

Den «norske Nürnberglovgivningen»

*Arbeidet med lov om visse bestemmelser om jøder
under andre verdenskrig*

Håvard Hauge Thorsen

Masteroppgave i historie
Institutt for arkeologi, konservering og historie

UNIVERSITETET I OSLO

Høsten 2019

Den «norske Nürnberglovgivningen»

*Arbeidet med lov om visse bestemmelser om jøder
under andre verdenskrig*

Copyright Håvard Hauge Thorsen

Høsten 2019

Den «norske Nürnberglovgivningen». Arbeidet med lov om visse bestemmelser om jøder under andre verdenskrig.

Håvard Hauge Thorsen

<http://www.duo.uio.no>

Trykk: Allkopi Netprint, Tønsberg.

Sammendrag

Denne oppgaven er en studie av primærkildene til forarbeidene og utkastene til *lov om visse bestemmelser om jøder*. Dette var arbeider som ble gjort i den hensikt å innføre et helhetlig antijødisk lovverk etter mønster fra Nürnberglovene og tysk rett i Norge under andre verdenskrig, men arbeidene førte ikke frem – loven ble aldri vedtatt. Mellom den 26. oktober 1942 og 13. januar 1943 produserte imidlertid Innenriksdepartementet og Justisdepartementet tre utkast; to fra førstnevnte departement og ett fra sistnevnte. Justisdepartementets bidrag var en lovteknisk gjennomgang. De har etterlatt seg forarbeider (med kritikk) og et revidert lovutkast. For Innenriksdepartementet er det i begge tilfeller kun bevart selve lovutkastene, ingen forarbeider.

Det er aldri gjennomført et systematisk forskningsarbeid på lov om visse bestemmelser om jøder – utkastene er generelt lite kjent i litteraturen. Denne første studien har derfor prioritert en kildenær tilnærming der følgende spørsmål har vært hovedfokus: 1) Hvilke aktører var involvert i arbeidene med lovutkastene og hvordan var den departementale saksgangen? 2) Hvordan skiller utkastene seg fra hverandre, og hva var kjernen i Justisdepartementets kritikk av Innenriksdepartementets første utkast? 3) Hvordan fremstår utkastene i et komparativt lys med tysk antijødisk lovgivning? 4) Hvordan kan de involverte aktørenes ulike vurderinger i lovspørsmålet forklares?

Jeg har for Justisdepartementet gjort funn som jeg mener avklarer hvem som har vært involvert i lovutkastene og hvordan saksgangen var. Hovedfunnene i det videre dreier seg om en tydelig diskrepans mellom Justisdepartementets og Innenriksdepartementets utkast, der førstkommende departement kritiserer sistnevnte for å være mer vidtgående enn tysk lovgivning. Spørsmålet om definisjonen av «jøde» står i sentrum, og Innenriksdepartementet hadde i begge sine utkast til hensikt å legge til grunn en forståelse som inkluderte både «fulljøder», «halvjøder» og «kvartjøder» i en «jødedefinisjon». Jeg har latt departementenes bestemmelser være gjenstand for en analytisk sammenligning med tysk rett, og viser der hvordan Innenriksdepartementet på de fleste områder ønsket å radikalisere selv tysk lovgivning. Justisdepartementet legger seg gjennomgående på linjen med tyske lover.

Avslutningsvis har jeg foreslått at en sannsynlig årsak til forskjellene mellom de to departementet er å finne i det som fra Tyskland kjennes som kampen mellom radikale nazi-elementer som ønsket å inkludere «blandingsjødene» i en «jødedefinisjon» og mer tradisjonelle jurister og statsbyråkrater som ønsket å holde disse gruppene utenfor en slik definisjon. Jeg har foreslått at diskusjonene mellom de to norske departementene tegner opp et lignende bilde.

Forord

Når jeg nå har nådd slutten på dette prosjektet, føler jeg på takknemlighet overfor dere som har stått rundt meg og på ulikt vis bidratt slik at det overhodet kunne realiseres. Min veileder, Øystein Sørensen, fortjener en stor takk for sine mange gode råd, oppriktige interesse og fantastiske tilgjengelighet. Jeg har vært bortskjemt med å få raske svar på mine mange spørsmål. En takk må også rettes til Hans Fredrik Dahl, som først gjorde meg klar over temaet for denne oppgaven, og som ikke minst bidro med veiledning i en tidlig fase av prosjektet og med motiverende og oppmuntrende ord mot slutten.

Likevel er det min fantastiske, lille familie som har gitt meg tid til å møte disse flotte fagfolkene og gjort det mulig å arbeide med denne oppgaven. Jeg vet det knapt blir sannere: uten deres positive holdning og mange bidrag hadde ikke dette vært mulig. Min kjæreste og kone, Elna Marie, tusen takk for din varme, omsorg, oppmuntring og korrekturlesning. Takk for at du har gitt av din tid til meg og mitt prosjekt. Sammen. Og takk Sindre, verdens mest tålmodige treåring, som har akseptert at pappa har vært på kontoret eller på hytta og «jobbet med bokstaver». Nå skal vi bygge mye jernbane! Tusen takk til mamma og pappa, svigermor og svigerfar for at dere har stilt opp som barnevakter både titt og ofte. Jeg skylder også arbeidsplassen min, Vestfold friomsorgskontor, en takk for tilrettelegging mer enn jeg kan forvente. Det er alle dere som er nevnt her som har gjort det mulig for meg å drive med det jeg liker så godt: skrive historie.

Håvard Hauge Thorsen

Nøtterøy, 8. november 2019.

Forkortelser

RA – Riksarkivet

DA – Digitalarkivet

LArch – Landesarchiv Berlin

dRGBI – Deutsches Reichsgesetzblatt

Vedlegg

Vedlegg 1: Innenriksdepartementets første utkast til lov om visse bestemmelser om jøder.

Vedlegg 2: Justisdepartementets reviderte utkast til lov om visse bestemmelser om jøder.

Vedlegg 3: Innenriksdepartementets andre og reviderte utkast til lov om visse bestemmelser om jøder.

Innholdsfortegnelse

1	Innledning.....	1
1.1	Oppgavens utgangspunkt og problemstillinger	2
1.2	Avgrensinger	3
1.3	Tidligere forskning.....	4
1.4	Kilder, teori og metodologiske betraktninger	7
1.4.1	En kort begrepsdefinisjon: antisemittisme.....	10
1.5	Oppgavens struktur	11
2	Dokumentene: Innhold, aktører og saksgang	12
2.1	Et kontekstuell historisk riss.....	12
2.1.1	I retning jødelover	13
2.2	Aktørene	15
2.2.1	Innenriksdepartementet.....	16
2.2.2	Justisdepartementet.....	18
2.2.3	Utkastets forfatter.....	22
2.2.4	Omslagsarkets informasjon. Et bilde av saksgang?	23
2.3	Oppsummering	26
3	Lovutkastenes juridiske og kontekstuelle rammeverk	27
3.1	Den tyske rasepolitikken: lover til inspirasjon i NS-land.....	27
3.1.1	Riksborgerloven	30
3.1.2	Lov til beskyttelse av tysk blod og tysk ære	31
3.1.3	«Nürnberg-prinsippet»: en «jødedefinisjon».....	32
3.1.4	Kampen om definisjonsmakt	35
3.2	Nürnberg-prinsippet introduseres i Norge.....	36
3.2.1	Nürnberg-prinsippet utvikles og radikaliseres.....	37
3.3	Oppsummering	39
4	Det første utkastet: Innenriksdepartementets opprinnelige linje og Justisdepartementets reaksjoner.....	40
4.1	Utkastet	41
4.2	Justisdepartementet reaksjoner.....	46
4.2.1	«En raselovgivning som den tyske vil være å skyte over målet»	46
4.2.2	Om «jødedefinisjon», paragrafene som måtte vike og noen nye	49
4.3	Oppsummering	52
5	Justisdepartementets reviderte utkast: et tysk komparativt lys.....	53
5.1	Paragrafene.....	53
5.1.1	Definisjonene	54
5.1.2	Statsborgerlige rettigheter.....	60
5.1.3	Mot raseblanding.....	80
5.2	Oppsummering	95
6	Det tredje utkastet: Innenriksdepartementets endelige linje	97
6.1	Paragrafene.....	98
6.1.1	Definisjonene	98
6.1.2	Statsborgerlige rettigheter.....	100
6.1.3	Raseblanding	105
6.2	Et lovutkast blir historie.....	111

6.3	Oppsummering	111
7	Betraktninger	113
7.1	Institusjonelle og individuelle perspektiver	113
7.1.1	Kampen mellom nazi-radikalere og tradisjonelle statsbyråkrater	115
7.2	Oppsummering	119
8	Oppsummering og hovedkonklusjon	121
	Litteratur	125
	Vedlegg 1	134
	Vedlegg 2	136
	Vedlegg 3	142

1 Innledning

«Hva Innenriksdepartementets utkast egentlig tar sikte på, er ikke lett å forstå». Det var en jurist ved Justisdepartementets lovavdeling som i et skriv til sin overordnede uttrykte sin frustrasjon. Et par uker tidligere hadde han blitt forelagt et lovutkast til lovteknisk behandling. Lovens tittel var *lov om visse bestemmelser om jøder*, og den var et forsøk på å skape et helhetlig norsk antijødisk lovverk. En «norsk Nürnberglovgivning» der *raseblanding* skulle forbys og kriminaliseres og der jødernes statsborgerlige rettigheter skulle innskrenkes kraftig.¹ Lovens åpning vitnet imidlertid om en hensikt om å radikalisere raselovgivningen i Norge på en måte som gjorde den mer vidtgående enn hele det tyskokkuperte Europa – Tyskland inkludert:² «Som jøder anses i denne lov fulljøder, halvjøder og kvartjøder».³ Her skulle ingen med «jødisk blod» slippe unna.

Dette kunne vært starten på et eget kapittel i fortellingen om jødernes historie i Norge og det norske Holocaust. Slik gikk det ikke. Det første lovutkastet ble sendt fra Innenriksdepartementet den 26. oktober 1942 – samme dag som alle jødiske menn over 15 år på Østlandet ble beordret arrestert.⁴ Justisdepartementets kritiske svar og reviderte utkast ble sendt i retur den 25. november – dagen før DS Donau la ut fra Oslo havn med 555 norske jøder om bord. Innenriksdepartementet utarbeidet likevel også et andre utkast som forelå på nyåret 1943. Deretter slutter alle spor etter lov om visse bestemmelser om jøder. Kanskje ble den nå ansett som overflødig. Deportasjoner var allerede gjennomført, og en ny var under planlegging. Destruksjonsprosessen mot jødene hadde innhentet loven.⁵ Uansett hva som var årsak til at utkastene ble lagt bort er de et vitnesbyrd om hvor langt elementer i det norske okkupasjonsregimet var villige til å gå for å inkludere flest mulig i antijødiske tiltak. De viser imidlertid også at det norske NS-byråkratiet ikke var samstemt i hvordan en norsk jødelovgivning eventuelt burde se ut. Langt ifra. Denne oppgaven vil belyse «loven som aldri ble noe av» og uenighetene som utkrystalliserte seg mellom de to involverte departementene.

¹ Slike krav lå sentralt til grunn for utviklingen av Nürnberglovene og annen antijødisk lovgivning i Tyskland etter den nasjonalsosialistiske maktovertakelsen i januar 1933 (Longerich 2010, s. 52).

² Bruland, Bjarte (2017). *Holocaust i Norge. Registrering, deportasjon og tilintetgjørelse*. Oslo: Dreyers forlag, s. 559.

³ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Innenriksdepartementets første utkast til lov, s. 1.

⁴ I Trondheim hadde tilsvarende arrestasjoner funnet sted den 6. og 7. oktober (Bruland 2017, s. 235).

⁵ Sørensen, Øystein (2019). *NS-regimet og jødene* [upublisert på tidspunkt for denne oppgavens ferdigstilling], s. 24. Bruland 2017, s. 561.

Begrepet «destruksjonsprosess» benyttes av Raul Hilberg, og betegner en stegvis prosess fra definisjonen av «jøde» mot tilintetgjørelse (blant annet i *The destruction of the European Jews* (2003, s. XV)).

1.1 Oppgavens utgangspunkt og problemstillinger

En samlet og helhetlig antijødisk lovgivning ble aldri innført i Norge.⁶ Utkastene til lov om visse bestemmelser om jøder viser at planene om noe slikt likevel var svært konkrete, og den kan ha vært under planlegging allerede fra våren 1942.⁷ Arbeidene med loven er imidlertid lite omtalt i forskningslitteraturen. Meg bekjent er ingen systematiske studier av lovutkastene gjennomført tidligere. Jeg mener det er hensiktsmessig at en første undersøkelse av disse lovarbeidene har et kildenært og til dels teknisk blikk der utkastenes innhold, karakter og diskrepansen mellom utkastene innbyrdes samt mellom utkastene og tysk lovgivning er i forgrunnen. Sentralt er da følgende to utgangspunkt som kommer eksplisitt frem i kildene: At lovutkastene bygget på Nürnberglovene og tysk rett og at Justisdepartementet hadde «sterke innvendinger» mot Innenriksdepartementets utkast.⁸ Med bakgrunn i dette har jeg utarbeidet tre hovedarbeidsområder som alle til dels blir påvirket av følgende forutsetning: Det er kun Justisdepartementet som har etterlatt seg forarbeider – fra Innenriksdepartementet er bare deres to lovutkast kjent. Kritikken mot Innenriksdepartementet kommer dermed frem ikke bare som et revidert lovforslag av annen karakter, men eksplisitt i juristenes forarbeider med loven. Dette er svært interessant lesning, og viser at saksbehandlingen av en så politisk sak ikke ble oppfattet strømlinjeformet innad i NS-byråkratiet.

Det første arbeidsområdet er knyttet til *hvordan* utkastene ble utformet innad i departementene. Kan kildetekstene gi svar på hvilke aktører som var involvert i arbeidene og hvordan saksgangen foregikk? Dette er hensiktsmessig for å dokumentere på hvilke nivåer lovutkastene har blitt behandlet. Var tyske interesser involvert? Andre norske?

Det andre området utgjør en vesentlig del av oppgavens omfang. Dette dreier seg om *hvordan* de tre utkastene til lov fremstår sammenlignet med hverandre. Hva er innholdet i utkastene? Hva skiller dem? Og hva var kjernen i Justisdepartementets kritikk av Innenriksdepartementets utkast?

Det tredje området står svært sentralt i oppgaven, og knytter utkastene til jødelovgivning i Norge til tysk lovgivning. For *hvordan* fremstår de to departementenes utkast i et komparativt lys med tysk antijødisk lovgivning og Nürnberglovgivningen spesielt? Herunder, hvilke tyske lover baserer de norske lovutkastene seg på?

⁶ Bruland 2017, s. 166, 183.

⁷ Sørensen 2019, s. 19.

⁸ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Utkast til justisminister Riisnæs' svar til Hagelin.

RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 18.

Også samtidige kilder med kjennskap til lovutkastene betegnet dem som nært beslektet med Nürnberglovene (Se blant andre Mendelsohn 1986, s. 96, Bruland 2017, s. 560).

I tillegg til disse hovedområdene ønsker jeg avslutningsvis å bringe inn et moment som knytter områdene sammen: For hvordan kan de involverte aktørenes ulike vurderinger i lovspørsmålet forklares?

1.2 Avgrensinger

Det er altså studier av tekstene og informasjonen i de foreliggende forarbeidene og lovutkastene som er denne oppgavens tematikk. *Hvordan-spørsmålene* har med andre ord fått forrang *hvorfor-spørsmålene*. Når jeg velger en såpass teknisk retning på en fremstilling av det antijødiske lovverket lov om visse bestemmelser om jøder er, medfører det en kalkulert risiko: Svært mange interessante problemstillinger som kan bidra til å kontekstualisere utarbeidelsen av loven og sette arbeidene i en større sammenheng må av plasshensyn vike. Den kan være en substansiell utfordring for en fremstilling som jeg er bevisst. Det er samtidig en fare at utryddelsespolitikken som ble ført mot jødene parallelt med utarbeidelsen av lovutkastene relativiseres, hvilket på ingen måte er min hensikt. Årsaken til valget dreier seg om den overbevisning at dette er rett tilnærming når lovarbeidene for første gang blir systematisk belyst: Det behøves kunnskap om hva utkastene faktisk sier, og hvordan de avviker fra hverandre og tysk rett. Slik kunnskap kan bidra til at den mengden av *hvorfor-spørsmål* som bør stilles i tilknytning til lovutkastene kan belyses på en bedre måte. At jeg har valgt denne vinklingen skyldes imidlertid ikke bare at materialet ikke er behandlet tidligere, men også det faktum at kombinasjonen av de foreliggende forarbeidene og utkastene er relativt omfattende. En grundig behandling av nevnte spørsmål betinger dermed denne oppgavens oppmerksomhet.

Aktuelle *hvorfor-spørsmål* som i liten eller ingen grad vil bli behandlet er blant annet disse: *Hvorfor* ble utkastet utarbeidet? Og *hvorfor* ble det utarbeidet videre - samtidig som norske jøder ble deportert? Kanskje er nettopp dette det mest oppsiktsvekkende med hele utkastet, slik Bjarte Bruland skriver.⁹ For hvordan kan det forklares at det samtidig som det ble deportert jøder fra Norge i stor skala ble utarbeidet et antijødisk lovverk som i hele sin karakter fremsto på en slik måte at det tilsynelatende var meningen at jødene skulle bli værende her i landet, i alle fall inntil videre?¹⁰ Var det, som Bruland spør, en måte å demonstrere overfor okkupasjonsmakten hvor langt man var villig til å gå?¹¹ Eller ble utkastene utarbeidet som et ledd i en opptrappingsplan mot jødene i Norge, etter mønster fra radikale elementer i

⁹ Bruland 2017, s. 560.

¹⁰ Sørensen 2019, s. 24.

¹¹ Bruland 2017, s. 560.

Tyskland?¹² I så fall er det vel å anta at personer høyt oppe i NS-regimet ikke visste om deportasjonene som skulle komme, også svært tett på aksjonene?¹³ Eller var utkastene en del av et større bilde for å inkludere flest mulig med «jødisk avstamning» i det nazistiske tilintetgjørelsesprosjektet gjennom utvidede jødedefinisjoner? Hvor kom initiativet til utarbeidelsen av loven fra? Hvorfor ble den lagt bort? På grunn av historiens tragiske gang, eller var andre hensyn avgjørende?¹⁴ Slike spørsmål vil kunne belyses med videre forskning, og som jeg skal komme inn på nedenfor vil det i nær fremtid komme bidrag som løfter opp nettopp slike problemstillinger.

Det er samtidig grunn til å understreke et par andre poeng angående avgrensinger i oppgaven. Det var blant annet ikke uvanlig i nazi-systemet at praksis overgikk de skrevne lovene.¹⁵ Jeg vil i fremstillingen i all hovedsak forholde meg til det tyske lovverket lov om visse bestemmelser om jøder baserte seg på, og ikke eventuelt avvikende praksis fra dette. Jeg vil heller ikke trekke inn forhold som hadde vært sentrale i tysk lovgivning, men som ikke ble tatt inn i de norske lovutkastene.¹⁶ I tillegg vil jeg ikke behandle alle paragrafene i de respektive lovutkastene på samme måte. Bestemmelser som dreier seg om straffeutmåling samt formalbestemmelser om lovens «ikrafttreden», forhold som kunne påvirket annet lovverk og lignende blir ikke behandlet. Det vises til vedlegg der lovutkastene er transkribert i sin helhet for bestemmelser som ikke gjennomgås i oppgaven.¹⁷ Det er samtidig verdt å nevne at jeg har valgt en fremstilling som i liten grad i bakgrunnskapitler diskuterer eksplisitte ideologiske føringer for utkastenes karakter. Dette trekkes i stedet til dels inn i de kapitler og underkapitler der det er relevant.

1.3 Tidligere forskning

Med utkastene til lov om visse bestemmelser om jøder har vi med å gjøre noe såpass spesielt som kildene til en norsk jødelovgivning som aldri tidligere har vært systematisk behandlet i

¹² Se kapitlene 3.1.4 og 7 om debattene mellom radikale partielementer og mer tradisjonelle statsbyråkrater.

¹³ Øystein Sørensen berører i sin kommende artikkel om *NS-regimet og jødene* sammenhengen mellom lovutkastarbeidene til lov om visse bestemmelser om jøder og hvem som visste hva om jødedeportasjonene her i landet (Sørensen 2019). Nina Drolsum Kroglund på sin side skriver at «[d]e som arbeidet med disse sakene i departementene var neppe klar over hva som var i ferd med å skje med de norske jødene» (Kroglund 2016, s. 299). Dette er interessant når vi vet at både justisminister Sverre Riisnæs og innenriksminister Albert Hagelin var aktivt involvert i saken (se for øvrig kapittel 1.4).

¹⁴ I Nederland motsatte for eksempel rikskommissær Arthur Seyss-Inquart seg innføring av Nürnberglover i frykt for uro i befolkningen (Lenaerts 2015, s. 306).

¹⁵ Majer, Dietmut (2013). *«Non-Germans» under the third Reich*. Lubbock: Texas Tech University Press, s. 103.

¹⁶ Slik som for eksempel jøders tilgang til skole og høyere utdanning (Noakes 1989, s. 342).

¹⁷ I praksis betyr det at følgende paragrafer er utelatt i diskusjonene: §§ 12 og 13 i Innenriksdepartementets første utkast, §§ 19-23 i Justisdepartementets utkast samt §§ 19-21 i Innenriksdepartementets andre utkast.

forskningslitteraturen. Det faktum at loven aldri ble vedtatt er selvsagt viktig i så henseende. Den ble heller aldri noe tema i rettsoppgjøret,¹⁸ og den dramatiske skjebnen til landets jøder med deportasjonene høsten og vinteren 1942/1943 fikk naturlige følger for oppmerksomhet og forskning mot de sidene av okkupasjonsregimets jødepolitikk som faktisk ble gjennomført. Så vidt jeg er kjent med er arbeidene som ble gjort med utkastene jeg befatter meg med kun eksplisitt nevnt tre steder, hvorav ett er foreløpig upublisert. Disse er henholdsvis Nina Drolsum Kroglunds biografi *Hagelin. Quislings høyre hånd*, Bjarte Brulands *Holocaust i Norge* og en foreløpig upublisert artikkel av Øystein Sørensen med tittelen *NS-regimet og jødene*.¹⁹ Denne er planlagt publisert på nyåret 2020, men er gjort tilgjengelig for meg etter tillatelse fra Sørensen.

De to første bidragene er kun kjent med deler av kildematerialet. Kroglund har hatt tilgjengelig Innenriksdepartementets første utkast og Justisdepartementets forarbeider og reviderte utkast,²⁰ og Bruland har benyttet seg av Innenriksdepartementets andre utkast.²¹ Ingen av bidragene har dermed vært kjent med helheten i lovarbeidet, og det tilgjengelige lovutkastmaterialet er heller ikke analysert inngående. Sørensen har imidlertid hatt oversikt over alle de aktuelle utkastene. De inngår i hans fremstilling som del av en oversiktsartikkel om NS-regimets antisemittisme og blir dermed behandlet i en større sammenheng – meg bekjent det første bidraget som gjør nettopp det. Slik tar artikkelen opp noen av de trådene som jeg ikke trekker opp, og den bidrar slik til å skape en dynamikk med andre debatter i norsk Holocausthistorie.²² I oversiktsartikkelens form berører den imidlertid ikke utkastene inngående slik jeg vil gjøre i denne fremstillingen.

Det er med andre ord lite eksisterende forskning på denne oppgavens konkrete tematikk. Den allmenne litteraturen om antisemittismen i Norge har imidlertid etter hvert blitt utvidet, og flere bidrag har på ulikt vis og i ulike deler av oppgaven vært sentrale for mitt arbeid. De fleste vil bli nevnt fortløpende underveis. Noen bør likevel nevnes eksplisitt som særlig sentrale bidrag

¹⁸ Sørensen 2019, s. 19.

Jeg har selv gått gjennom en rekke landssvikdommer hos aktører som vi enten vet var involvert i lovarbeidene, eller som kunne tenkes å ha vært involvert. Ikke i noen av sakene er det funnet spor etter lov om visse bestemmelser om jøder. Det vises til kildeliste fra Landssvikarkivet.

¹⁹ Kroglund, Nina Drolsum (2016). *Hagelin. Quisling høyre hånd*. Forlaget Historie & Kultur: Oslo.

Bruland 2017.

Sørensen 2019.

²⁰ Kroglund 2016, s. 295-301.

²¹ Bruland 2017, s. 558-561.

²² Som for eksempel om utarbeidelsen av utkastene er innspill i debatten om kjennskapet til de kommende jødedeportasjonene (se nedenfor for avgrensning).

for mitt prosjekt. Av eldre arbeider som har bidratt med oversiktshistorie kan nevnes Oskar Mendelsohns omfattende verk *Jødernes historie i Norge* og Per Ole Johansens *Oss selv nærmest*.²³ Videre er Bjarte Brulands *Holocaust i Norge* allerede omtalt, men den tåler å bli nevnt igjen som en av denne fremstillingens viktigste oppslagsverk - gjennomgående benyttet i store deler av oppgaven. En tilsvarende funksjon som oppslagsverk har verket *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag* hatt, med bidrag fra flere forfattere.²⁴

Sentralt i mitt prosjekt har sammenligning med tysk lovverk stått. En vesentlig del av tiden har dermed bestått i å arbeide med litteratur som omhandler raselover i Tyskland. Forskningen på dette området er til dels omfattende, men jeg vil nevne tre arbeider jeg har hatt særlig stor nytte av. Disse er alle større verk om jøde- og rasepolitikken i Nazi-Tyskland, men berører lovgivningsspørsmål også spesifikt. De tre er Raul Hilbergs *The Destruction of The European Jews*, Dietmut Majers «*Non Germans*» under the Third Reich og Peter Longerichs *Holocaust. The Nazi Persecution and Murder of the Jews*.²⁵ Alle disse verkene omtaler også i omfattende grad det sentrale spørsmålet om definisjon av begrepet «jøde». Dette ble også den overordnede uenigheten i diskusjonene om den norske jodeloven. På dette området, altså sentrert rundt spørsmålet om «halv»- og «kvartjøder» - *Mischlinge* i tysk språkdrakt – har jeg i tillegg til blant annet de nevnte fremstillingen benyttet meg hyppig av en svært nyttig artikkel av Jeremy Noakes med tittel *The Development of Nazi Policy towards the German-Jewish «Mischlinge» 1933-1945* som går rett til kjernen av det viktige spørsmålet i lovutkastene.²⁶

I fremstillingen om Lovavdelingens institusjonelle oppbygning og lovutkastets aktører har jeg i hovedsak trukket veksler på Ane Ingvild Støens masteroppgave med tittelen *Justisdepartementet under okkupasjonen*, om departementets institusjonelle grad av nazifisering og institusjonelle oppbygning.²⁷ Innenfor denne tematikken har dessuten Ole Kolsruds *En splintret stat. Regjeringskontorene 1940-1945* vært nyttig å lene seg på.²⁸

²³ Mendelsohn, Oskar (1986). *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*. Bind II. Oslo: Universitetsforlaget.

Johansen, Per Ole (1984). *Oss selv nærmest. Norge og jødene 1914-1943*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.

²⁴ Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Lorenz, Einhart (2009). «Forord». I: Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Lorenz, Einhart (red.). *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*. Oslo: Cappelen Damm.

²⁵ Hilberg, Raul (2003). *The Destruction of the European Jews*. Vol. I-III. New Haven and London: Yale University Press. Majer 2013.

Longerich, Peter (2010). *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. Oxford: Oxford University Press.

²⁶ Noakes, Jeremy (1989). The Development of Nazi Policy towards the German-Jewish "Mischlinge" 1933-1945. *The Leo Baeck Institute Year Book*, 34 (1), s. 291-354.

²⁷ Støen, Ane (2013). *Justisdepartementet under okkupasjonen*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo.

²⁸ Kolsrud, Ole (2004). *En splintret stat. Regjeringskontorene 1940-1945*. Oslo: Universitetsforlaget.

1.4 Kilder, teori og metodologiske betraktninger

Utgangspunktet for oppgaven er studier av primærkilder. Dokumentene som utgjør kildene til lov om visse bestemmelser om jøder er todelt. Det alt vesentligste av materialet foreligger ved arkivet etter Justisdepartementets lovavdeling ved Riksarkivet i Oslo.²⁹ Denne mappen inneholder Innenriksdepartementets første utkast til lov samt Lovavdelingens reviderte utkast med tilhørende forarbeider. Det siste lovutkastet, Innenriksdepartementets andre, er lokalisert utenfor Riksarkivet, ved Landesarchiv Berlin i Tyskland.³⁰ Begge utkastene til Innenriksdepartementet foreligger som nevnt uten forarbeider, kommentarer eller betraktninger. Dokumentet ved Landesarchiv Berlin er dermed ikke en del av en mappe eller serie som bør belyses ytterligere. Det består utelukkende av lovteksten samt et formelt oversendelsesbrev.³¹

Når det gjelder mappen ved Riksarkivet ønsker jeg å feste noen kommentarer til disse for å gi en kort oversikt over hvilke dokumenter denne oppgaven befatter seg med. Av de totalt 46 sidene mappen består av er 42 Justisdepartementets verk. Det viser med all tydelighet hvorfor det er Justisdepartementets arbeider som er kilden til motiverende betraktninger bak lovarbeidet. Som med sitt andre utkast er også Innenriksdepartementets første uten noen forarbeider eller kommentarer – kun lovtekst og oversendelsesbrev.³² Det er dette som er mappens tidligste dokument, sendt den 26. oktober 1942.³³ Deretter følger Justisdepartementets relativt omfattende forarbeider og utkast, datert den 11. november samme år. Dette består av totalt 23 sider, hvor de seks siste er et internt vedlegg som forfatteren av lovutkastet – saksbehandler i første hånd - skrev til sin overordnede.³⁴ I hoveddokumentet – de første 17 sidene som er preget med en rød «R» i justisminister Riisnæs' særegne utforming på førstesiden³⁵ – har Lovavdelingens jurist først kommentert det opprinnelige utkastet fra Innenriksdepartementet,

²⁹ RA/S-3212/D/Dh/L0269, «Lov om visse bestemmelser om jøder».

I kildene benyttes vekselvis formen «ö» og «ø». I sitater i denne oppgaven er «ø» benyttet gjennomgående.

³⁰ 3 Rep 039, nr. 380. Lovutkast «Lov om visse bestemmelser om jøder» med oversendelsesbrev fra Innenriksdepartementet v/ Ragnvald Lassen til Finansdepartementet v/ ekspedisjonssjef von Hirsch, 13. januar 1943. I.D. jnr. 871/42 J 1 (heretter LArch Berlin, 3 Rep 039, nr. 380).

³¹ Ibid.

³² Justisdepartementet uttrykte i sitt tilsvarende misnøye med det faktum at det ikke var heftet noen kommentarer til utkastene: «Man vil innledningsvis bemerke at det hadde vært til lettelse ved dette departements behandling av et så betydningsfullt lovutkast at det hadde vært ledsaget av det ærede departements motiverende og forklarende bemerkninger (RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 1).

³³ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Innenriksdepartementets første utkast til lov.

³⁴ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument.

RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg.

³⁵ Riisnæs' «R» er identifiserbar i en rekke andre dokumenter han har signert blant annet tilgjengelig i landssviksaken mot ham. Se for eksempel utstedt førerbevis fra Germanske SS Norge og diverse signerte oversendelser (RA, Landssvikarkivet, Oslo politikammer, Anr. 1559. Digitalt tilgjengelig fra Digitalarkivet: <https://media.digitalarkivet.no/view/70788/2292?indexing=>, s. 17, 2292-2293 og 2300).

før flere av paragrafene i deres nye lovutkast har blitt gjenstand for en beskrivende og begrunnende gjennomgang. Selve det reviderte lovutkastet blir så presentert. En rekke kommentarer er anført i margen eller direkte i den maskinskrevne teksten, hvilket vi skal se ble gjort av avdelingens overordnede. Det er dette hoveddokumentet som danner grunnlaget for teksten som Innenriksdepartementet fikk i retur fra Justisdepartementet.

I det påfølgende interne vedlegget har samme jurist som forfattet hoveddokumentet tillatt seg mindre diplomatiske formuleringer som blant annet «liten sammenheng», «eiendommelig» og «ikke lett å forstå».³⁶ Det levnes med andre ord liten tvil om hvilket syn vedkommende har på lovutkastet han hadde fått til behandling.³⁷ Et renskrevet lovutkast følger så, med dato for overendelse 25. november 1942. Her er endringer og kommentarer fra saksbehandler i andre hånd skrevet inn. Dette er ledsaget av et oversendelsesbrev med adresse «Herr. Ministerpresidenten».³⁸ I tillegg til å returnere sitt reviderte utkast til Innenriksministeren hadde Justisdepartementet med andre ord sendt sitt utkast skriftlig til Quisling allerede på utkaststadiet. At dette var et brudd med NS-regimets byråkratiske rutiner fikk departementet merke i et rasende brev de mottok den 23. desember signert innenriksminister Hagelin.³⁹ I tillegg til å påtale Justisdepartementets fremgangsmåte i saken, slo han dessuten fast at linjen de hadde lagt seg på i lovutkastet var «absolutt uforenelig med den fremgangsmåte som er nødvendig i jødespørsmålet i Norge i dag».⁴⁰ Et utkast til svar fra Justisdepartementet er mappens siste dokument med dato 11. januar 1943. Dette har en form som imidlertid indikerer at det aldri ble sendt, men det er notert at det er konferert med justisminister Riisnæs («K.f. S.R.») om innholdet. Riisnæs støtter her for øvrig Lovavdelingens mer moderate lovutkast.⁴¹ Alle de nevnte dokumentene omgis i tillegg av et omslagsark. Også dette har interessant og opplysende informasjon som jeg vil komme tilbake til i kapittel to.

³⁶ Ibid., s. 18-19.

³⁷ Etter å ha kommentert flere lovgivningspolitiske spørsmål, henter juristen seg inn ved selv å slå fast at han går ut ifra at det ikke er disse man skal gå inn på i svaret til Innenriksdepartementet, men «bare på realiteten forsåvidt angår de nærmere regler i en eventuell lov» (Ibid., s. 19).

Formuleringer som «[N]år jeg foreslår tilføyelser [...]» med henvisning til endringer i enkelte lover i lovutkastet forekommer viser at samme person står bak de to tekstene (Ibid., s. 23).

³⁸ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov: Oversendelsesbrev.

Oversendelsesbrevet var samtidig signert av Riisnæs («S.R.») som dermed hadde gått god for at utkastet skulle sendes Quisling (RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov: Oversendelsesbrev).

³⁹ Sørensen 2019, s. 23.

⁴⁰ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Innenriksminister Hagelins brev til justisminister Riisnæs og Justisdepartementet.

⁴¹ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Utkast til justisminister Riisnæs' svar til Hagelin.

Disse brevene viser et interessant paradoks: I saken med lov om visse bestemmelser om jøder inntok den vanligvis svært radikalt antisemittiske justisminister Riisnæs en moderat og tilbakeholden rolle, mens innenriksminister Hagelin, som oftest var lite opptatt av ideologisk antisemittisme, fremstår som en radikal «hardliner». Disse posisjonene kan utforskes videre, men blir ikke løftet frem ytterligere her. I Sørensens kommende artikkel blir disse spørsmålene belyst (Sørensen 2019, s. 34-35).

Som det fremkommer fordeler arbeidet seg radikalt ulikt mellom departementene. Dette mener jeg det er riktig å adressere som en potensiell metodisk utfordring. En balansert fremstilling der argumenter fra begge de to departementene i saken hadde vært sterkt ønskelig for å kunne gjøre best mulige vurderinger, for eksempel knyttet til deres holdning og innstilling til det tyske lovverket. Jeg har gjennomført en mengde arkivsøk ved Riksarkivet der hensikten har vært å spore lovarbeidet og mulige aktører. Dette har i hovedsak vært gjort i landssviksaker til aktuelle aktører i Innenriks- og Justisdepartementet, men også i departementenes øvrige arkiver. Det er ikke funnet noen annen informasjon, og loven ser ikke på noen måte ut til å ha vært tema i landssvikoppgjøret, ei heller som vedlegg til andre saker.⁴² Jeg har dermed vært tvunget til å akseptere det faktum at min oppgave vil basere seg på Justisdepartementets ensidige kommentarer og argumenter. Hva lovskaper, Innenriksdepartementet og deres aktører, faktisk har tenkt om lovspørsmålet kan vi, i mangel av dokumenter, bare spekulere i. I den kildenære tilnærmingen denne oppgaven legger opp til, vil jeg i all hovedsak avstå fra slike spekulasjoner. Et forsøk på å sette utkastet fra Innenriksdepartementet inn i kontekst og forstå arbeidet de presenterte, gjøres likevel i kapittel 7 om kampen mellom de radikale og byråkratiske kreftene i nazi-staten.⁴³ Uansett er diskrepansen mellom tilgjengelige forarbeider mellom departementene en potensiell svakhet ved denne fremstillingen det er nødvendig å være seg bevisst i arbeidet.

Selv om lovtekstene er hovedkildene til i denne fremstillingen, er de ikke de eneste. Arkiv i landssviksaker førte riktignok ikke frem til konkrete funn som kunne belyse lovutkastarbeidet, men dette arbeidet bidro likevel med viktig informasjon for identifisering av aktørene som var involvert i lovutkastarbeidet. I denne sammenhengen har dessuten *Norges statskalender* for årene 1941 og 1943 vært en sentral kilde til nødvendig informasjon.⁴⁴

Tysk lovgivning er benyttet aktivt i denne oppgaven. Jeg har nevnt litteratur ovenfor hvor dette er omtalt. Jeg har likevel stadig i prosessen hatt behov for å benytte meg av originale dokumenter for å kunne lese fulltekster av aktuelle lover. Et uvurderlig grunnlag til dette arbeidet har vært *Deutsches Reichsgesetzblatt* (dRGBI), hvor utgaver av tysk lovgivning er digitalt tilgjengelig via Österreichische Nationalbibliothek: Historische Rechts- und Gesetztexte Online langt tilbake i tid.⁴⁵

⁴² Sørensen 2019, s. 19.

⁴³ Herunder både Norge og Tyskland, og de parallellene som kan trekkes opp.

⁴⁴ Lampe, Claus (1941). *Norges statskalender for året 1941*. Oslo: H. Aschehoug & Co.

Lampe, Claus (1943). *Norges statskalender for året 1943*. Oslo: H. Aschehoug & Co.

⁴⁵ Digitalt tilgjengelig via <http://alex.onb.ac.at/>.

1.4.1 En kort begrepsdefinisjon: antisemittisme

Antisemittisme, et «hat som rammer jøder fordi de er jøder», har røtter i tidlige forestillinger med bakgrunn i religiøs, og særlig kristen teologisk brodd mot jødene – *antijudaismen*.⁴⁶ Det er imidlertid den såkalt «moderne antisemittismen» som vokste frem mot slutten av 1800-tallet som bar i seg kimen til det nasjonalsosialistiske ideologiske jødehatet lov om visse bestemmelser om jøder er et produkt av. Antijødisk agitasjon fikk nå et kvasivitenskapelig skinn der raseforskere, antropologer og biologer utviklet en rasebasert antisemittisme hvor rasekampen mellom to store motpoler kom til å stå sentralt: jødene og arierne.⁴⁷

En konkret definisjon av antisemittisme som tar hensyn til flere variabler enn den enkleste varianten vist innledningsvis, og som samtidig beskriver fenomener knyttet til det lovgivningsarbeidet som ble gjort i Norge, er en substansiell (til forskjell fra historisk spesifikk) definisjon gitt av sosiologen Helen Fein.⁴⁸ Denne beskriver antisemittisme som:

[A] persisting latent structure of hostile beliefs towards Jews as a collective, manifested in *individuals* as attitudes, and in *cultures* as myths, ideology, folklore and imagery, and in *actions* – social or legal discrimination, political mobilization against the Jews, and collective or state violence – which results in and/or is designed to distance, displace, or destroy Jews as Jews.⁴⁹

Det er primært det tredje nivået i Feins definisjon som berøres i denne fremstillingen – *handlinger* på ulikt nivå gjennom diskriminerende lovgivning og lovgivningsarbeid. Det er samtidig grunn til å peke på hvordan det *kulturelle* aspektet, altså bilder på jødene og den fremvoksende ideologien preget nettopp de fremstillingene som ble gitt i lovgivningsarbeidet. I forbindelse med den ideologiske antisemittismen som vokste frem med nasjonalsosialismen, og som særlig gjorde seg gjeldende i Norge i okkupasjonsårene, er dette vesentlig: Problemet med jødene var ikke at de var svake eller underlegne, men at de tvert imot var en mektig *antirase* som sto i spissen for en ondskapens sammensvergelse. I ideologi og propaganda ble jødene forbundet med demoniske trekk, og var en ondskapens kilde som måtte nedkjempes. Kampen mot jødene ble dermed oppfattet som veien mot nasjonal og rasemessig frelse. I denne tankemåten lå kravet om ytterliggående metoder latent.⁵⁰

⁴⁶ Eriksen et. al. 2009, s. 7..

⁴⁷ I Lorenz, Einhart (2009a). «Berlin: Fremveksten av «den moderne antisemittismen». I: Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Lorenz, Einhart (red.). *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*. Oslo: Cappelen Damm, s. 287-295.

⁴⁸ Det er samtidig definisjonen som er benyttet i Holocaustsenteret arbeid med prosjektet *Antisemitism in Norway? The attitudes of the Norwegian population towards Jews and other minorities* fra 2012 (Moe (red.) 2012).

⁴⁹ Fein, Helen (1987). Dimension of Antisemitism: Attitudes, Collective Accusations, and Actions. I: Fein, Helen (red): *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*. Berlin: Walter de Gruyter, s. 67.

⁵⁰ Simonsen, Kjetil Brault (2017). Vidkun Quisling, antisemittismen og den paranoide stil. *Historiske Tidsskrift*, 96, s. 467.

1.5 Oppgavens struktur

Oppgaven er delt inn i totalt åtte kapitler. Første og siste er henholdsvis innledning og en oppsummerende og konkluderende avslutning. I kapittel 2 blir det først gitt en kort historisk oversikt for å kontekstualisere lov om visse bestemmelser om jøder. Videre blir aktører som kan identifiseres i dokumentene omtalt, og et forslag til hvordan den departementale saksgangen kan ha vært blir satt opp basert på kapittelets behandling av de to involverte departementene.

Kapittel 3 er et bakgrunnskapittel med blikk til tysk lovgivning som ble viktig i utarbeidelsen av de norske utkastene. Den eksplisitte inspirasjonen kommer her frem. Dette er ment å gi noe nødvendig kontekst til diskusjonene om lovarbeidene som kommer senere. Aktuelt tysk lovverk blir omtalt, med særlig vekt på Nürnberglovene. Av norske lover som trekkes inn i utkastene til lov om visse bestemmelser om jøder er lov om meldeplikt, og den omtales også kort her.

Kapittel 4 omhandler Innenriksdepartementets første lovutkast. Dette blir beskrevet, og reaksjonene fra Justisdepartementets jurister trekkes inn. Det gjøres imidlertid ikke dyptgående analyser her, siden de forekommer i kapittel fem. Det femte kapitlet er også oppgavens desiderte mest omfattende del, og her gjøres en grundig analyse av Innenriks- og Justisdepartementets bestemmelser sammenlignet med tysk lovgivning.

Kapittel 6 omhandler Innenriksdepartementets andre utkast. Her trekkes det frem hvordan departementet gjennom sitt nye utkast stilte seg til kritikken fra Justisdepartementet, og hvilken linje de inntok sammenlignet med tysk rett.

I kapittel 7 diskuteres mulige identifiserbare årsaker til at forskjellen mellom de to departementenes utkast ble så markert. Fokus er på kampen mellom radikale nazielementer og mer tradisjonelle jurister og statsbyråkrater.

2 Dokumentene: Innhold, aktører og saksgang

Tre lovutkast fra to departementer. Bare ett av dem har etterlatt seg forarbeider. Det er utgangspunktet for det kjente kildematerialet om arbeidene som ble gjort ved utarbeidelsen av lov om visse bestemmelser om jøder, slik det ble skissert i innledningen. Dette kapittelet har som hovedhensikt å rette søkelyset mot hva kildematerialet kan fortelle om involverte aktører og departemental saksgang i lovutkastsaken. At arbeidene de to departementene har etterlatt seg er så vesens forskjellig får imidlertid konsekvenser for hvilken informasjon det er mulig å hente ut av materialet: Det er Justisdepartementets arbeider som har overlatt nok informasjon i kildene til at et bilde kan dannes over involverte aktører og departementets saksgang og arbeidsform. Kapittelet vil imidlertid starte med en kort bakgrunnshistorie om den situasjonen som bidro til fremveksten av de strukturene som representerte antisemittiske forestillinger, og som i sin tur skapte den nasjonalsosialistiske forfølgelsen av jødene – juridisk og etter hvert fysisk. Fokuset er på ønskene og kravene om en jødelovgivning i Norge.

2.1 Et kontekstuell historisk riss

Da den tyske okkupasjonsmakten besatt Norge den 9. april 1940 ble landet en del av nasjonalsosialismens politiske og ideologiske sfære der antisemittiske forestillinger materialiserte seg i regimets apokalyptiske rasekamp. I kollaborasjon med okkupantene støttet Nasjonal Samling (NS) opp om disse antijødiske forestillingene. Fra første stund ble det iverksatt aksjoner mot jødene her i landet, men tiltakene var relativt få og ikke preget av den systematiske prosessen andre okkuperte land i Vest-Europa hadde blitt utsatt for etter mønster fra Tyskland.⁵¹ I Norge besto politikken mot jødene de første par okkupasjonsårene av enkeltaksjoner⁵² og en modus om å gå forsiktig frem for å unngå unødige provokasjoner av den øvrige befolkningen.⁵³ Ofte, men ikke bare, hadde disse tiltakene vært initiert av tyske myndigheter, men etter tyskernes ønske ofte gjennomført av nordmenn i håp om å gi aksjonene legitimitet. Dette var for eksempel tilfellet da jødiske radioapparater ble inndratt fra mai 1940,

⁵¹ Raul Hilberg beskriver i verket *The Destruction of the European Jews* et forløp i flere stadier: (1) Definisjon av begrepet «jøde» slik at gruppen kunne kartlegges og registreres. (2) Segregeringstiltak mot jødiske interesser, slik som avskjedigelse av jødiske ansatte og ekspropriasjon av forretningsforetak. (3) Konsentrasjon (eller pågripelser), kunne deretter innledes. (4) Utnyttelse av arbeidskraft og utsultingstiltak. Tilintetgjørelsen (5). (6) Personlig eiendom konfiskert (Hilberg 2003, s. 49-52, 983, 1045.)

Bruland 2017, s. 26.

⁵² Enkeltaksjoner, eller *Einzelaktionen*, ble benyttet om tiltak rettet mot enkelte jøder eller jøder i ett område, ikke mot alle jøder. Det kunne for eksempel dreie seg om tilfeldige arrestasjoner eller inndragning av en enkelt jødes eiendom. Lokal utålmodighet hos tyske kommandanter var ofte utslagsgivende (Bruland 2017, s. 87).

⁵³ Mendelsohn 1986, s. 57.

og da det ble anmodet om registrering av jødiske bedrifter senere samme år.⁵⁴ Selvstendige norske forsøk på tiltak kom imidlertid også, gjerne i regi av den uregjerlige og fanatisk antisemittiske Sverre Riisnæs som fra høsten 1940 inntok justisministerposten.⁵⁵ Han hadde fra første stund vært bevisst angrep mot jødene, og forsøkte blant annet å få innført forbud mot at jøder kunne anta norske navn, la dem eie jord og innskrenke deres mulighet til næringsvirksomhet og adgang til yrker.⁵⁶ Lovs form fikk imidlertid aldri disse forslagene, men mange advokater mistet sine jobber fra høsten 1941, og også noen jøder i offentlige stillinger led samme skjebne. I tillegg kan det dokumenteres at norske myndigheter på samme tid ønsket å innføre giftemålsbegrensninger som ville ramme jøder.⁵⁷

2.1.1 I retning jødelover

Det var altså en klar bevissthet om «jødespørsmålet» i okkupasjonsregimet, både fra tysk og norsk hold. Blant enkelte av kollaboratørene og NS' sympatisører utviklet det seg imidlertid en frustrasjon over manglende lovgivningstiltak mot jødene ut over okkupasjonen - lover som særlig skulle «forby raseblanding og nekte jødene statsborgerlige rettigheter og adgang», som Quisling selv hadde uttrykt det under en tale han holdt i Frankfurt i mars 1941.⁵⁸ Særlig markerte skjebneåret 1942 skillet mot mer aggressiv tilnærming til jødene i Norge.⁵⁹ Året som kom til å ende med katastrofe for de norske jødene var så vidt i gang da den nye Quisling-regjeringen ble innsatt ved statsakten den 2. februar. Månedene etter ble NS-regimets første antijødiske lovmessige tiltak vedtatt. Ved å gjeninnføre den såkalte «jødeparagrafen» i Grunnloven var jøder nå offisielt utelukket fra adgang til Norge – et krav Quisling hadde propagandert siden

⁵⁴ Johansen 1984, s. 139.

Bruland 2017, s. 82-84.

⁵⁵ Ibid., s. 70.

Riisnæs hadde tittel som «kommissarisk statsråd» frem til september 1941 da tittelen ble endret til «justisminister» (de Figueiredo 2014).

⁵⁶ Mendelsohn 1986, s. 46-47.

Det er dette bildet av Riisnæs, som en svært aktivistisk antisemitt, som fremstår i et paradoksalt lys mot hans tilsynelatende moderate og nøkterne holdning til «jødespørsmålet» i saken om lov om visse bestemmelser om jøder (Sørensen 2019, s. 34-35).

⁵⁷ Ibid., s. 47.

Bruland 2017, s. 164.

⁵⁸ Østbye, Halldis Neegaard (red.) (1941). *Quisling har sagt 3: For Norges frihet og selvstendighet*. Oslo: Gunnar Stenersens forlag, s. 119.

⁵⁹ Det tyske angrepet på Sovjetunionen radikalisererte den antijødiske politikken kraftig, hvilket også etter hvert påvirket Norge (Bruland 2017, s. 24, 218).

1936.⁶⁰ Loven hadde små praktiske konsekvenser,⁶¹ men viktigere var signaleffekten og de propagandistiske elementene: Nasjonalsosialismens rasepolitikk skulle bli en del av det «nye Norge».⁶² Men hva med lover som regulerte raseblanding og statsborgerlige rettigheter for jøder? En sterkt tiltagende antisemittisk agitasjon kan registreres blant annet i NS-pressen særlig fra sommeren 1942, hvor handling for å løse «vårt jødeproblem» ble etterlyst. Kravene var i stor grad de samme som Quisling tidligere hadde satt fingeren på: giftemålsbestemmelser for å hindre raseblanding, forby seksuelt samkvem mellom jøder og ikke-jøder, begrense statsborgerlige rettigheter og mulighet til arbeid i det offentlige for jøder.⁶³ Og det var nettopp et slikt lovverk NS-regimet på dette tidspunktet arbeidet med.

I slutten av april 1942 ble det diskutert om Innenriksdepartementet skulle nedsette et utvalg «til utredelse av spørsmålet om de nødvendige bestemmelser til beskyttelse av vår rase» - en «raselovgivning», som det het. Det er av kildene uklart om et slikt utvalg ble realisert, men i lys av det arbeidet som materialiserte seg med lov om visse bestemmelser om jøder senere samme år, er det ikke utenkelig at lovutkastet var et resultat av slik konkret planlegging av rasespørsmål.⁶⁴ Dette viser i så fall at arbeid med en jødelovgivning hadde pågått i lang tid før arrestasjonene og deportasjonene av jøder samme høst. Andre tegn på at lovgivningsarbeidet var kjent finnes også i andre dokumenter. Blant annet sendte Nasjonal Samlings ombudsmann, Alf Whist, i slutten av august 1942 en forespørsel til Innenriksdepartementet om jøders utelukkelse fra forretningslivet «i forbindelse med jødeloven».⁶⁵ Og mens arbeidet foregikk i Justisdepartementet med deres reviderte lovutkast i november 1942, fikk den svenske journalisten Bengt Jerneck opplysninger om at en jødelov etter mønster fra Nürnberglovene var på trappene.⁶⁶ Svenske myndigheter var dessuten informert om det forestående, og om de på tidspunktet i desember 1942 to foreliggende utkast til lov. Det vekket bekymring hos svenskene at loven så ut til å bli «radikalare än Nürnberglagarna», og kom til å ramme «halv»- og

⁶⁰ Sørensen 2019, s. 13.

Ordlyden i Grunnlovens nye tillegg var: «Jøder ere udelukkede fra Adgang til Riget» (Bruland 2017, s. 166).

⁶¹ I praksis hadde jøder blitt nektet adgang til landet gjennom et tysk tiltak siden august 1940. Det var likevel først i mars 1942 forbudet fikk lovs form (Mendelsohn 1986, s. 48).

⁶² Tyskerne hadde signalisert ønsker om at forbudet mot jøders adgang til riket ble tatt inn i Grunnloven, blant annet gjennom en uttalelse fra Reichskommisariats juridiske rådgiver, Rudolf Schiermair datert til 9. januar 1942 (Bruland 2017, s. 731).

⁶³ Mendelsohn 1986, s. 79.

⁶⁴ Sørensen 2019, s. 19.

To andre lover som kan antas å ha relasjon til et slikt utvalg er to lover «til vern av folkeætten» - henholdsvis en steriliseringslov og en lov om abort (ibid., s. 38).

⁶⁵ Krog Lund 2016, s. 296.

⁶⁶ Mendelsohn 1986, s. 96.

«kvartjødene» i stor grad.⁶⁷ Den måneden hadde nyheten spredt seg også til flyktninger som kom til Sverige, og det var kjent at særlig harde tiltak mot «blandingsjødene» var under planlegging.⁶⁸ Så sent som 31. januar 1943 kan det faktisk se ut til at Sverre Riisnæs fortsatt var av den oppfatning at loven ville bli vedtatt.⁶⁹ Var Norge nær ved å få en «norsk Nürnberglov» i en ekstra grov støpning? Det ser faktisk slik ut, og til sammen ble altså tre utkast utarbeidet ved to departementer. Som jeg nå skal komme inn på var departementenes strukturer til dels ulike, blant annet med hensyn til grad av nazifisering. Kan det ha fått konsekvenser for utkastenes karakter?⁷⁰ I det kommende vil jeg forsøke å danne et bilde over aktører som var involverte i lovutkastarbeidet, før jeg avslutningsvis tegner opp en antatt departemental saksgang.

2.2 Aktørene

På et overordnet nivå er de åpenbare aktørene i fortellingen om utarbeidelsen av lov om visse bestemmelser om jøder i Norge de to departementene: Innenriksdepartementet og Justisdepartementet. Andre instanser fremkommer ikke eksplisitt i kildene. Det er dermed vanskelig å si med sikkerhet om det for eksempel var tyske aktører eller initiativer som sto bak utarbeidelsen av utkastene, eller om det utelukkende kom fra norske radikale krefter i Innenriksdepartementet. Likevel gir kildene oss noen antydninger som kan bidra til svar på individplan. For selv om det ikke denne oppgavens hovedhensikt å gå i dybden på den departementale oppbygningen og saksbehandlingen, fremstår det i noen grad mulig å kaste lys over hvem som behandlet lovutkastene.

Her skiller imidlertid departementene seg igjen radikalt fra hverandre. I Innenriksdepartementets tilfelle er det lite å bygge på i kildene for å kartlegge involverte aktører. En lengre utlegging om departementets indre oppbygning og forhold ville neppe føre til nøyaktige svar. Manglende forarbeider gjør det også vanskelig å vurdere om utkastet har fulgt en form for departemental saksbehandlingsskjede. Fremstillingen nedenfor gir derfor et generelt overblikk over departementets oppbygning og karakter, som muligens kan sannsynliggjøres i hvilken avdeling lovutkastet ble utformet samt gi et fåtall navn innenfor departementet som besatt både kompetansen og viljen til å bidra til utforming av et radikalt antijødisk lovverk. Dette

⁶⁷ Bruland 2017, s. 560.

⁶⁸ Ibid., s. 561.

⁶⁹ I et rundskriv til fylkesmennene med nevnte datering skrev Riisnæs under tittelen «Inngåelse av ekteskap mellom person som er av norsk eller artsbeslektet blod, og jøder» at det «antakelig i nær fremtid [vil] bli gitt en lov om visse bestemmelser om jøder m.v.» (Bruland 2017, s. 558).

⁷⁰ Se kapittel 7.

er informasjon som blir tatt videre i kapittel 7 om de radikale og byråkratiske kreftene i nazi-staten.

For Justisdepartementet er altså kildene langt mer omfattende med tilhørende forarbeider. På grunn av dette kan bedre antakelser om opphavsmenn gjøres, samtidig som Justisdepartementets og Lovavdelingens institusjonelle oppbygningen kan gi indikasjoner på hvorfor lovutkastet ble behandlet slik det ble. Fremstillingen av denne oppbygningen, den personlige sammensetningen i Justisdepartementet, og hvordan dette påvirket behandlingen av utkastet til lov om visse bestemmelser om jøder, bygger på analysen Ane Ingvild Støen har gjort av Justisdepartementet under okkupasjonen.⁷¹

2.2.1 Innenriksdepartementet

Etter utnevnelsen av Josef Terbovens kommisariske statsråder den 25. september 1940, ble Innenriksdepartementet opprettet som ett av fire nye departementer. Ledet av Albert Viljam Hagelin ble det samtidig det tyngste og meste sentrale departementet under nyordningen, og skulle være spydspissen i nazifiseringen av Norge. Av de ni avdelingene Innenriksdepartementet besto av var det imidlertid ikke alle som ble like involvert i det ideologiske omstrukturingsarbeidet. Av kontorene som *ble* sentrale i så måte, var Sentralavdelingen og Alminnelig avdeling. Begge avdelinger var NS-nyskapninger - fra begynnelsen ledet av NS-folk og utpreget politiske.⁷² Sentralavdelingen skulle ha ansvaret for nazifiseringen av statsapparatet. Her hørte tre kontorer: Sentralkontoret, Kontrollkontoret og Foreningskontoret. For lov om visse bestemmelser om jøder ser det imidlertid ut til at det er Alminnelig avdeling som er mest sentral. Bestående av fem underkontorer, fikk ett av disse – Statsrettskontoret⁷³ - særlig ansvar for rasepolitiske spørsmål.⁷⁴ Kontoret hadde i tillegg ansvar for statsborgerforhold, formuesinndragninger og folkeregistre.⁷⁵ Lignende saker som lovutkastet mot jøder ble behandlet ved Statsrettskontoret, så det kan antas at det var her konseptet ble utferdiget. Oversendelsen av det første lovutkastet som gikk til

⁷¹ Støen 2013.

⁷² Debes, Jan (1980). *Sentraladministrasjonens historie. 1940-1945*. Bind 5. Oslo: Universitetsforlaget, s. 95.

⁷³ Kontoret het fra begynnelsen Rikstingskontoret, men navnet ble endret i 1942 da Quislings planer om å etablere et riksting falt. Statsrettskontoret ble for øvrig lagt inn under Forvaltningskontoret sommeren 1943, som på sin side ble overført til Sentralavdelingen (Kolsrud 2003, s. 198). Under perioden lov om visse bestemmelser om jøder ble behandlet var imidlertid Statsrettskontoret aktivt under Alminnelig avdeling.

⁷⁴ Om såkalte «rasespørsmål» fremgår det i et brev fra Innenriksdepartementet til Justisdepartementet fra 11. april 1942 at Statsrettskontoret allerede fra opprettelsen skulle «bearbeide rikets forfatning statsrettslige forhold og statsborgersaker og dermed sammenhengende rasespørsmål» (Debes 1980, s. 96). I statskalenderen fra 1943 er «rasespørsmål» tatt inn som eget ansvarsområde, til forskjell fra året før (Lampe 1941, s. 7, Lampe 1943, s. 9).

⁷⁵ Kolsrud 2004, s. 192-194.

Justisdepartementet er da også underskrevet byråsjefen for Statsrettskontoret, Ragnvald Lassen.⁷⁶ Han er samtidig karakterisert som en «radikal kraft» i rasespørsmål.⁷⁷ Av landssviksaken mot Lassen fremgår det at han var involvert i flere saker knyttet til gjennomføringen og forvaltningen av tiltak og lover rettet mot jøder, blant annet ved lov om meldeplikt for jøder, forvaltning av flyktede jøders (og andre nordmenns) formuer, behandling av saker knyttet til sterilisering av jøder samt at han bisto statspolitiet og tysk politi i forbindelse med jødeaksjonene.⁷⁸ Hvorvidt han har bidratt til utformingen av lovutkastet som er denne fremstillingens tema er av kildene uklart, men gitt hans rolle i andre spørsmål knyttet til jøder samt posisjon i departementets avdeling som jobbet med nettopp rasespørsmål, kan det anses som sannsynlig at han på et eller annet punkt i prosessen har vært delaktig.

Siden vi mangler forarbeider eller indikasjoner på eventuelle andre medvirkende til lovutkastet, blir det langt på vei kvalifiserte antakelser som kan gi videre svar på dette. Innenriksdepartementets mer NS-pregede sammensetning sammenlignet med Justisdepartementet må antas å ha gjort tilgangen på medarbeidere som både kunne og ville bidra til et antijødisk lovutkast lettere tilgjengelig enn den vi skal se lovavdelingen måtte hanskens med. Blant annet hadde rasebiologen Sigurd Saxlund blitt del av Innenriksdepartementet som byråsjef for befolkningskontoret. Han hadde studert rasforskning blant annet i Tyskland, og var aktiv som bidragsyter i form av radikale antisemittiske tekster i NS' hovedorgan *Fritt Folk*. Utformingen av lovutkastet Innenriksdepartementet leverte fra seg minner mye om holdninger Saxlund og også andre aktører i Quisling-regimet representerte.⁷⁹ Den som imidlertid blir trukket frem som den mest sannsynlige «bakmannen» av Bjarte Bruland, Sverre Riisnæs,⁸⁰ vet vi at paradoksalt nok satt på den andre siden av gjerdet i «lovutkaststriden». At hans ministerkollega, Hagelin, i alle fall var engasjert i saken vet vi imidlertid, og hans rasende brev til Justisdepartementet etter sistnevntes reviderte utkast vitnet om at han inntok en uvant radikal holdning. Nærmere konkrete opphavsmenn til lovutkastet fra Innenriksdepartementet kommer vi imidlertid ikke uten å henfalle til spekulasjoner. Kildene er ikke hjelpsomme i denne sammenheng. Med Justisdepartementet er saken en annen. Her

⁷⁶ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Innenriksdepartementets første utkast til lov med oversendelse til Justisdepartementet: Oversendelsesbrev.

Bruland 2017, s. 560

⁷⁷ Ibid.

Sørensen 2019, s. 35.

⁷⁸ RA, Landssvikarkivet, Oslo politikammer, Dnr. 4895, tiltalebeslutning.

⁷⁹ Bruland 2017, s. 560.

⁸⁰ Som nevnt i innledning benytter Bruland seg av lovutkastet fra Landesarchiv Berlin i sin fremstilling, og mangler således det fulle bildet med hensyn til utkastet som finnes ved Riksarkivet. Det er i sistnevnte Riisnæs' rolle i debatten kommer for en dag.

finnes både signaturer og håndskrift som gir relativt god oversikt av hvem som har stått bak det reviderte utkastet. For å bidra til å tegne opp dette bildet er det først nyttig å vise hvilke strukturer som eksisterte i Justisdepartementet da lov om visse bestemmelser om jøder havnet på deres bord.

2.2.2 Justisdepartementet

I motsetning til Innenriksdepartementet, som var en ny konstruksjon etter nyordningen, representerte Justisdepartementet kontinuitet med tiden før okkupasjonen. Visse organisatoriske endringer ble imidlertid gjort. Da Josef Terboven kommisariske statsråder tiltrådte den 25. september 1940, ble enkelte av Justisdepartementets tidligere saksområder gjenstand for en delvis oppsplitting. Blant annet ble politisaker skilt ut og dannet basis for det nye Politidepartementet, mens et stort saksområde som kommunalsaker ble overført til en annen nyskaping: Innenriksdepartementet.⁸¹ Etter omleggingen besto Justisdepartementet av tre avdelinger: Den administrative avdeling, Lovavdelingen og Fengselsstyret. Først- og sistnevnte avdeling var i tillegg inndelt i kontoravdelinger. Den administrative avdeling besto av tre sivilkontorer, mens Fengselsstyret hadde to kontorer. Hver avdeling var ledet av en ekspedisjonssjef som var underlagt statsråden, mens hvert kontor var ledet av en byråsjef. Lovavdelingen, som ikke besto av kontoravdelinger hadde imidlertid likevel tre byråsjefer. Både avdelingene og underkontorene var tradisjonelle enheter fra tiden før okkupasjonen, og organisatorisk forble disse uendret frem til frigjøringen.⁸²

To endringer kan likevel understrekes for å vise hvordan Justisdepartementet ble gjenstand for en institusjonell nazifisering. Den ene var opprettelsen av en ny enhet som fikk navnet Justisministerens kontor. Kontoret ble opprettet på initiativ fra justisminister Riisnæs selv, og var underlagt ham direkte. Hele ledelsen besto fra begynnelsen av NS-medlemmer, og dets hensikt var å bistå statsråden i nazifiseringsarbeidet av forvaltning og rettsvesen. Støen viser til statskalenderens formulering der det om kontorets arbeidsoppgaver heter: «Kontoret bistår ministeren ved gjennomføringen av de tiltak som nyordningen krever».⁸³ Den andre endringen var opprettelsen av justisrådembetet den 15. november 1942. Posten skulle tjene som ministerens nærmeste rådgiver og stedfortreder i departementale anliggender, og som departementets høyeste embetsmann sorterte justisråden over ekspedisjonssjefene.⁸⁴ Disse

⁸¹ Kolsrud 2004, s. 287.

⁸² Støen 2013, s. 23-24.

⁸³ Støen 2013, s. 24-25

Lampe 1941, s. 25.

⁸⁴ Støen 2013, s. 25.

institusjonelle strukturene – både kontinuiteten ved de gamle kontorene samt opprettelsen av det nye «NS-kontoret» og justisrådposten - fikk konsekvenser for behandlingen av utkastet til lov om visse bestemmelser om jøder. Personalsammensetningen understreket dette, og la byrde til utfordringer NS-regimet fikk med å få behandlet politiske saker i nyordningens navn.

Det er Lovavdelingens aktører som er mest interessante for denne oppgavens tematikk, siden det er der utkastet til lov om visse bestemmelser om jøder etter ordinær saksgang skulle behandles. Om avdelingens oppgaver står det i statskalenderen at disse blant annet dreide seg om «gjennomgåing av lovutkast og traktatutkast fra de andre departementer [...]».⁸⁵ Etter 1. februar 1942 skulle alle lovutkast inntil Lovavdelingen til juridisk og lovteknisk gjennomgang før vedtagelse og offentliggjøring.⁸⁶ Graden av nazifisering⁸⁷ i Lovavdelingen var imidlertid svært lav under den første tiden av okkupasjonen og inn i perioden hvor lov om visse bestemmelser om jøder var til behandling. Årsaken var at de fleste ansatte hadde fortsatt i stillingene sine etter maktovertakelsen. I perioden mellom 26. oktober og 25. november 1942 kan følgende registreres om sammensetningen ved avdelingen: Ragnar Kaare Ørnulf Larssen, som var blitt ansatt som sekretær den 16. desember 1940 etter først å ha meldt seg inn i NS, hadde allerede 1. juli 1941 steget i gradene til en av Lovavdelingens tre byråsjefer. Det var samtidig Larssen som så ble tilsatt i den nyopprettede justisrådstillingen den 15. november 1942. Han var med andre ord først byråsjef og så justisråd i perioden lovutkastet var til behandling. Som vi skal se hadde han en aktiv rolle i forarbeidene til utkastet. Bortsett fra Larssen var det imidlertid få andre nasjonalsosialister⁸⁸ å støtte seg på i Lovavdelingen frem mot Larssens overgang til justisrådposten. Saksbehandlingsskjeden var i denne sammenhengen av betydning. Normalt foregikk denne slik at en innkommende sak ble fordelt til en underordnet funksjonær (sekretær) som utformet et konsept, og sendte saken videre oppover i systemet. Først kom den til byråsjefen, deretter ekspedisjonssjefen, og særlig viktige saker ble i siste instans forelagt statsråden.⁸⁹ Saker som ble vurdert som politiske etter nyordningen kunne, gitt saksbehandlingsskjeden og den lave graden av nazifisering blant funksjonærene som først skulle

⁸⁵ Lampe 1941, s. 27.

⁸⁶ Støen 2013, s. 60.

⁸⁷ I Støens analyse er det i hovedsak medlemskap i NS som er lagt til grunn for beregning av graden av nazifisering av byråkratiet. Dette er en usikker variabel, siden motivasjon for innmelding i partiet spente fra ideologisk overbevisning til pragmatiske opportunister som så mulighet for posisjoner under den nye ordningen. Likevel kan det legges til grunn at partitilhørigheten i all hovedsak signaliserte aktiv oppslutning om «den nye tid» (Simonsen 2016, s. 65). Støen er selv bevisst disse utfordringene, og legger i analysen samtidig blant annet vekt på faktorer som tidspunkt for innmeldelse i NS, eventuelt medlemskap i NS' særorganisasjoner og politisk aktivitet i vurderinger av en persons motivasjon for medlemskap i NS (Støen 2013, s. 42-43). I denne oppgaven diskuteres ikke slike problemstillinger ytterligere.

⁸⁸ Se foregående note.

⁸⁹ Støen 2013, s. 36.

behandle dem, forsinkes eller også forhindres av embetsmenn som var motstandere av NS.⁹⁰ Da Ragnar Larssen ble ansatt i Lovavdelingen var det kun daværende sekretær Arnvid Vasbotten som var NS-medlem i denne avdelingen, i tillegg til Larssen selv. Da Vasbotten i januar 1941 ble utpekt som medlem av den nazistiske «kommisariske høyesterett» var Larssen alene igjen som NS-medlem i Lovavdelingen. For å sikre en tilfredsstillende behandling av politisk betonedede saker ble derfor daværende byråsjef Larssen i flere tilfeller saksbehandler i første hånd, siden det ikke fantes andre NS-medlemmer i avdelingen som kunne eller ville behandle dem. Flere saker ble avgjort i konferanser direkte mellom Larssen og Riisnæs.⁹¹

Mens Larssen fortsatt var byråsjef ble to nye sekretærer som begge var NS-medlemmer ansatt ved Lovavdelingen. Disse var Yngvar Tank og Per Næsheim Riis – førstnevnte betegnet som «en overbevist nasjonalsosialist».⁹² Begge ble ansatt fordi Larssen hadde henvendt seg til Riisnæs med forespørsel om å få knyttet til seg to medarbeidere som kunne behandle de politiske sakene i første hånd.⁹³ Tank jobbet allerede i Justisdepartementet under 3. sivilkontor, og hadde uttrykt motvilje mot det han oppfattet som en beordret overflytning til Lovavdelingen hvor han ikke anså seg kvalifisert til å arbeide.⁹⁴ Riis hadde på sin side stilling som dommerfullmektig i Levanger, og ble direkte forespurt om å overta stillingen som sekretær i Lovavdelingen.⁹⁵ Måten de to ble tilknyttet Lovavdelingen gir med andre ord en klar indikasjon på at utfordringene med å få behandlet politiske saker her ble vurdert som presserende av de ansvarlige. Behovet måtte dermed dekkes med kompetente NS-medlemmer. Tank var på plass i Lovavdelingen i september, mens Riis fulgte etter i begynnelsen av oktober.⁹⁶ Etter at Tank og Riis var blitt ansatt ble ordningen i all hovedsak slik at disse behandlet politiske saker i første hånd, og at sakene så ble levert direkte til Larssen.⁹⁷ Da Larssen kort tid etter ansettelsen av de to NS-

⁹⁰ Ibid., s. 60-61.

⁹¹ Ibid., s. 61.

⁹² Ibid., s. 68.

⁹³ Ibid., s. 72.

⁹⁴ RA, Landssvikarkivet, Oslo politikammer, Anr. 13759, dok. 17, 18 og 25.

⁹⁵ RA, Landssvikarkivet, Rogaland og Stavanger politikammer, Anr. 2031, dok. 3.

⁹⁶ Ibid., dok. 25.

To erklæringer som er vedlagt Tanks landssviksak daterer hans ansettelse i Lovavdelingen til april/mai 1942. Disse er fra Mats Stensrud og Jens Fagereng – begge lagdommere etter krigen. De jobbet med Tank i Justisdepartementet som sekretærer i henholdsvis Lovavdelingen og 3. sivilkontor. Begge fremstår imidlertid usikre på ansettelsestidspunktet, og betegner det som «visstnok» april/mai. Kilden som er lagt til grunn ovenfor og som vurderes mest troverdig i å angi tidspunktet for overflyttingen til Lovavdelingen, er en attest fra Tanks tidligere byråsjef fra 3. sivilkontor, Erling Arneberg, som hadde hatt Tank ansatt hos seg siden desember 1941 (RA, Landssvikarkivet, Oslo politikammer, Anr. 13759, dok. 23 og 25). Sistnevnte tidspunkt er samtidig mest sammenfallende med ansettelsen av Per Næsheim Riis, hvilket fremstår sannsynlig da Larssen i sin henvendelse til Riisnæs ba om to nye sekretærer.

RA, Landssvikarkivet, Rogaland og Stavanger politikammer, Anr. 2031, dok. merket «rapport».

⁹⁷ Støen 2013, s. 72.

sekretærene ble Justisråd, ble det samtidig innført en ny formalisert ordning for behandling av politiske saker ved Lovavdelingen. I et rundskriv, den såkalte «justisrådsinstruksen», het det at «[d]e av Lovavdelingens saker som justisråden finner har en politisk karakter, behandles ikke av Lovavdelingen, men i første hånd av en av avdelingens sekretærer som justisråden bestemmer, og i annen hånd av ham selv».⁹⁸ På denne måten skulle NS ta kontroll over ekspederingen av saker som kunne knyttes til nyordningen og politiske saker som var spesielt knyttet til nasjonalsosialistisk ideologi. I en sentral avdeling hvor alle nye lovforslag skulle til behandling, var det den NS-kontrollerte justisrådposten som nå bestemte hvem som skulle foreta saksbehandlingsarbeidet i første hånd i politiske saker. Siden justisråden teknisk sett ikke var del av Lovavdelingen, betød ordningen i praksis at deler av saksbehandlingen en periode ble liggende utenfor den avdeling hvor lovsaker normalt skulle behandles.⁹⁹

Forholdene i saksbehandlingsstrukturene innad i Lovavdelingen, samt Ragnar Larssens skiftende posisjoner fikk konsekvenser for behandlingen av utkastet til lov om visse bestemmelser om jøder. Mye tyder nemlig på at et så radikalt antijødisk lovutkast måtte bli behandlet etter det Kjetil Braut Simonsen har kalt «nazistiske saksbehandlingskjeder» hvor hele eller deler av saksbehandlingen i saker av politisk karakter ble flyttet etter tilgangen på NS-medlemmer.¹⁰⁰ Hvis ikke det fantes partimedlemmer i avdelingene kunne saker bli flyttet til det nazifiserte Justisministerens kontor.¹⁰¹ I saken med vårt lovutkast er det likevel klare indikasjoner på at behandlingen av saken ble værende i Lovavdelingen for behandling i første hånd. Årsaken var de to nyankomne saksbehandlerne med den nødvendige NS-tilknytningen, og da lovutkastet fra Innenriksdepartementet ankom var Ragnar Kaare Larssen fortsatt i avdelingen som byråsjef. Opphavsmannen til Justisdepartementets reviderte lovutkast ser da også nettopp ut til å være en av disse nye tilsatte: den tilsynelatende noe motvillige sekretæren Yngvar Tank.

Etter at Larssen var blitt Justisråd var ingen av byråsjefene NS-medlemmer, og ekspedisjonssjefen tilhørte heller ikke partiet. Larssen fikk derfor ansvar for politiske saker i andre hånd, som vanligvis ville være lagt til byråsjefen eller ekspedisjonssjefen. Dette varte frem til juli 1943 da alle ekspedisjonssjefsstillinger ble nazifisert (Støen 2013, s. 61).

⁹⁸ RA, Landssvikarkivet, Oslo politikammer, Dnr. 3148, dok. 52.

⁹⁹ NS-medlemmet Georg Hasle ble ansatt som ekspedisjonssjef ved Lovavdelingen 1. juli 1943. Saksbehandlingen ble da flyttet tilbake til Lovavdelingen (Ibid.).

¹⁰⁰ Simonsen, Kjetil Braut (2016). *Nazifisering, kollaborasjon, motstand. En analyse av Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet), 25. september 1940 – 8. mai 1945*. Avhandling for ph.d.-graden. Institutt for arkeologi, konservering og historie. Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo, s. 147.

¹⁰¹ Støen skriver at «saker som hadde med nyordningen og jødeforfølgelsen å gjøre, ble behandlet ved Justisministerens kontor eller av NS-medlemmene i de tradisjonelle avdelingene» (Støen 2013, s. 67).

2.2.3 Utkastets forfatter

Tanks involvering sannsynliggjøres av flere forhold. Selve de nye saksbehandlingsskjedene etter hans ankomst til Lovavdelingen sammen med Riis er skissert ovenfor, og vi vet at utkastet til lov ankom Justisdepartementet fra Innenriksdepartementet etter at begge disse var ansatt. Videre er det konkret kildebelegg for hans bidrag. På hoveddokumentets første side er det anført to datoer: «11/11-42» og «24/11».¹⁰² Den første datoen, som er maskinskrevet, må antas å være dateringen hvor vedkommende som har behandlet saken i første hånd har ferdigstilt den og sendt den til videre behandling, mens den andre er da saken ble endelig ferdigstilt og klargjort for retur til Innenriksdepartementet, hvilket skjedde påfølgende dag, 25. november. Bak datoen «24/11» står initialene til Ragnar Kaare Larssen å lese: «RKL»¹⁰³. Initialene bak dateringen «11/11-42» er umiddelbart utfordrende å fortolke med sin noe særegne utforming, men sammenholdt med signaturer som foreligger i vedlegg til landssviksaken mot Yngvar Tank blir bildet klarere. Det fremstår svært sannsynlig at initialene er Tanks karakteristisk utformede «Y», med en påfølgende tydelig «T».¹⁰⁴ Dette, i kombinasjon med det faktum at Tank altså ble hentet inn til Lovavdelingen i september 1942 som den ene av to NS-sekretærer som skulle behandle politiske saker i første hånd, og dermed var i jobben da lov om visse bestemmelser om jøder kom til Justisdepartementet, styrker sannsynligheten for at det er Yngvar Tank som er lovutkastets opphavsmann fra dette departementet. I det kommende kommer derfor Tank til å bli omtalt som forfatter av den opprinnelige teksten til hoveddokument og det interne vedlegget fra Justisdepartementet.

Ragnar Kaare Larssens bidrag er også gjennomgående. Gitt saksbehandlingsskjeden er det sannsynlig at Larssen fikk lovutkastet på sitt bord som Lovavdelingens eneste NS-innmeldte byråsjef da det ankom fra Innenriksdepartementet. Etter den skisserte saksbehandlingsskjeden har han så fordelt saken til Tank, som underordnet sekretær. Da Tank ferdigstilte saken den 11. november, fikk Larssen den så i retur for videre behandling. Larssens kommentarer (samt stedvis signatur) i margin er gjennomgående i både hoveddokumentet og det interne vedlegget som Tank forfattet. Fire dager etter oversendelse fra Tank, den 15. november, avanserte altså Larssen til Justisråd. Hans tunge involvering i lovutkastet fortsatte imidlertid saken gjennom. Det kan vi se av andre dateringer og skriftlig informasjon som finnes på omslagsarket som omgir saken. Dette inneholder dessuten annen interessant informasjon.

¹⁰² RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 1.

¹⁰³ Signaturen/initialene går igjen på i rekke dokumenter vedlagt landssviksaken mot Larssen: RA, Landssvikarkivet, Oslo politikammer, Dnr. 3148.

¹⁰⁴ Yngvar Tanks signatur kan gjenfinnes blant annet i følgende dokumenter fra landssviksaken mot ham: RA, Landssvikarkivet, Oslo politikammer, Anr. 13759, dok. 4, 6 og 15.

2.2.4 Omslagsarkets informasjon. Et bilde av saksgang?

Dagen før Justisdepartementets lovutkast ble sendt, den 24. november, ser det ut til å ha blitt hentet frem for ferdigstillelse. Siden lovutkastet er datert den 11. november kan det se ut til at det har blitt lagt til side eller vært til behandling andre steder inntil Ragnvald Lassen på vegne av Innenriksdepartementet lyktes med å påskynde oversendelsen. På omslagsarket som omgir Justisdepartementets nye utkast er det påført håndskrift fra to ulike personer. Den ene av disse er Ragnar Kaare Larssen («RKL»), som med dateringen «24.11-42» viser at han har fulgt saken helt inn fra Justisdepartementets side - nå avansert fra byråsjef til Justisråd. Til datoene har han først skrevet at utkastet skal «[f]orelegges adm. avd. til mulige bemerkninger. Saken bes så vidt mulig behandlet idag».¹⁰⁵ Det ble da også gjort, for i en påfølgende kommentar datert samme dag står det at utkastet var «[b]ehandlet muntlig i kfr. med byråsjefene Nygaard og Arneberg».¹⁰⁶ Dette må være henholdsvis Marius Nygaard, byråsjef ved 2. sivilkontor og Erling Arneberg ved 3. sivilkontor.¹⁰⁷ Begge hadde vært i sine embeter siden 1936, og representerte kontinuitet i en tid med økende nazifisering av departementet både ved å være førkrigsansatte og ved å stå utenfor NS.¹⁰⁸ Nygaard hadde i oktober 1941 søkt om avskjed fra byråsjefstillingen for å slippe befatning med politiske saker ved sitt kontor. Søknaden ble avslått av minister Riisnæs, og Nygaard fortsatte i sin stilling mot at politiske saker som sorterte under 2. sivilkontor ble overført Justisministerens kontor.¹⁰⁹ Det kan således synes merkelig at Nygaard på noen måte skulle bli involvert i et utkast til et antijødisk lovverk – en i høyeste grad «politisk sak» –, både etter at han tidligere hadde markert politisk motstand, og siden han, som Arneberg, ikke var NS-medlem. Årsaken til at de to ble kontaktet kan imidlertid ha vært at det i vedlegget til Justisdepartementets utkast, forfattet av Tank, ble anbefalt at saken ble forelagt Den administrative avdeling «av hensyn til bestemmelsene om ekteskap, adopsjon og slektsnavn» - temaer som var sentrale komponenter i lovutkastet.¹¹⁰ Dette var saker som særlig var innenfor 3. sivilkontors portefølje, som dreide seg blant annet om «separasjons- og skilsmissesaker, [...] ekteskapsattester, navnesaker, adopsjonssaker».¹¹¹ Siden lovutkastet også behandlet jøders mulighet for ansettelser i offentlig tjeneste var det samtidig naturlig at også 2. sivilkontor ble kontaktet, siden «saker som vedkommer den sivile rettergangsordning og det sivile embetsverk»

¹⁰⁵ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Lov om visse bestemmelser om jøder: Omslagsark.

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Lampe 1943, s. 37.

¹⁰⁸ Støen 2013, s. 36.

¹⁰⁹ Støen 2013, s. 47.

¹¹⁰ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 22.

¹¹¹ Lampe 1943, s. 35.

sorterte under dette kontoret.¹¹² Hva som ble sagt i denne samtalen og hvilke tilbakemeldinger de to eventuelt gav har vi imidlertid ingen opplysninger om.

Den andre håndskrevne teksten på omslagsarket impliserer involvering fra enda flere aktører – både i det tyske byråkratiet og høyere norske embedsmenn utenfor de to departementene. I det som etter alt å dømme er Sverre Riisnæs' egen håndskrift,¹¹³ står det å lese: «1. Dr. Schiedermair» og «2. Hr. A. Vasbotten med anm. om nøyе gjennomsyn».¹¹⁴ Hvis det stemmer at håndskriften er Riisnæs', har han åpenbart ønsket juridiske uttalelser fra sine venner og nære allierte:¹¹⁵ Josef Terbovens juridiske rådgiver Rudolf Schiedermair og høyesterettsdommer Arnvid Vasbotten. Dette må derfor ha skjedd i perioden fra utkastet ble klart den 11. november til det ble ekspedert og gjort klart for oversendelse den 24. november. Dette er interessant informasjon, for disse to var på ingen måte noen noviser hva angikk utformingen av antisemittisk politikk og lovverk. Vasbotten jobbet allerede som sekretær i Lovavdelingen da krigen kom til Norge, og han forfattet flere taler med passasjer mot «internasjonal jødedom» og «jødeproblemet», og manet til kamp mot «antieuropeiske krefter som jødedom».¹¹⁶ Enkelte taler holdt han selv, men han skrev også for andre, som blant andre Sverre Riisnæs.¹¹⁷ Som jurist var han særlig involvert i utarbeidelsen av den nye statsforfatningen i forbindelse med nyordningen, men han hadde for eksempel ansvaret for å formulere og utarbeide gjeninnføringen av «jødeparagrafen» i Grunnloven i mars 1942.¹¹⁸ Det var også til Vasbotten Riisnæs hadde vendt seg til da han ønsket å utrede en lov om at jøder ikke skulle kunne eie jord i Norge.¹¹⁹ Vasbotten var ansett som tyskvennlig, og da Hagelin i november 1944 ble tvunget til å gå av som innenriksminister etter å ha gjort seg upopulær både hos tyskerne og innad i NS, var det Vasbotten som inntok den ledige ministerposten.¹²⁰

Schiedermair på sin side blir av Bjarte Bruland betegnet som «en nøkkelperson» innad i Reichskommisariat i spørsmål knyttet til antijødisk politikk og lovgivning.¹²¹ Selv om

¹¹² Ibid.

¹¹³ Se note 35.

¹¹⁴ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Lov om visse bestemmelser om jøder: Omslagsark.

¹¹⁵ Dahl, Hans Fredrik (1992). *Vidkun Quisling. En fører for fall*. Oslo: Aschehoug & Co., s. 480.

Graver, Hans Petter (2019). *Okkupasjonstidens Høyesterett*. Oslo: Pax Forlag, s. 43.

¹¹⁶ RA, Landssvikarkivet, Oslo politikammer, domsnummer 1822, dom med domsgrunnlag.

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ RA, Landssvikarkivet, Oslo politikammer Anr. 1559, dokumentliste 5: Jødesaken, dokument 5.

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ Bohn, Robert (2000). *Reichskommisariat Norwegen. «Nationalsozialistische Neuordnung» und Kriegswirtschaft*. München: Olenbourg Verlag, s. 214, 341.

Dahl, Hans Fredrik (2016). *Quisling nettverk*. Oslo: Aschehoug & Co., s. 143.

¹²¹ Bruland 2017, s. 47.

Reichskommisariat ikke var aktivt engasjert i arbeidet med å innføre forordninger og lover mot jøder i Norge, ble det likevel jobbet med tematikken i det stille.¹²² I flere saker knyttet til jødelovgivning eller tiltak mot jøder i Norge dukker Schiedermair opp i bakgrunnen. Dette gjaldt blant annet for gjeninnføringen av grunnlovsparagrafen mot jøder i mars 1942, hvor Schiedermair ser ut til å ha virket i en rådgivende rolle overfor NS-regimet i spørsmålet. I prosessen med utarbeidelsen av lov om visse bestemmelser om jøder ser det nettopp ut til at Schiedermair dukker opp som en aktør fra siden – en rådgiver med bred kompetanse og troverdighet i spørsmålene nordmennene i NS forsøkte å finne løsninger på. Schiedermair hadde tidlig blitt medlem av NSDAP, og som jurist arbeidet aktivt med rasepolitiske spørsmål i NSDAPs rasepolitiske byrå (*Rassenpolitischen Amt*). I 1935 ble han ansatt i Innenriksdepartementet i Berlin, hvor han arbeidet i en avdeling med særlig ansvar for utarbeidelsen av jødelovgivning. Her ble han involvert i arbeidet med Nürnberglovene,¹²³ og hans generelle juridisk kompetanse i raserettsspørsmål gjorde at han fungerte som rådgiver for SD (*Sicherheitsdienst*) i slike saker. Schiedermair hadde med andre ord inngående kunnskap om den tyske Nürnberg-lovgivningen, og kjente generelt tysk rase Lovgivning svært godt. Denne ekspertisen tok han med seg til Norge, hvor han siden okkupasjonen hadde hatt stilling som *Regierungsrat* og leder ved Reichskommisariats justiskontor som rådgiver i stats- og folkerettslige spørsmål.¹²⁴

Dette viser at det var betydningsfulle personer i rasejuridisk sammenheng Riisnæs ønsket at skulle lese gjennom utkastet som Tank og Larssen hadde ferdigstilt. Noen notater om innspill eller meningsutveksling finnes imidlertid ikke fra verken Schiedermair eller Vasbotten, og det er uklart på hvilken måte de eventuelt påvirket det ferdige utkastet fra Justisdepartementet. Så vidt jeg har kunnet bringe på det rene er det ingen håndskrevne kommentarer eller notater i dokumentene til utkastene¹²⁵ som tilhører andre enn Ragnar Larsen.

Denne samlede informasjonen kan skape et tydeligere bilde over hvordan saksgangen kan ha vært med lov om visse bestemmelser om jøder i Justisdepartementet:

¹²² Schiedermair uttalte under en konferanse 9 januar 1942 at Reichskommisariat ikke hadde til hensikt å innføre antijødisk lovgivning på eget initiativ (Bruland 2017, s. 731).

¹²³ I Innenriksdepartementet jobbet Schiedermair blant annet for Wilhelm Stuckart, som var en av embetsmennene som utarbeidet Nürnberglovgivningen (Bruland 2017, s. 48).

¹²⁴ Bruland, s. 93, 169

Graver, Hans Petter (2015). *Dommernes krig. Den tyske okkupasjonen 1940-1945 og den norske rettsstaten*. Oslo: Pax Forlag, s. 37, 126.

Jasch, HansChristian (2012). *Statssekretär Wilhelm Stuckart und die Judenpolitik. Der Mythos von der sauberen Verwaltung*. München: Verlag, s. 486.

Bohn 2000, s. 62.

¹²⁵ Altså Justisdepartementets dokumenter: «hoveddokument» (kommentarer og utkast) og «vedlegg».

1. Lovavdelingen ved **Larssen** mottar saken.
2. Larssen fordeler saken til sekretær **Tank**.
3. Tank ferdigstiller og sender saken i retur til **Larssen**.
4. Larssen sender saken til **Riisnæs**.¹²⁶
5. Riisnæs konferer med **Schiedermair** og **Vasbotten**.
6. **Larssen** får saken tilbake fra Riisnæs.
7. Larssen konferer med **Nygaard** og **Arneberg**.
8. **Larssen** sender utkastet til renskrivning og oversendelse Innenriksdepartementet.

2.3 Oppsummering

I dette kapittelet har jeg gitt en kort historisk kontekst til lovutkastarbeidene, og videre befattet meg med involverte aktører og utkastenes saksgang. Manglende forarbeider fra Innenriksdepartementet gjør at det er for Justisdepartementet de sikreste konklusjonene kan trekkes. For førstnevnte departementet kan imidlertid følgende sies: Det kan antas at lovutkastet har blitt utferdiget ved Statsrettkontoret under Alminnelig avdeling. Denne var en NS-skapning, og utpreget politisk. Samtidig er Ragnvald Lassen, byråsjef ved Statsrettkontoret, avsender av begge lovutkastene fra Innenriksdepartementet. Generelt ser Innenriksdepartementet ut til å ha en grad av nazifisering som var større enn for Justisdepartementet og Lovavdelingen.

Nettopp graden av nazifisering var en utfordring i Lovavdelingen. Få NS-medlemmer førte til vanskeligheter med å få behandlet politiske saker. Jeg mener å ha dokumentert at det er en overflyttet sekretær, Yngvar Tank, som er hovedforfatter av utkast og vedlegg fra Justisdepartementet og Lovavdelingens side, og at hans overordnende, først byråsjef ved Lovavdelingen, så justisråd, Ragnar Kaare Larssen har fulgt arbeidet gjennomgående og bidratt med kommentarer og endringer. Disse to til sammen kan dermed sies å være arkitektene bak lovavdelingens lovutkast og den krasse kritikken mot Innenriksdepartementets forslag. I tillegg har jeg vist hvordan andre aktører ble involvert. Dette er systematisert gjennom en oversikt over saksbehandlingsskjeden ved Justisdepartementet. Av utenforstående aktører er kanskje Rudolf Schiedermair spesielt interessant. Var Reichskommisariat involvert i utviklingen av lovutkastene? Kildene gir ingen opplysninger om hvordan det eventuelt påvirket utkastene. Tysk påvirkning hadde imidlertid uansett vært sentral for lovutkastene. Jeg vil nå gå over til å diskutere de juridiske rammene som lå bak den norske loven.

¹²⁶ Siden dette må ha blitt vurdert som en «særlig viktig» sak som skulle forelegges statsråden (Støen 2013, s. 36.).

3 Lovutkastenes juridiske og kontekstuelle rammeverk

Antisemittismen som den tyske okkupasjonsmakten og dens norske nasjonalsosialistiske kadre brakte til torgs under okkupasjonen kom til uttrykk på flere måter. Det var dels snakk om allmenn ideologisk propaganda og dels konkret lovgivning og politikk.¹²⁷ Det er utarbeidelsen av antijødisk lovverk som er denne oppgavens primære tematikk. Når jeg i dette kapittelet vil forsøke å kontekstuelte ramme inn utarbeidelsen av lov om visse bestemmelser om jøder, vil den norske jødelovens primære inspirasjon være naturlig sentral: de tyske Nürnberglovene. Samtidig var det ideologiske grunnlaget bakgrunnen for de tiltakene som ble iverksatt mot jøder – for de lovene som ble laget. Det er derfor vanskelig å se de praktiske tiltakene som løsrevet fra den ideologien som presset dem fram. I den kommende fremstillingen av tiltak mot jøder vil derfor ideologiske betraktninger følge naturlig, uten at de er en selvstendig del av kapittelets oppbygning. Det er med varierende vekt perioden fra den nasjonalsosialistiske maktovertakelsen i Tyskland i 1933 til utkastene til lov om visse bestemmelser om jøder så dagens lys høsten og vinteren 1942/1943 vil bli omtalt.

3.1 Den tyske rasepolitikken: lover til inspirasjon i NS-land

«Effektiviteten til en sann nasjonal leder består hovedsakelig i å hindre at oppmerksomheten til folket splittes, og fokusere den på én bestemt fiende».¹²⁸ Dette skrev Adolf Hitler under sitt opphold i Landsberg-fengselet i 1924. Denne fienden fant han i jødene. I den rasekampen regimet hans kom til å føre, var det arierens dommedagskamp mot jøden som sto i sentrum. For ham hvilte nasjonens indre enhet på prinsippet om raserenhet, og ved den nasjonalsosialistiske maktovertakelsen i januar 1933 begynte straks arbeidet med å overføre regimets raseideologiske tanker til praktisk politikk.¹²⁹ En mengde forordninger og lover ble utstedt i den hensikt å ramme jødene og ekskludere dem fra samfunnet for øvrig. Tiltakene som ble innført i regimets tidligere stadier var myntet på å presse jødene til å utvandre fra Tyskland – deportasjon og endelig utryddelse kom på senere tidspunkt.¹³⁰

¹²⁷ Sørensen 2019, s. 1.

¹²⁸ S Schleunes, Karl. A. (1972). *The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy Toward German Jews 1933-1939*. London: Lowe & Brydone Ltd, s. 47.

¹²⁹ Majer 2013, s. 102.

¹³⁰ Whitman, James Q. (2017). *Hitler's American Model: The United States and the Making of Nazi Race Laws*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, s. 48.

Det kan nevnes at det har foregått en debatt mellom de såkalte funksjonalistene, som Raul Hilberg, som altså hevder at utviklingen av destruksjonsprosessen av jødene ble til underveis og at Hitler ikke hadde noen grunnleggende plan om utryddelse, og intensjonalistene, som historiker Lucy Dawidowicz, som hevdet at Hitler allerede i 1918 var fast bestemt på å løse «jødeproblemet» gjennom utryddelse. I nyere tid er disse tankene samlet i teorier som hevder Hitler var drivkraften bak

Enkeltaksjoner mot jøder hadde funnet sted på kommune- og delstatsnivå allerede, men den 1. april 1933 begynte en boikottaksjon mot jødiske bedrifter og foretak i statlig regi. Uken etter ble så den første antisemittiske loven siden jødernes frigjøring i Tyskland i 1871 vedtatt. Den såkalte lov om gjenopprettelse av en profesjonell embetstjeneste (*Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums*) skulle være rettet inn mot «fiender av staten», og gjorde at medlemmer av kommunistpartiet og tilknyttede organisasjoner mistet muligheter til å inneha en rekke offentlige stillinger.¹³¹ Det samme gjorde «ikke-ariere», med eksplisitt brodd mot jøder.¹³² Dette ble gjort gjennom en såkalt arierparagraf som slo fast at offentlig tjenestemenn som ikke var av arisk avstamning måtte fratre sine stillinger. Få dager etter at «embetstjenesteloven» var vedtatt, fulgte en forordning til loven (*Erste Verordnung zur Durchführung des Gesetzes zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums*) som inneholdt den første bestemmelsen som definerte «ikke-ariere», spesielt myntet på jøder. Dette var en radikal definisjon hvor det het at det var nok at en person stammet fra én jødisk besteforelder for å regnes som jøde.¹³³ Dermed var ikke-ariere kvalifisert for oppsigelse fra offentlige stillinger eller forhindret fra ansettelse i slike.¹³⁴

Kort tid etter kom en ny lov som innskrenket mulighetsrommet til jødiske offentlig ansatte ytterligere, og det påfølgende halvåret ble lover og forordninger utstedt som gjorde at alt fra blant andre dommere, advokater, leger, tannleger, farmasøyter, lærere og professorer var enten ekskludert fra sine stillinger eller hadde fått strenge begrensninger. Det ble også mulighet til å frata personer som ble ansett som «uønskede» statsborgerskapet, hvilket rammet mange øst-europeiske jøder som hadde innvandret til Tyskland etter andre verdenskrig. Kombinert med en pågående antisemittisk retorikk og propaganda fra myndighetene, samt tilfeller av voldelige anslag mot jøder og jødisk eiendom fra SA-medlemmer og deres like, skapt et rom der jøder ble fratatt stadig flere rettigheter og presset ytterligere vekk fra det tyske samfunnet for øvrig. Den økonomiske og sosiale segregeringen skjøt fra dette for alvor fart.¹³⁵

Holocaust, men uten at han hadde en langsiktig plan. Mye av initiativet bak prosessen som førte til massedrap kom derfor «nedenfra», for å innfri det man oppfattet var Hitlers ønsker (Niewyk og Nicosia 2000, s. 72-75, Kershaw 2008a, s. 93).

¹³¹ Longerich, Peter (2007). *«Dette visste vi ikke noe om»*. Oslo: Forlaget Historie og Kultur, s. 68.

¹³² Loven hadde en særbestemmelse for ikke-ariske offentlig ansatte som hadde tjenestegjort for Tyskland under første verdenskrig – en innrømmelse fra Hitler til president Hindenburg, som hadde reagert på behandlingen av krigsveteraner (ibid.).

¹³³ Friedländer, Saul (1997). *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution, 1933-1939*. New York: HarperColling Publishers, s. 27.

¹³⁴ Noakes 1989, s. 298.

¹³⁵ Burleigh, Michael og Wippermann, Wolfgang (1991). *The racial state: Germany 1933-1945*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 78-80.

Newman, Amy (1999). *The Nuremberg Laws: Institutionalized Anti-Semitism*. San Diego: Lucent Books, s. 18, 21.

I 1934 stabiliserte situasjonen seg midlertidig for jødene i Tyskland. SA mistet sin maktposisjon etter det såkalte Röhm-kuppet, og i omstruktureringen som fulgte innad i NSDAP ble anslagene og tiltakene mot jødene færre. Dette skulle imidlertid ikke vare, og i 1935 gikk den nasjonalsosialistiske antijødiske politikken over i det som Einhart Lorenz har kalt *dissimileringsfasen* ved innføringen av Nürnberglovene.¹³⁶ Som vi senere skal se er det i stor grad fra dette lovverket de norske juristene som arbeidet med lov om visse bestemmelser om jøder hentet sin inspirasjon – riktignok på ulikt vis. Det er derfor hensiktsmessig å se grundigere på lover og forordninger som så dagens lys høsten 1935 og som fulgte i deres kjølvann.

Allerede i 1933 hadde tyske departementer begynt å forberede en generell jødelovgivning. På grunn av sprikende intensjoner kom imidlertid ikke arbeidet riktig i gang, og det var ikke før den tyske ledelsen opplevde behov for å legitimere altomfattende tiltak mot jødene juridisk i 1935 at det som skulle bli Nürnberglovene ble utarbeidet. Bakgrunnen var at økende vold mot jøder ut over 1935 hadde ført til internasjonale protester som skapte frykt for svekket internasjonal anseelse med potensielle økonomiske konsekvenser hos den tyske regjeringen.¹³⁷ Samtidig var videreutviklingen av den antisemittiske politikken som var startet de to foregående årene en prioritert oppgave for regimet. For at det endelige målet om at jødene skulle utraderes fullstendig fra det tyske samfunnet skulle nås, ble det sett som nødvendig å stadig trappe opp segregeringspolitikken med det endelige målet om å tvinge den jødiske minoriteten ut av Tyskland.¹³⁸ Tre hovedmål lå for dagen: At raseblanding mellom jøder og ikke-jøder måtte unngås, en separat «borgerlov» for jøder som skilte dem fra og underordnet dem resten av befolkningen måtte opprettes, samt begrensning i statsborgerlige rettigheter som blant annet handlet om restriksjoner i jøders rettigheter og muligheter til å drive næring og påvirke økonomien. Nettopp ønsket om å få gjennomført disse tiltakene ble vurdert som drivkreftene bak volden som hadde spredd seg, og viktigheten av å svare på frustrasjonen ved å få diskrimineringen inn i lovlige former meldte seg.¹³⁹ Rett før de kommende partidagene i september 1935 bestemte Hitler at tidspunktet var en gylden anledning til å presentere et nytt samlende lovverk mot sin ideologiske fiende. Ledet av statssekretær i innenriksdepartementet, Wilhelm Stuckart, samt en av departementets eksperter på «jødespørsmålet», *Ministerialrat*

Lorenz, Einhart (2009b). «Hitlers Tyskland 1933-1939». I: Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Lorenz, Einhart (red.). *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*. Oslo: Cappelen Damn, s. 446-447.

¹³⁶ Lorenz 2009b, s. 444.

¹³⁷ Newman 1999, s. 23-24.

¹³⁸ Longerich 2010, s. 52.

¹³⁹ Ibid., s. 54-57.

Forberedelser til et samlet lovverk hadde imidlertid vært under forberedelse av byråkrater i departementene i lengre tid (Longerich 2010, s. 60).

Bernhard Lösener, ble en lite gruppe satt sammen for å utarbeide et lovverk som svarte på de tre hovedutfordringene skissert ovenfor.¹⁴⁰ Resultatet som ble presentert den 15. september var lover som fikk store konsekvenser for jødene i Tyskland, og samtidig ble lovene både inspirasjon og utgangspunkt for diskusjoner da det norske NS-regimet utarbeidet sine egne «Nürnberglover». I tillegg til riksflaggloven, som gjorde svastika-flagget til Tysklands riksflagg, besto lovene av Riksborgerloven og lov til beskyttelse av tysk blod og tysk ære – de to siste samlet omtalt som «raselover» (*Rassengesetze*).¹⁴¹ Hvor altomfattende rasepolitikken og angrepene mot jødene nå ble, beskrives slik av Einhart Lorenz: «Med Nürnberg-lovene ble den rasistiske antisemittismen og «renheten av det tyske blodet» rettesnor for statens lovgivning».¹⁴² Det følgende gir en kort oversikt over raselovene, samt ett svært sentralt tillegg til disse lovene.

3.1.1 Riksborgerloven

Hensikten med riksborgerloven (*Reichsbürgergesetz*) var å isolere jødene sosialt gjennom å opprette en kløft mellom deres tilhørighet til det tyske samfunnet og tyske borgere for øvrig. Dette arbeidet hadde allerede startet gjennom de lover og forordninger som var kommet frem til høsten 1935, men nå skulle det ikke lenger være noen tvil: Jøder var annenrangs borgere.¹⁴³ Dette ble gjort gjennom å skille mellom såkalt «statstilhørige» (*Staatsangehörige*) og «riksborgere» (*Reichsbürger*). Det var kun mulig å få status som riksborger hvis man hadde «tysk eller beslektet blod» og kunne og ville vise sin troskap overfor riket og folket.¹⁴⁴ Ordlyden i loven §§ 1 og 2 var som følger:

§ 1

- (1) Statstilhørig er den som tilhører det tyske rikets beskyttelsesforbund og derfor er særlig forpliktet overfor riket.
- (2) Status som statstilhørig er ervervet i henhold til bestemmelsene i riks- og statstilhørighetsloven.¹⁴⁵

§ 2

- (1) Riksborger er bare den statstilhørige av tysk eller beslektet blod som i sin ferd beviser at han har vilje og evne til å tjene det tyske folk og rike med troskap.

¹⁴⁰ Longerich 2010, s. 59.

¹⁴¹ Bruland 2017, s. 180.

Begrepet *Rassengesetze* ble også benyttet om lignende lover og forordninger som Nürnberg-lovene som ble innført i Tyskland eller okkuperte områder (ibid.).

¹⁴² Lorenz 200b, s. 450.

¹⁴³ Å frata jøder statsborgerskapet hadde vært en del av NSDAPs program fra tidlig 1920-tall (Longerich 2010, s. 58).

¹⁴⁴ At det var krav om å vise troskap overfor folket og riket viser at det ikke bare var rasemessige kriterier som lå til grunn for å kunne oppnå status som riksborger. På denne måten ble det åpnet for at for eksempel også politiske holdninger kunne ligge til grunn for en vurdering om tilegnelse av status (Longerich 2010, s. 60).

¹⁴⁵ Viser til den tyske riks- og statstilhørighetsloven av 1913 (Röper 1999, s. 545).

- (2) Riksborgerrett er ervervet gjennom tildeling av riksborgerbrev.
- (3) Riksborgeren er etter loven den eneste bærer av fulle politiske rettigheter.¹⁴⁶

For personer med «jødisk blod» (og også andre grupper, som for eksempel sigøynere) betød loven at de ikke ville kunne nå status som riksborgere. Med andre ord, det spilte ingen rolle hvor lojal og dedikert en jøde var til den tyske nasjon og det tyske folk. Vedkommende hadde feil rase – feil «blod». Jødene var dermed fratatt «fulle politiske rettigheter» etter § 2 (3) og plassert på siden av samfunnet. Riktignok var ikke «jøder» nevnt spesifikt i denne loven, men i konteksten var det tydelig hvem den var særlig tiltenkt. Lovarkitekt Lösener levnet da heller ingen tvil om at det var jødene loven var myntet på der han i et forklarende oversiktsverk over Nürnberglovene fra 1939 slo fast at «jødespørsmålet» i Tyskland var «rasespørsmålet som sådan».¹⁴⁷ Nevnt ved navn ble imidlertid jødene til gangs i den andre sentrale antisemittiske loven som så lyset i løpet av partidagene i 1935.

3.1.2 Lov til beskyttelse av tysk blod og tysk ære

Siktemålet til lov til beskyttelse av tysk blod og tysk ære (*Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre*) var å håndtere det problemet nasjonalsosialistene anså raseblanding mellom ariere og ikke-ariere for å være. Det var med andre ord snakk om en raserenhetslov hvor jødene var hovedelementet den ariske rase måtte beskyttes mot. Tanken var klar: raserenhet kunne kun oppnås ved fysisk adskillelse mellom de påståtte rasene.¹⁴⁸ Premisset om at det var en forutsetning for det tyske folks fortsatte eksistens at blodet ble holdt rent ble slått fast i innledning til loven.¹⁴⁹ Det skulle gjøres ved å forby ekteskap eller utenomekteskapelig omgang mellom jøder og «statsborgere av tysk eller beslektet blod».¹⁵⁰ I tillegg fulgte andre paragrafer som isolerte jødene ytterligere sosialt:

§ 1

- (1) Inngåelse av ekteskap mellom jøder og statsborgere av tysk eller beslektet blod er forbudt. Ekteskap inngått i strid med denne bestemmelsen er ugyldig, også når det ved omgåelse av loven er inngått i utlandet.
- (2) Bare statsadvokaten kan reise sak for å få ekteskap erklært ugyldig.

¹⁴⁶ Lorenz, Einhart (2003). *Veien mot Holocaust*. Oslo: Pax Forlag, s. 26.

Skjønberg, Harald (1987). Norsk politikk overfor jødiske flyktninger, 1933-1940. *Arbeiderhistorie*, s. 86.

§ 1 (2) og § 2 (2) er mine oversettelser etter dRGBI I 1935, s. 1146. Jeg har samtidig benyttet meg av betegnelsen «statstilhørig» der Lorenz og Skjønberg i §§ 1 (1) og (2) samt 2 (1) benytter «statsborger» som begrep.

¹⁴⁷ Lösener, Bernhard og Knost, Friedrich (1939). *Die Nürnberger Gesetze: nebst den Durchführungsverordnungen und den sonstigen einschlägigen Vorschriften*. Berlin: Franz Vahlen, s. 13.

¹⁴⁸ Kershaw 2008, s. 342.

¹⁴⁹ Whitman 2018, s. 30.

¹⁵⁰ Longerich 2010, s. 60

Lorenz 2009b, s. 450.

§ 2

Utenomekteskapelig omgang¹⁵¹ mellom jøder og statsborgere av tysk eller beslektet blod er forbudt.

§ 3

Jøder tillates ikke å ansette i sin husholdning kvinnelige statsborgere av tysk eller beslektet blod som er under 45 år gamle.

§ 4

- (1) Jøder har forbud mot å heise riks- eller nasjonalflagget eller bære rikets farger.
- (2) De har imidlertid tillatelse til å bære de jødiske farger. Denne rett er beskyttet av staten.¹⁵²

Vi ser at loven også inneholder en mer eiendommelig paragraf som forbød jøder å ha tjenestekvinner av «tysk eller beslektet blod» under 45 år,¹⁵³ samt en bestemmelse som understreket jødernes kuttete bånd til den tyske staten gjennom forbudet mot at de benyttet det tyske flagget og de tyske fargene. Alt dette skulle vi se igjen i utkast til lov om visse bestemmelser om jøder i Norge flere år senere. De norske utkastene kom også på kontroversielt vis til å ta opp i seg spørsmål og diskusjoner som det tyske byråkratiet egentlig aldri maktet å finne gode svar på: For hvem var egentlig jøder? Hvem skulle lovene inkludere?

3.1.3 «Nürnberg-prinsippet»: en «jødedefinisjon»

Samlet ble det vedtatt 13 tillegg, eller forordninger, til riksborgloven i perioden fra 1933 til krigens slutt – elleve av disse før høsten og vinteren 1942/1943 da lov om visse bestemmelser om jøder var under utarbeidelse.¹⁵⁴ Dette var bestemmelser som innskrenket jøders handlingsrom ytterligere, og i stor grad handlet det om retten til å drive næring og inneha bestemte stillinger. I forbindelse med utarbeidelsen av lovverket som skulle komme i Norge og hvilke referanser de norske juristene benyttet, er flere av disse forordningene interessante for den videre diskusjonen. Det er likevel kun den første forordningen fra 14. november 1935 jeg

¹⁵¹ Begrepet om «utenomekteskapelig omgang» i lovteksten var «außerehelicher verkehr», som direkte oversatt kan knyttes til samleie, og blodbeskyttelseslovens første forordning bekreftet denne forståelsen av begrepet. I praksis ble det likevel fortolket svært vidt da det ble vurdert at loven ikke bare skulle hindre «uønsket avkom», men også var tilpasset for å beskytte «den tyske ære» (Lenaerts 2015, s. 304).

¹⁵² Lorentz 2003, s. 26.

Skjønberg 1987, s. 86.

§§ 3 og 4, § 5 (3) og § 7 er mine oversettelser etter dRGB I 1935, s. 1146-1147. §§ 5-7 er utelatt av relevanshensyn.

Bestemmelsen i § 4 (2) er tolket som et sarkastisk stikk mot jødene, som for å understreke hvor utenfor det etablerte fellesskapet de ble regnet. Da loven ble lest opp under partidagen ble det rapportert om latter fra deltagerne (Whitman 2018, s. 30).

¹⁵³ Bestemmelsen hevdes å ha kommet i stand som et resultat av perverterte nasjonalsosialistiske klisjeer om jøders seksualdrift (Lorenz 2009b, s. 450), og hang samtidig sammen med at praksisen med å ta til seg tjenestefolk var vanlig den tiden. Dermed var bestemmelsen samtidig et tiltak for å unngå eventuelle «uheldige relasjoner» tjenesteskaper kunne medføre og slik hindre omgåelse av bestemmelsen om utenomekteskapelige forhold (Schleunes 1972, s. 125). Det er også hevdet at Hitler hadde en privat motivasjon bak denne paragrafen. Som 42-åring hadde hans bestemor blitt gravid utenfor ekteskap mens hun arbeidet som kokk hos en velstående jødisk familie (Newman 1999, s. 31).

¹⁵⁴ Essner, Cornelian (2014). *Antisemitische Bruchstücke*. Berlin/Tübingen: Verlag Hans Schiler, s. 17.

vil omtale spesifikt her, gitt den posisjonen den hadde i et forsøk på å definere begrepet «jøde» og såkalte jødiske «bastarder», eller *Mischlinge*. Når den tyske definisjonen – kjent som Nürnberg-prinsippet – senere ble inkorporert, og også utviklet og radikalisert i Norge, er dette svært sentralt for utarbeidelsen av lov om visse bestemmelser om jøder. Som vi skal se ble den radikale forståelsen av «jøde» etter «embetstjenesteloven» fra 1933 ikke videreført, og en ny definisjon, som i praksis ble stående frem til krigens slutt, gjeldende.

Nürnberg-prinsippet var en juridisk definisjon av begrepet «jøde» som ble innført i Tyskland som et tillegg til lov til beskyttelse av tysk blod og tysk ære og riksborgerloven av 15. september 1935.¹⁵⁵ Det skjedde gjennom et tillegg til riksborgerloven, den såkalte *Erste Verordnung zum Reichsbürgergesetz* den 14. november 1935. Først to måneder etter at de to omtalte Nürnberg-lovene var vedtatt hadde lovskaper klart et tillegg som skulle avklare hvem de allerede innførte begrensningene skulle gjelde for – altså hvem som ble definert innenfor og utenfor «jødebegrepet». Utgangspunktet var at utarbeidelsen av et lovverk som la kraftige restriksjoner på jøders liv i Tyskland måtte kunne peke ut og definere den gruppen mennesker det var ønskelig å ramme. Som vist ovenfor hadde lovene som ble presentert den 15. september ingen slik definisjon, annet enn at den skilte mellom personer av «tysk eller beslektet blod» og jøder. Problemet for embetsverket som utarbeidet lovene, var at jøder vanskelig objektivt kunne skilles ut gjennom rase- og blodkriterier. Gerhard Wagner, «rikslegen» som hadde arbeidet hardt for å frembringe dokumentasjon på en egen jødisk blodtype – en form for jødisk biologisk komponent som kunne dokumentere det iboende jødiske, måtte innrømme at dette arbeidet hadde mislyktes.¹⁵⁶ For å hjelpe på dette, gikk myndighetene til det eneste kriteriet som faktisk kunne bestemme jødisk tilknytning, nemlig den mosaiske tro.¹⁵⁷ Den juridiske faktoren ble knyttet til besteforeldrenes religiøse tilknytning. En «jøde» ble dermed ikke nødvendigvis identifisert som en person med en spesifikk religiøs overbevisning eller tilhørighet, men ved hjelp av «blodsbånd» til personer som kunne knyttes til den samme foraktede religionen.¹⁵⁸ Ut ifra denne forståelsen ble et system inndelt i ulike kategorier samtidig utarbeidet. Her ble det skapt et skille mellom «fulljøder» og andre personer av jødisk opphav. «Fulljøden» skulle i

¹⁵⁵ Bruland 2017, s. 180.

¹⁵⁶ Ibid., s. 119.

Kershaw, Ian (2008b). *Hitler*. London: Allan Lane/Penguin, s. 347.

¹⁵⁷ Lorenz 2009b, s. 450.

¹⁵⁸ Paradoksene oppstår når det på den ene siden snakkes om en «jødisk rase» eller «jødisk blod», og nazistenes rasevitenskap på den andre siden ikke hadde kunnet fremskaffe slike jødiske identifiserbare «raseegenskaper». Religionstilhørighet ble dermed sentralt for definisjonen – selv om denne plasseres to ledd tilbake i slekten (Schleunes 1972, s. 129). Det var dermed også mulig å se for seg at en etterkommer av «arisk raserene» foreldre og besteforeldre som konverterte til jødedommen ville bli regnet som «rasemessig» jøde (etter § 2 (2): «En besteforelder er å anse som fulljødisk ved tilhørighet til et jødisk trossamfunn») (Kershaw 2008b, s. 348).

utgangspunktet ha minst tre jødiske besteforeldre. Samtidig kunne en person med to jødiske besteforeldre bli definert som «fulljøde» hvis vedkommende var medlem av et jødisk trossamfunn ved lovens ikrafttredelse eller senere ble det, eller hvis vedkommende var gift med en «fulljøde» eller senere ble det.¹⁵⁹ Da «Nürnberg-prinsippet» kom til Norge på nyåret 1942 gjennom en kunngjøring i forbindelse med at jøders pass skulle ha J-stempel,¹⁶⁰ var alle disse elementene trukket inn i den definisjonsmessige avgrensningen.¹⁶¹ Bestemmelsene fra det første tillegget til Riksborgerloven ble også brukt aktivt i forarbeidene til lov om visse bestemmelser om jøder, som vi senere skal se. Ordlyden i det tyske tillegget mest sentrale bestemmelser var slik:

§ 2

- (3) En person av blandet jødisk blod er den som stammer fra en eller to fulljødiske besteforeldre, dersom han ikke kvalifiserer som jøde etter § 5 andre ledd. En besteforelder er å anse som fulljødisk ved tilhørighet til et jødisk trossamfunn.

§ 3

Bare riksborgere kan, som bærer av fulle politiske rettigheter, inneha stemmerett i politiske saker og besitte offentlige stillinger eller verv. Bare innenriksministeren eller den han bemyndiger kan i en overgangsperiode gi unntak med hensyn til ansettelser i offentlige stillinger. Trossamfunns anliggender blir ikke berørt.

§ 4

- (1) En jøde kan ikke være riksborger. Han har ikke stemmerett i politiske saker og kan ikke inneha offentlige stillinger eller verv.
- (2) Jødiske tjenestemenn¹⁶² fratrer sine stillinger ved utgangen av 31. desember 1935. Hvis disse tjenestemennene kjempet ved fronten for det tyske riket eller dets allierte under første verdenskrig, får de, til de når aldersgrensen, den pensjon de hadde krav på etter siste utbetaling; de opparbeider imidlertid ikke ansiennitet. Etter å ha nådd aldersgrensen blir deres pensjon beregnet på nytt basert på siste pensjonsgivende avlønning.¹⁶³

§ 5

- (1) Jøde er den som stammer fra minst tre besteforeldre som er fulljøder. § 2 andre ledd gjelder.
- (2) Som jøde er også den som stammer fra to fulljødiske besteforeldre hvis
- a) han ved lovens utstedelse var medlem av det jødiske trossamfunn eller senere ble medlem,
 - b) han ved lovens utstedelse var gift med en jødisk person eller senere giftet seg med en slik,
 - c) han stammer fra et giftemål med en jøde definert i henhold til første ledd, der giftemålet ble inngått etter at Lov om beskyttelse av tysk blod og tysk ære trådte i kraft 15. september 1935.
 - d) han stammer fra et utenomekteskapelig forhold med en jøde, definert i henhold til første ledd, og blir født utenfor ekteskap etter den 31. juli 1936.

¹⁵⁹ Bruland 2017, s. 180-181.

Ley Michael (1997). «Zum Schutze des deutschen Blutes...». «Rassenschande»-Gesetze im Nationalsozialismus. Bodenheim bei Maiz: Philo Verlag, s. 77-78.

Lorenz 2009b, s. 450.

¹⁶⁰ J-stempel for tyske jøder ble innført i oktober 1938 (Niewyk og Nicosia 2000, s. 150).

¹⁶¹ Mendelsohn 1986, s. 50.

¹⁶² Begrepet «Beamte» benyttes i loven, her oversatt med «tjenestemenn».

¹⁶³ Min oversettelse etter dRGBI I 1935, s. 1333-1334. I nazistisk lovgivning i Norge ble ofte begrepet «bastard» benyttet om det tyske *Mischlinge*, der denne oversettelsen i § 2 bruker «blandet jødisk blod» (Bruland 2017, s. 180).

Vi kan av tillegget se hvordan det blir konkretisert i § 4 det riksborgerloven i praksis allerede hadde bestemt: at jøder ikke kunne være riksborgere, og selve definisjonen av jøde var omfattet i § 5. Det ble videre skapt skille mellom «fulljøder» og personer av annet jødisk opphav i § 2, eller personer av «blandet jødisk blod» - *Mischlinge*. Hvordan personer som ikke kunne defineres som «fulljøder» skulle behandles i lovverket hadde det imidlertid vært betydelig tvil om i utarbeidelsen av lovene. Et forsøk på løsning kom gjennom det første tillegget til lov til beskyttelse av tysk blod og tysk ære (*Erste Verordnung zur Ausführung des Gesetzes zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre*) – også dette innført den 14. november. Den opprinnelige loven regulerte altså blant annet giftemål mellom jøder og ikke-jøder, og det første tillegget til denne loven bestemte giftemålsrestriksjonene ulikt basert på en gruppering av personer med «blandet blod». Her ble *Mischlinge* delt i to grupper: personer med én jødisk besteforelder og personer med to jødiske besteforeldre.¹⁶⁴ I et rundskriv fra innenriksminister Frick kort tid etter fikk disse kategoriene betegnelsen henholdsvis *Mischlinge ersten Grades* og *Mischlinge zweiten Grades*.¹⁶⁵ I norsk lovgivning fikk kategoriene betegnelsene «halv»- og «kvartjøde».

3.1.4 Kampen om definisjonsmakt

De radikale partielementenes ønsker da grensene for «fulljøder» ble tegnet opp var en radikal definisjon på linje med bestemmelsen i «embetstjenesteloven» fra 1933. De anså «blandingsjødene» til og med som potensielt enda farligere enn «fulljødene» fordi de var «forkledde jøder».¹⁶⁶ Spesielt ut over krigsårene ble oppmerksomheten om disse gruppene skjerpet. Det ble tydelig for enkelte at en «endelig løsning» ikke ville bli «endelig» før problemet med «halv»-og «kvartjøde» var løst. Disse menneskene ble sett å være bærere av «jødisk blod», og de bragte med seg jødiske karaktertrekk inn i det tyske samfunnet. Til syvende og sist var de levende beviser på at raserenhetsprosjektet som var blitt iverksatt ikke var fullført.¹⁶⁷ Mer konservative og tradisjonelle jurister i statsbyråkratiet var imidlertid på sin side i hovedsak av den oppfatning at det «tyske blodet» i disse personene måtte beskyttes, og motsatte seg utvidede jødedefinisjoner. Det ble argumentert med at den jødiske «blodsandelen» ville bli visket ut med tiden, siden giftemålsreguleringer nå var innført. Som en talsmann mot inkluderingen av særlig

¹⁶⁴ Ley 1997, s. 78.

Bruland 2017, s. 181.

¹⁶⁵ Schmitz-Berning, Cornelia (1998). *Vokabular des Nationalsozialismus*. Berlin: de Gruyter, s. 641.

¹⁶⁶ Schleunes 1972, s. 130.

¹⁶⁷ Hilberg 2003., s. 434-435, 443.

«kvartjøder» i en jødedefinisjon var nettopp Bernhard Lösener, som altså var sentral i arbeidet med Nürnberglovene. Både under og etter arbeidet med raselovene viet han mye av sin innflytelse til Mischlinge-spørsmålet, og argumenterte til stadighet for at en inkludering av disse gruppene ville medføre en mengde utfordringer: Potensiell sosial uro på grunn av reaksjoner i befolkningen, negative reaksjoner fra utlandet, utfordringer knyttet til gode juridiske prosedyrer for å bestemme og plukke ut «blandingsjødene» og økonomiske og sosiale utfordringer knyttet til en potensielt større gruppe mennesker definert utenfor samfunnet. Motivene ser dermed ut til å være en blanding av administrative og juridiske hensyn,¹⁶⁸ økonomiske hensyn men også til dels humanitære hensyn.¹⁶⁹ Den gruppen mennesker det her var snakk om var det, i motsetning til jødene, mulig for byråkratiets menn å identifisere seg med ut ifra en tanke om at mange Mischlinge kom fra den samme sosiale bakgrunnen som dem, og delte de samme verdiene. De var rett og slett tyske, og båndene mellom disse menneskene og resten av samfunnet var dermed sterke.¹⁷⁰ Noen løsning på Mischlinge-problematikken fant ikke det tyske byråkratiet. Rivningene mellom de radikale elementene og statsbyråkratene pågikk med større eller mindre styrke helt frem til krigens slutt, og som vi senere skal se ble dette et svært sentralt tema i de norske lovutkastene. En diskusjon om paralleller mellom disse uenighetene i den tyske debatten og utkastene til lov om visse bestemmelser om jøder tas videre i kapittel 8. Sentralt i denne fremstillingen er likevel følgende poeng: Til tross for at krefter arbeidet for en utvidelse av jødedefinisjonen i Tyskland, ble den formelt stående krigen ut slik den fremsto i 1935.¹⁷¹

3.2 Nürnberg-prinsippet introduseres i Norge

I Norge ble en definisjon av «jøde» først introdusert i forbindelse med det Bjarte Bruland har kalt «det ubestridt viktigste anti-jødiske tiltaket i Norge før arrestasjonene av jøder ble innledet i oktober 1942».¹⁷² Den 10. oktober 1941 mottok Politidepartementet en anmodning fra det tyske sikkerhetspolitiet om å gjennomføre en landsomfattende stempling av jødiske pass – jødene skulle med andre ord merkes og skilles ut fra den øvrige befolkningen. Den 20. januar

¹⁶⁸ Lösners overordnede, Wilhelm Stuckart argumenterte også for å få avsluttet diskusjonene om utvidelse av «jødebegrepet» og inklusjon av Mischlinge. Ved å videreføre diskusjonene hindret det annet nødvendig administrativt og juridisk arbeid, og hvis ikke grensen ble endelig satt, var det ingen logisk konsekvens eller grense som tilsa at utvidelser ikke kunne gjøres til stadig flere grader av Mischlinge (Noakes 1989, s. 347).

¹⁶⁹ Noakes 1989, s. 313.

¹⁷⁰ Ibid, s. 304.

Bruland 2017, s. 181.

¹⁷¹ Noakes 1989, s. 352-354.

Bruland 2017, s. 181.

¹⁷² Ibid., s. 203.

1942 gikk Politidepartementet offentlig ut i landets aviser med «kunngjøring om stempling av legitimasjonskort som tilhører jøder», der alle landets jøder ble beordret til å oppsøke sitt lokale politikammer for å få stemplet passet med en rød «J».¹⁷³ I Tyskland hadde et tilsvarende tiltak blitt innført i oktober 1938.¹⁷⁴ Grunnen til at J-stemplingen kan betegnes som så viktig, var at registrene som ble utarbeidet fra stemplingsarbeidet dannet selve grunnlaget for arrestasjonene og deportasjonene som skulle komme i oktober og november 1942. I ettertid synes dermed tiltakets alt vesentligste funksjon å ha vært å skaffe til veie en systematisk oversikt over alle jøder i Norge til bruk i de kommende arrestasjonene.¹⁷⁵

I forbindelse med stemplingene ble en forenklet versjon av det tyske Nürnberg-prinsippet for første gang innført i Norge. For hvem skulle defineres som jøder og møte opp for å få en rød «J» i passet sitt? Innføringen ble verken gjort med lov eller forordning, men som en liten kunngjøring i avisene - lav profil skulle fortsatt holdes. Der het det at «den som nedstammer fra minst 3 av rase fulljødiske besteforeldre» skulle møte, samt personer omtalt som «jødisk[e] bastard[er] som nedstammer fra 2 fulljødiske besteforeldre» dersom vedkommende tilhørte et jødisk trossamfunn eller var gift med jøde eller senere ble det. Samtlige medlemmer av jødiske trossamfunn ble samtidig regnet som jøder.¹⁷⁶ Alt dette fulgte de tyske raselovene, og ut ifra en kategorisering var det i hovedsak «fulljødene» som ble registrert. Året etter definisjonen hadde blitt fastlagt i forbindelse med J-stemplingen, skulle imidlertid en lov med en ytterligere radikalisert definisjonsbestemmelse bli introdusert.

3.2.1 Nürnberg-prinsippet utvikles og radikaliseres

En lov som skulle bli sentral i forbindelse med det forarbeidene og diskusjonene om å definere begrepet «jøde» i lov om visse bestemmelser, var den lov om meldeplikt som NS-regjeringen offentliggjorde den 17. november 1942, altså etter at de første deportasjonene hadde gått fra landet. Arbeidene med denne loven startet imidlertid allerede i april samme år.¹⁷⁷ Det ferdige resultatet er verdt å merke seg for det videre arbeidet, siden Innenriksdepartementet eksplisitt henviste til definisjonen som meldepliktloven hadde gitt. De mest aktuelle bestemmelsene er:

¹⁷³ Johansen 1984, s. 144.

Banik, Vibeke Kieding (2018). Holocaust i Norge [internett]. Store norske leksikon. Oppdatert 19.11.18. Tilgjengelig fra: https://snl.no/Holocaust_i_Norge [lest: 15.02.18].

¹⁷⁴ Majer 2013, s. 170.

¹⁷⁵ Bruland 2017, s. 203.

¹⁷⁶ Ibid., s. 179-180.

¹⁷⁷ Sørensen 2019, s. 14.

§ 1

Jøder (fulljøder, halvjøder og kvartjøder) som har bopel eller fast opphold her i landet, skal innen 2 uker fra denne lovs ikrafttreden melde seg til registerføreren i den kommune hvor vedkommende bor.

§ 2

Fulljøde er den som har minst 3 av rase fulljødiske besteforelder. Som fulljøde ansees dog uten videre enhver person av jødisk blod som tilhører eller har tilhørt et mosaisk trossamfund.

Som fulljøde ansees også den halvjøde eller kvartjøde som ved lovens ikrafttreden er gift med eller som senere gifter seg med en fulljøde samt enhver annen person av jødisk blod som av Innenriksdepartementet blir besluttet likestilt med en fulljøde.

§ 3

Halvjøde er den som har 2 av rase fulljødiske besteforeldre, for så vidt han ikke etter bestemmelsen i § 2 anses som fulljøde.

Kvartjøde er den som har 1 av rase fulljødisk bestefar eller bestemor, for så vidt han ikke er bestemmelsene i § 2 anses som fulljøde.¹⁷⁸

I motsetning til ved J-stempling var det nå ikke kun «fulljøder» som skulle ha meldeplikt. Loven skulle gjelde «jøder» i vid forstand, hvilket også innebefattet «halvjøder» og «kvartjøder». Hvem som kunne anses som «fulljøder» var samtidig utvidet fra tysk rett: også «kvartjøder» kunne anses som «fulljøder» hvis de var gift med en «fulljøde» eller tilhørte et mosaisk trossamfund. I riksborgerlovens første tillegg var disse forholdene reservert «halvjøder».

Å kategorisere jøder på den måten lov om meldeplikt gjorde var en radikaliserings sammenlignet med Nürnbergloven, hvilket både det tyske sikkerhetspolitiet¹⁷⁹ og det tyske Utenriksdepartementet fant å påpeke.¹⁸⁰ Det radikale var at alle «kategorier» av jøder i denne loven kunne anses som «fullverdige» jøder. Innenriksdepartementet hadde likevel valgt å beholde kategoriene, i stedet for å gå inn for en definisjon som for eksempel bestemte «jøde» som den som hadde minst en jødisk besteforelder. Det var jo tross alt det § 1 første ledd sa – at alle kategorier var å regne som «jøder»? Dette argumentet kan det se ut til at Justisdepartementet hadde sett, der de i sin lovtekniske behandling av utkastet til meldepliktløven i slutten av april 1942 pekte på at siden meldeplikten skulle være den samme for «fulljøder», «halvjøder» og «kvartjøder», var «sondring mellom disse forskjellige klassene av jøder» uten betydning.¹⁸¹ De foreslo i stedet følgende definisjon: «Som jøde regnes i denne lov en person når minst 1 av hans besteforeldre er av rasemessig fulljødisk avstamning eller har tilhørt det mosaiske trossamfund».¹⁸² Dette ville vært en svært vidtgående definisjon, helt i tråd med de mest radikale

¹⁷⁸ Mendelsohn 1986, s. 96-97. Loven besto av til sammen syv paragrafer. De resterende er utelatt av relevanshensyn. Det samme er § 1 første ledd siste punktum, og andre ledd.

¹⁷⁹ I en av sine Meldungen aus Norwegen (Bruland 2017, s. 556).

¹⁸⁰ Utenriksdepartementet uttrykte dette overfor Rudolf Schiederemair i mars 1943 (ibid., s. 556-557, 783).

¹⁸¹ RA/S-3212/D/Dh/L0267: «Utkast til lov om meldeplikt for jøder», s. 2.

Sørensen 2019, s. 15.

¹⁸² Ibid.

elementene i Tyskland.¹⁸³ Men Justisdepartementets argument hadde vært at den ikke sto i noen annen sammenheng enn en meldeplikt. Hva hvis den ble overført på et helhetlig lovverk? Da Innenriksdepartementet i slutten av mai sendte fra seg sitt lovutkast, hadde de beholdt den definisjonen som etter hvert fikk lovs form, med nevnte kategorisering.¹⁸⁴ På dette tidspunktet var sannsynligvis arbeidet med lov om visse bestemmelser om jøder allerede påbegynt.¹⁸⁵ Var det Innenriksdepartementets plan hele tiden, at definisjonen de la til grunn i meldpliktloven skulle overføres på en samlet jødelovgivning? Da ble muligens kategoriene ansett som nødvendige å innta for ikke å sprengte rammene til tysk rett *for* mye. Uansett ville det prinsippet som definisjonen i meldepliktloven hadde lagt opp til få vidtrekkende konsekvenser hvis den ble skulle overføres på en helhetlig lovgivning eller andre selvstendige lover eller forordninger. Nettopp det, at den kunne danne utgangspunkt for videre tiltak mot jødene var dens viktigste aspekt.¹⁸⁶ Og det er altså nettopp det Innenriksdepartementet tok sikte på gjennom sitt forslag til lov om visse bestemmelser om jøder.

3.3 Oppsummering

Dette kapittelets hensikt har vært å vise hvordan det tyske lovverket som utkastene til lov om visse bestemmelser om jøder i sin essens var bygget på så ut. Det er Nürnberglovene fra september 1935 som er den åpenbare inspirasjonen til det lovarbeidet som ble gjort i forbindelse med lov om visse bestemmelser om jøder, og de mest aktuelle bestemmelsene til både riksborgerloven og blodbestemmelsesloven er gjengitt her. Det samme er det svært relevante første tillegget til riksborgerloven hvor definisjonen av «jøde» blir fastlagt. Jeg har videre trukket frem hvordan Nürnberg-prinsippet ble introdusert i Norge, og hvordan det ble videreutviklet og radikalisert gjennom lov om meldeplikt. I den forbindelse har jeg stilt spørsmål ved om Innenriksdepartementet var seg bevisst denne overføring av definisjon fra lov om meldeplikt til et helhetlig lovverk praktisk talt fra meldepliktloven var på utkaststadiet. Jeg vil derfor nå gå over til å ta for meg det første utkastet vi er kjent med av lov om visse bestemmelser om jøder som tok sikte på nettopp å implementere forståelsen av «jøde» fra lov om meldeplikt: Innenriksdepartementets utkast som ankom Lovavdelingen den 26. oktober 1942.

¹⁸³ Noakes 1989, s. 297.

¹⁸⁴ Sørensen 2019, s. 16.

¹⁸⁵ Ibid., s. 19.

¹⁸⁶ Bruland 2017, s. 556.

4 Det første utkastet: Innenriksdepartementets opprinnelige linje og Justisdepartementets reaksjoner

Det første kjente utkastet til lov om visse bestemmelser om jøder ble sendt fra Innenriksdepartementet den 26. oktober 1942 og gikk til Justisdepartementet, Politidepartementet og Reichskommisariat.¹⁸⁷ Det besto av i alt 13 paragrafer, hvorav de tre siste var formalitetsbestemmelser som ikke blir omtalt spesifikt her.¹⁸⁸ Det er ikke vedlagt andre uttalelser med hensyn til vurderinger eller betraktninger som ble gjort da lovutkastet ble forfattet, hvilket Justisdepartementets jurister fant å påpeke i sitt arbeid med et revidert lovutkast. Kun et oversendelsesbrev medfølger, underskrevet av Innenriksdepartementets byråsjef ved Statsrettskontoret, Ragnvald Lassen.¹⁸⁹ Foruten formelle formuleringer der det bes om Justisdepartementets «uttalelse og lovtekniske behandling», er det anført at «loven forutsettes forelagt Ministerpresidenten til vedtagelse allerede i inneværende uke», og det bes om at saken behandles «mest mulig omgående».¹⁹⁰ Innenriksdepartementet var med andre ord av den oppfatning at det hastet med å få en lov vedtatt. Oversendelsen skjedde på en mandag, så Lassen signaliserte slik at Lovavdelingen i Justisdepartementet var forventet å ha behandlet saken ferdig i løpet av få dager slik at den kunne vedtas i løpet av samme uke. Dette ønsket ble imidlertid på ingen måte innfridd av tilsynelatende perplekse jurister ved lovavdelingen, som fikk et svært radikalt antijødisk lovutkast å hanskes med.

I dette kapittelet blir Innenriksdepartementets første lovutkast gjennomgått. Det blir imidlertid ikke her gjenstand for en grundig analyse – det finner først sted i kapittel fem. Der vil de enkelte bestemmelsene sammenlignes og vurderes mot Justisdepartementets reviderte forslag og tysk lovgivning. Noen få unntak gjøres likevel. Først og fremst handler dette om Innenriksdepartementets første bestemmelse, deres «jødedefinisjon», som omtales noe mer detaljert. Årsaken er både de radikale konsekvensene bestemmelsen fikk for resten av utkastet, samt at det var en sentral del av kritikken Justisdepartementet rettet mot Innenriksdepartementets utkast. De bestemmelser som Justisdepartementet hadde tatt ut av sitt

¹⁸⁷ Det er som tidligere nevnt kun mappen i arkivet etter Justisdepartementet vi kjenner til. At utkastet også gikk til Politidepartementet og Reichskommisariat fremkommer av RA/S-1327/B/Bb/L0016.

Kroglund, Nina Drolsum (2016). Hagelin. Quisling høyre hånd. Forlaget Historie & Kultur: Oslo, s. 385.

¹⁸⁸ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Innenriksdepartementets første utkast til lov, s. 1-2.

Lovutkastet er transkribert og gjengitt i sin helhet som vedlegg. Det vises til vedlegg for de bestemmelser som ikke en gjengitt.

¹⁸⁹ Lampe 1943, s. 18.

¹⁹⁰ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Innenriksdepartementets første utkast til lov: Oversendelsesbrev.

reviderte forslag blir også gjenstand for noe mer analytisk vekt. Hva var hovedelementene i Justisdepartementets kritikk?

4.1 Utkastet

Som nevnt i oppgavens innledning representerte § 1 i Innenriksdepartementets utkast det Bjarte Bruland har karakterisert som en «sjøkkartet åpning».¹⁹¹ Det er her selve grunnlaget for utskillelsen av den aktuelle gruppen blir fastlagt ved at begrepet «jøde» defineres. Det skjer da også på et vis som minner mistenkelig om et forsøk på å ta opp Mischlinge-problematikken fra Tyskland, skissert i kapittel 3. I paragrafen heter det: «Som jøde menes i denne lov fulljøder, halvjøder og kvartjøder, jfr. lov om meldeplikt for jøder av 1942».¹⁹² «Jødekategoriene» var med andre ord bestemt ut ifra hvordan de var blitt definert i lov om meldeplikt. Det betød at Innenriksdepartementet ønsket å innføre en helhetlig jødelovgivning som omfattet de samme personene som meldeplikten skulle gjelde for.¹⁹³ «fulljøder», «halvjøder» og «kvartjøder». En så streng jødedefinisjon som ble presentert i utkastet så vi i foregående kapittel at hadde blitt lagt til grunn i den tyske «embetstjenesteloven» fra 1933. I en såkalt «naturaliseringslov» fra samme år kom tilsvarende forståelse av «jøde» på bordet. Uten at en definisjon var en del av selve loven, kom det i forarbeidene frem at det var lagt til grunn den forståelse at den skulle praktiseres slik at det var nok at en person hadde én jødisk besteforelder for å bli regnet som jøde.¹⁹⁴ En slik definisjon, som ble foretrukket av radikale partikrefter i NSDAP, gikk for langt for mer pragmatiske statsbyråkrater, og som vi har sett var det de sistnevnte som i stor grad vant frem på dette området da Nürnberg-prinsippet ble utformet et par år senere.¹⁹⁵ Ser vi til den henvisningen Innenriksdepartementet selv gjør til lov om meldeplikt for jøder, går de kanskje nettopp det skrittet videre som meldepliktløven i sin form la opp til gjennom sin jødedefinisjon: overføre forståelsen til et helhetlig lovverk slik at også tiltak mot «halv»- og «kvartjøder» kunne gjennomføres.

Jødedefinisjonen i lov om visse bestemmelser om jøder fulgte de linjene som var trukket opp i lov om meldeplikt for jøder ved å henvise til meldepliktløven, slik at medlemmer av et

¹⁹¹ Bruland 2017, s. 558. Brulands kommentar gjelder riktignok Innenriksdepartementets andre utkast, men § 1 er tilsvarende i de to utkastene.

¹⁹² Ibid.

¹⁹³ Lov om meldeplikt var på utkaststadiet da det første utkastet til lov om visse bestemmelser om jøder ble utformet. Meldepliktløven ble vedtatt den 17. november (Sørensen 2019, s. 15-16).

¹⁹⁴ Essner, Cornelia (2002). *Die «Nürnberg Gesetze»: oder Die Verwaltung des Rassenwahns 1933-1945*. Wien: Ferdinand Schöningh, s. 83.

Whitman 2018, s. 91.

¹⁹⁵ Ibid.

mosaisk trossamfunn også for førstnevnte lov må være å betrakte som «fulljøder». Henvisningen til lov om meldeplikt får dermed de samme konsekvensene for hvordan «jøder» skulle regnes i lov om visse bestemmelser for jøder som for førstnevnte lov: Alle kategorier – «full»-, «halv», og «kvartjøde» – var å betrakte som jøder – i prinsippet en kategori som må betraktes som jevnbyrdig. Det fantes riktignok kriterier for hvordan «halv»- og «kvartjøder» kunne anses som «fulljøder», men alle kategoriene var regnet som «jøder», etter definisjonen. Det tyske Mischlinge-spørsmålet lå åpent i dagen. Skulle loven nå ramme alle med #jødisk blod» på samme måte? De var jo alle «jøder» etter loven? Hva Innenriksdepartementets lovskaper har tenkt vet vi imidlertid lite om. Den tyske lovgivningen var godt kjent, og det er grunn til å anta at personene som utformet utkastet var klar over utfordringene spørsmålet om «blandingsjødene» hadde skapt i Tyskland. Ble det antatt at det ville bli lettere å inkludere «halv»-og «kvartjøder» i den antijødiske politikken fordi de var færre i Norge, hvilket betydde færre norske slektninger å bekymre seg over og få andre økonomiske eller strategiske konsekvenser?

I lys av den definisjonsmessige linjen Innenriksdepartementet hadde lagt seg på i sitt lovutkast får flere av de påfølgende paragrafene også potensielt dramatiske konsekvenser for personer med «blandet jødisk blod». I utkastets § 2 fratras jøder retten til norsk statsborgerskap med formuleringen «jøder kan ikke være norske statsborgere».¹⁹⁶ Det ville ikke bare innebære at jøder som eventuelt kom seg til landet ble nektet statsborgerskap – jødernes adgang til landet var allerede i praksis utelukket gjennom gjeninnføringen av grunnlovsforbundet¹⁹⁷ –, men også at jøder som allerede hadde norsk statsborgerskap ville miste dette: «Fortegnelse over de personer som ved noværende lovs ikrafttreden taper norsk statsborgerrett kunngjøres i ‘Offentlige kunngjøringer’».¹⁹⁸ Som konsekvens av jødedefinisjonen var alle «jødekategoriene» nå nødvendigvis inkludert i statsborgernekten. Dette kan sies å være en radikal variant av riksborgerlovens § 2, samt lovens første forordning § 4, hvor jøder ble nedgradert til annenrangs borgere som «statstilhørige»: Nå skulle ikke jøder – alle «kategorier» - kunne være norske statsborgere overhodet.

Ønsket om å utelukke jøder fullstendig fra *samfunnslivet* ble bekreftet i §§ 3, 4 og 5. Alt fra bosituasjon til arbeids- og næringsmuligheter ble berørt, og en jødes manøvreringsrom i det norske samfunnet ble i praksis plukket fra hverandre. I førstnevnte paragraf het det at

¹⁹⁶ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Innenriksdepartementets første utkast til lov, s. 1.

¹⁹⁷ I praksis hadde jøder gjennom et tysk tiltak vært nektet adgang til riket siden august 1940, men det var først ved gjeninnføringen av grunnlovsparagrafen 12. mars 1942 at tiltaket fikk lovs form (Mendelsohn 1986, s. 48).

¹⁹⁸ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Innenriksdepartementets første utkast til lov, s. 1.

jøder ikke kan «besitte eller erverve fast eiendom, skip eller industrianlegg i Norge eller besitte eller erverve aksjer i norske selskaper». Den påfølgende paragrafen fratok jøder muligheten til å være ansatt – både fast og midlertidig - i statlige stillinger,¹⁹⁹ eller inneha offentlige verv. I § 5 ble jødernes mulighet til å utøve «yrke eller næring» som krevde tillatelse eller autorisasjon fra staten fjernet, og tillatelser eller autorisasjoner «som no innehas av jøder bortfaller ved denne lovs ikrafttreden».²⁰⁰

De tre neste paragrafene beskjeftiger seg med begrensninger man ønsket å innføre i jødernes *private sfærer*. § 6 var viktig, siden den tok opp i seg problemet «raseblanding» ble sett å være, og inspirasjonen fra blodbeskyttelsesloven av 1935 er tydelig. Innenriksdepartementets bestemmelse forbød ekteskap mellom «fulljøder» og «halvjøder» på den ene siden og statsborger av «norsk eller artsbeslektet blod» eller «kvartjøder» på den andre. Innbyrdes ekteskap mellom «kvartjøder» skulle også forbys.²⁰¹ Her kan påpekes at utkastet, som i § 1 likestilte de ulike jødekategoriene, er inkonsekvent ved at det likevel finner å skjelne mellom dem når det kommer til ekteskapsinngåelse. I stedet for å tale om «jøder» i sin alminnelighet, slik utkastet i første paragraf legger opp til, gjelder det her litt ulike regler for «kvartjødene» enn for «full»- og «halvjøder».

Et forslag om å ta inn formuleringer i loven om ekteskapsinngåelse som forbød blandingsekteskap mellom jøder og etterkommere av disse inntil tredje generasjon hadde vært oppe til diskusjon i Norge allerede sommeren 1941. Kirkedepartementet ved minister Ragnar Skancke hadde da sendt på høring et konsept om endringer i de krav som brudefolk skulle legge frem ved lysning der de måtte dokumentere at de ikke var «av jødisk avstamning inntil 3. generasjon».²⁰² Dette antakelig etter inspirasjon fra blodbeskyttelseslovens første tillegg §§ 6 og 7, som krevde dokumentasjon ved lysning for å sikre at et ekteskap ikke kunne resultere i avkom som «truet det tyske blods renhet» («die Reinhaltung des deutschen Blutes gefährdende»)²⁰³ Kirken, med biskop Berggrav i spissen, hadde reagert sterkt på forslaget fra Skancke, og på at rasemessige argumenter ble benyttet for å forby ekteskap. Forslaget fikk aldri lovs form, og det er ikke før med lov om visse bestemmelser om jøder at det på nytt ble forsøkt gjennomført et forbud mot blandingsekteskap.²⁰⁴ At et nytt forslag til giftemålsbestemmelse nå

¹⁹⁹ Herunder «stat- og kommune eller hel- og halvoftentlige institusjoner som hører inn under disse» (RA/S-3212/D/Dh/L0269, Innenriksdepartementets første utkast til lov, s. 1).

²⁰⁰ Ibid.

²⁰¹ Ibid.

²⁰² Mendelsohn 1986, s. 47.

²⁰³ dRGBI 1935, s. 1335.

²⁰⁴ Mendelsohn 1986, s. 106.

var foreslått er derfor interessant. Analysen av denne, og sammenligning med Justisdepartementets forslag og tysk rett tas videre i neste kapittel.

Den inkonsekvante bruken av jødedefinisjonen fra § 1 fortsetter i § 7, der raserenhetsprinsipper skulle videre ivaretas ved å forby intim kontakt mellom nordmenn og jøder, men igjen unntatt kvartjøder. Det heter der at «[k]jønslig samkvem utenfor ekteskap mellom fulljøder eller halvjøder og statsborgere av norsk eller artsbeslektet blod eller kvartjøder er forbudt».²⁰⁵ Det er et poeng at «kvartjøder», som etter § 1 skulle anses som jøder, faktisk her havner i samme «privilegerte» situasjon som «statsborgere av norsk eller artsbeslektet blod».²⁰⁶

I § 8 heter det at jøder ikke må «beskjeftige i sin husholdning kvinnelig arbeidshjelp under 45 år av norsk eller artsbeslektet blod».²⁰⁷ Fra omtalen av lov om beskyttelse av tysk blod og tysk ære i kapittel 3.1.2 er det tydelig at dette er en ren adaptasjon fra lovens § 3. Det er videre interessant å merke seg hvordan det på dette punktet nå igjen ikke skilles mellom kategorier av jøder slik som §§ 6 og 7 gjorde, og dermed må nødvendigvis forståelsen i § 1 legges til grunn: Også «kvartjøder» er «fullverdige» jøder. Det oppstår dermed et nytt paradoks, som Justisdepartementet fant å kommentere som «eiendommelig».²⁰⁸ I henhold til §§ 6 og 7 ville det være lovlig for en «kvartjøde» å både gifte seg med og ha seksuell omgang med en «norsksblodig», mens § 8 forbyr den samme «kvartjøden» å ha en norsk hushjelp i kraft av den manglende «kategoriseringen» av jødebegrepet i denne paragrafen. Den var dessuten mer vidtgående enn den tyske modellen, hvor forbudet gjaldt for «fulljøder».²⁰⁹ Neste ledd bestemmer at en husholdning er jødisk «når en jødisk mann er husfar eller tilhører husholdningen».²¹⁰ Paragrafens siste ledd avklarer hva som regnes som en hushjelp, og bestemmer det som «den som innenfor rammen av et arbeidsforhold er opptatt i husholdningen eller som er beskjeftiget med daglig husarbeid eller annet daglig arbeid som står i forbindelse med husholdningen».²¹¹ Begge disse siste leddene var også nærmest avskrift av tysk lovgivning i form av det første tillegget til lov til beskyttelse av tysk blod og tysk ære § 12.²¹²

De to neste paragrafene sikter seg inn mot å eliminere jødernes *tilhørighet til nasjonen* ved å forby bruk av nasjonale symboler, samt åpne for ytterligere utskillelse ved fysisk merking

²⁰⁵ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Innenriksdepartementets første utkast til lov, s. 2.

²⁰⁶ Ibid. I motsetning til giftemålsbestemmelsen der «kvartjøder» hadde innbyrdes forbud, var ikke det tilfellet for «kjønslig omgang».

²⁰⁷ Ibid.

²⁰⁸ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 18.

²⁰⁹ En utvidelse til også å gjelde halvjøder ble innført i Tyskland i februar 1943 (Noakes 1989, s. 350).

²¹⁰ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Innenriksdepartementets første utkast til lov, s. 2.

²¹¹ Ibid.

²¹² dRGBI I 1935, s. 1335.

av jøder. I § 9 heter det kort at jøder ikke måtte «bruke Norges flagg og farger eller solkorset», hvilket er en tilpasning av lov til beskyttelse av tysk blod og tysk ære § 4 til norske forhold.²¹³ I § 10 gis Innenriksdepartementet mulighet til å bestemme at «jøder under ferdsel eller opphold på offentlig sted på klædedrakten skal bære en sekskantet gul stjerne med påskriften «jøde»». ²¹⁴ Befehlshaber der Sicherheitspolizei i SD, Heinrich Fehlis, hadde tidligere signalisert at han ønsket å innføre påbud for jøder å bære jødestjernen på klærne, i tillegg til blant annet merking av butikker og å nekte jøder inngang på kinoer, teatre og opphold i parker. Det hadde vært fremgangsmåten i Tyskland, og også i Nederland var slike tiltak iverksatt på tidspunktet da utkastet til lov om visse bestemmelser om jøder ble oversendt. Forslagene falt imidlertid, angivelig mot argumentene om å gå forsiktig frem overfor jødene i Norge for å unngå unødige provokasjoner av befolkningen forøvrig.²¹⁵ Når Innenriksdepartementet nå ønsket å innføre en slik ordning, var det også med deres definisjon av «jøde» til grunn: Bestemmelsen ville ramme alle «jødekategorier» - mer radikalt enn i Tyskland, der påbudet siden september 1941 hadde vært for «fulljøder».²¹⁶

Årsaken til den ytterst radikale karakteren i utkastet til lov om visse bestemmelser om jøder er uklar. Mangelen på forarbeider i kilden gjør at det er uvisst hvilke motiver forfatterne av utkastet hadde eller hvilke vurderinger de foretok. Den linjen de hadde lagt seg på gikk ut over den tyske lovgivningen på flere områder, hvilket i særdeleshet var et resultat av hvordan definisjonsspørsmålet var behandlet. Etter å ha ventet på tilbakemelding på sitt lovutkast lenger enn de åpenbart hadde sett for seg, fant Innenriksdepartementet ved Ragnvald Lassen den 24. november grunn til å purre på svar fra Justisdepartementet.²¹⁷ Det ser til å ha gitt resultater, for dagen etter var saken ekspedert og de lovtekniske uttalelsene på vei til Innenriksdepartementet. Svaret fra Justisdepartementets jurister var imidlertid et ganske annet enn det er grunn til å tro at Innenriksdepartementet hadde sett for seg.

²¹³ Se kapittel 3.1.2 for blodbesyttelseslovens tekst.

²¹⁴ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Innenriksdepartementets første utkast til lov, s. 2.

²¹⁵ Mendelsohn 1986, s. 57.

²¹⁶ Majer 2013, s. 170.

²¹⁷ At Lassen purret på tilbakemelding fremgår av utkast til brev fra justisminister Riisnæs til innenriksminister Hagelin: «Et par dager før Justisdepartementets uttalelse om ovennevnte lovutkast ble sendt Dem den 26. november sl. fikk man pr. telefon (byråsjef Lassen til justisråd Larssen) meddelelse [...] om at det hastet meget med uttalelse [...]» (RA/S-3212/D/Dh/L0269, Utkast til justisminister Riisnæs' svar til Hagelin).

4.2 Justisdepartementet reaksjoner

At reaksjonene fra juristene ved Lovavdelingen i Justisdepartementet på Innenriksdepartementets lovforslag til helhetlig jødelovgivning var preget av skepsis er ingen overdrivelse. I et utkast som var formulert som tilsvarende til Hagelins klagebrev på Justisdepartementets reviderte utkast, men som neppe ble sendt, ble Innenriksdepartementets lovforslag beskrevet som «lite tjenlig til å danne grunnlag for en lovbeslutning [...]», og det ble påpekt at Justisdepartementet hadde «sterke innvendinger» mot det opprinnelige utkastet.²¹⁸ Så omfattende var disse innvendingene at Riisnæs hadde gitt tilslutning til anbefalinger fra Lovavdelingens jurister om å sende ministerpresident Quisling gjenpart av deres reviderte lovutkast med tilhørende vedlegg.²¹⁹ Dette var en «irregulær fremgangsmåte», slik Hagelin fant å påpeke, der prosedyren normalt ville vært at saken ble fremlagt muntlig i det regjeringsmøtet der den ble tatt opp.²²⁰ Det grunnleggende spørsmålet er hva Lovavdelingen hadde reagert så kraftig på at de mente det var nødvendig å bryte med etablerte fremgangsmåter og bringe inn saken skriftlig for Quisling allerede på høringsstadiet. Før neste kapittel tar for seg Justisdepartementets konkrete endringsforslag, er det grunn til å peke på noen av reaksjonene de gav eksplisitt uttrykk for i forarbeidene. Og ikke minst: hvordan begrunnet de sin kritikk?

4.2.1 «En raselovgivning som den tyske vil være å skyte over målet»

Kjernen i kritikken fra Justisdepartementet på Innenriksdepartementets utkast fremkommer tidlig i førstnevnte departements forarbeider. Tank og Larssen oppfattet åpenbart det opprinnelige utkastet til lov som inkonsekvent og til dels selvmotsigende, med en særlig brodd mot den jødedefinisjonen Innenriksdepartementet hadde lagt seg på. Definisjonsspørsmålet er samtidig et eksempel på det som kan se ut til å være det overordnet springende punktet i Justisdepartementets kritikk: Innenriksdepartementets vilje til å gå utover tysk jødelovgivning.

Disse poengene trekkes frem tidlig i innledningsteksten til hoveddokumentet til Justisdepartementet. Her har Tank anført at det ved utarbeidelsen av utkastet er «gått ut fra det grunnsyn at lovens bestemmelser ikke bør være mere vidtgående enn den tyske lovgivning om jøder og om personer som er av delvis jødisk avstamning».²²¹ Til dette har Ragnar Kaare Larssen anført følgende i marginen, som er lagt til da dokumentet senere ble renskrevet: «Grunntanken i

²¹⁸ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Utkast til justisminister Riisnæs' svar til Hagelin.

²¹⁹ Sørensen 2019, s. 23.

²²⁰ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Innenriksminister Hagelins brev til justisminister Riisnæs og Justisdepartementet.

²²¹ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 1.

den tyske ordningen er at jødene skal skilles ut og deres utvandring fra riket forberedes, raseblanding unngås og den allerede oppståtte raseblanding med svakere jødisk innslag assimileres.»²²² Det etableres med andre ord fra Justisdepartementets side tidlig i tilsvaret til Innenriksdepartementet en holdning om at en norsk jødelovgivning ikke bør gå lenger den etablerte tyske, og at denne hviler på fire hovedmomenter som også et eventuelt norsk lovverk måtte bygges på: (1) utskillelse av jøder, (2) jødernes utvandring fra landet, (3) forhindring av raseblanding og (4) assimilering av allerede svake jødiske innslag. Disse kjennes igjen fra gjennomgangen av Nürnberglovene og tilleggene i kapittel 3. Slike tanker minner mye om de blant annet Bernhard Lösner sto for, slik han også beskrev muligheten for å «vaske vekk» det jødiske i «kvartjødene» over tid gjennom assimilering.²²³ Et avsnitt med nesten den samme ordlyden som den Larssen fikk inntatt, står for øvrig også i Tanks interne vedlegg til utkastet til lov. Det er likevel verdt å merke seg hvordan Tank ikke klarer å skjule sin åpenbare frustrasjon med Innenriksdepartementets utkast, der han etter utlegningen om hensikten med den tyske antijødiske lovgivning slår fast: «Men hva Innenriksdepartementets utkast egentlig tar sikte på, er ikke lett å forstå».²²⁴

Det interne vedlegget til hoveddokumentet er i sin helhet mer konfronterende i formen enn hoveddelen, som senere ble renskrevet og sendt i retur til Innenriksdepartementet. Tank synes å ha hatt behov for å lette sin frustrasjon med det han opplevde som et lite sammenhengende utkast, og det er samtidig sannsynlig at vedlegget uansett ikke var tiltenkt andre enn Tanks overordnende, Ragnar Kaare Larssen, eller andre som eventuelt skulle gjennomlese eller kommentere saken internt i Justisdepartementet. Ved siden av å være tydelig på de utfordringene som oppsto i Innenriksdepartementets vide, men likevel inkonsekvente bruk av jødedefinisjon med de følgende det fikk for andre bestemmelser i Innenriksdepartementets utkast, stilte Tank seg tvilende til om det overhodet var nødvendig å innføre noen jødelovgivning i Norge – ikke etter tysk mønster, og dermed i alle fall ikke en enda mer radikal lovgivning. Tanks begrunnelse var enkel: «Såvidt jeg kan skjønne, er det ikke i Norge noe jødespørsmål i den forstand som i Mellom- og Øst-Europa.»²²⁵ Til dette støtter han seg på uttalelser fra «ledende partihold» fra 1933 samt tyske kilder, som *Deutsche Zeitung in Norwegen*,²²⁶ der

²²² Ibid.

²²³ Noakes 1989, s. 313.

²²⁴ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 18.

²²⁵ Ibid.

²²⁶ Tank omtaler avisen kun som «*Deutsche Zeitung*», men det antas at det er snakk om den norske utgaven «*Deutsche Zeitung in Norwegen*», gitt tidspunktet og temaet Tank viser til (avisens omtale av lov om inndragning av formue som tilhører jøder fra 26. oktober 1942) (Ibid., Solheim 2017).

forskjellene på den norske og tyske situasjonen hva angikk «jødespørsmålet» ble fremhevet. Tank er imidlertid klar på at den politikken som var ført av arbeiderpartiregjeringen «med å begunstige jødiske innvandring raskt vilde ha skapt et alvorlig jødeproblem her i landet hvis den hadde fått fortsette».²²⁷ Når NS så hadde kommet i posisjon var dette potensielle problemet tilsynelatende avverget slik Tank så det, siden partiet gikk inn for en strengere utlednings- og innvandringspolitikk som også ville ramme jøder. Samtidig understreket han at partiprogrammet ikke inneholdt krav om en spesifikk jødelovgivning. Dette siste er markert i margen av Larssen.

Tank fortsetter argumentasjonsrekken i det interne dokumentet mot å innføre en jødelovgivning i Norge ved å innrømme viktigheten av å forhindre jødisk innflytelse i Norge, men er igjen rask med å understreke hvor få «fulljøder» det er i Norge, og at det med tiden må «kunne ordnes med utvandring» av disse.²²⁸ Det vil da være statens oppgave å sørge for et «levelig utkomme et annet sted», fortsetter Tank, og knytter den økonomiske bistanden til de inndratte formuene. Han påpeker samtidig at «noen fremtidig innvandring er utelukket»,²²⁹ slik gjeninnføringen av tillegget til Grunnlovens § 2 sørget for at jøder ikke hadde adgang til landet. Dernest oppsummerer han resonnementene sine ved å slå fast at det etter hans mening er «meget som taler for den oppfatning at en raselovgivning som den tyske vil være å skyte over målet».²³⁰ Dette har Larssen merket seg, og i margen har han kommentert følgene:

Jeg kan i og for seg være enig. Men etter den holdning til jødespørsmålet som Ministerpresidenten offentlig har gitt uttrykk for, må det antas ønskelig at man i det store og hele følger det tyske forbildet.²³¹

Her viser Larssen til en *forståelse* av Quislings tidligere uttalelser om hvordan «jødespørsmålet» skulle behandles, for så å konkludere med at det *antakelig* var slik at Quisling ønsket seg en norsk jødelovgivning etter tysk mønster, uten at noen slik uttalelse faktisk forelå. Det han imidlertid *hadde* erklært, var at han ønsket en felles jødelovgivning mellom Nazi-Tyskland og dets allierte regimer.²³² Justisråd Larssen virker faktisk å støtte Tank i sistnevntes sterke skepsis mot en jødelovgivning i Norge gitt Larssens manglende innvendinger mot flere av Tanks krasse

²²⁷ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 19.

²²⁸ Ibid.

²²⁹ Ibid.

²³⁰ Ibid.

²³¹ Ibid.

²³² Quisling hadde uttalt seg konkret om ønsket om en felleseuropeisk jødelovgivning, og uttalt at dette var den eneste løsningen på det internasjonale jødeproblemet han anså eksisterte: «Dertil kreves altså for det første ikke bare en nasjonal, men en internasjonal, i dette tilfellet mellom-folkelig europeisk jødelovgivning» (Østbye 1941, s. 119). Dette kan samtidig tolkes dithen at Quisling ikke støttet noen særnorsk lovgivning.

Sørensen 2019, s. 3-4.

utfall. En direkte ordre eller et uttalt ønske fra Quisling var imidlertid ikke nødvendigvis påkrevd i den førerstaten²³³ Norge representerte under NS-styret. I et slikt regime kunne føreren *signalisere* hva han ønsket – gjennom for eksempel taler, uttalelser eller skrivelser -, og siden sørget andre for å konkretisere og følge opp hans ønsker. Underordnede organer kunne sette i gang tiltak mer eller mindre på eget initiativ, med utgangspunkt i de signalene de oppfattet fra føreren.²³⁴ Byråkratiet arbeidet slik ufortrødent videre ut ifra en forståelse av samforstand med førerens syn. I dette lyset kan Larssens bemerkning forstås som en fortolkning av Quislings tidligere uttalelser dithen at en eventuell jødelovgivning i Norge måtte bygges på den tyske lovgivningen, blant annet fordi Quislings eksplisitte uttalelser om lovgivningsspørsmål var knyttet til behov for en felleseuropeisk lovgivning. I dette bildet kan det synes naturlig at malen er det tyske førerrikets egne lover.

Etter at Tank over en og en halv maskinskrevne sider har utbrodert sine prinsipielle motforestillinger mot å innføre en jødelovgivning i Norge, henter han seg inn ved å slå fast at dette er spørsmål av «lovgivningspolitisk art» som han ikke har gått inn på i tilsvaret til Innenriksdepartementet. Han gjentar imidlertid at det etter hans forståelse – når det nå engang er slik at han skal behandle saken med utgangspunkt i Innenriksdepartementets utkast – har fulgt trekkene i tysk retts ordning, og at bestemmelsene ikke skal gå videre enn de tyske. Dette skriver Larssen seg enig i. På denne måten, hevder Tank, «unngås de meningsløsheter som preger Innenriksdepartementets utkast». ²³⁵ Det ferdige konseptforslaget som forelå fra Justisdepartementet viser nemlig hvor uenige de var med Innenriksdepartementets utkast.

4.2.2 Om «jødedefinisjon», paragrafene som måtte vike og noen nye

Før Justisdepartementets forslag til lov gjennomgås, er det grunn til å merke seg noen av de kommentarer som Tank og Larssen hefter ved det opprinnelige konseptforslaget fra Innenriksdepartementet. Som det vil fremkomme er flere av Innenriksdepartementets foreslåtte paragrafer tatt bort eller endret, og i innledningen til Justisdepartementets utkaste begrunnes disse valgene.

Tanks problemer med å se sammenhengen i de ulike paragrafene i Innenriksdepartementets lovutkast og det avviket som oppsto fra tysk lovgivning, ble særlig

²³³ Førerprinsippet var fastlagt i *Mein Kampf*, der Hitler argumenterte for et system der hele nasjonen, fra familien til statsinstitusjoner skulle være representert med én leder med ubegrenset makt. Systemet var en romantisk lengsel etter en samlende, sterk leder, og med referanser til store historiske lederskikkelser (Majer 2013, s. 10-11).

²³⁴ Bruland 2017, s. 212.

²³⁵ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 19.

fremtredende i de tilfellene der utkastet ble konfrontert med det som også hadde vært en verkebyll for det tyske byråkratiet som utformet den antijødiske politikken: jødedefinisjonen og Mischlinge-politikken. Disse områdene er sentrale når Innenriksdepartementets utkast vurderes som «betydelig mere vidtgående» enn den tyske lovgivningen.²³⁶ De utfordringene tyske embetsmenn støtte på i forsøket på å inkludere stadig større deler av befolkningen med «jødisk blod» i den antisemittiske politikken, ble tilsynelatende etter Tanks menings hoppet bukk over i Innenriksdepartementets lovutkast. At personer av «halvjødisk» og «kvartjødisk» avstamning ble trukket så sterkt inn i den antijødiske politikken gjorde på flere punkter det foreslåtte lovverket «eiendommelig», slik Tank formulerte det i vedlegget.²³⁷ Det er grunn til å tro at det er nettopp jødedefinisjonen som er det viktigste argumentet når Tank og Larssen legger vekt på at en norsk lovgivning skal følge tysk lov.²³⁸

I tråd med denne forståelsen blir det fra Tank og Larssens side frarådet at det skulle gis mer vidtgående bestemmelser om fratagelse av statsborgerrett enn de Justisdepartementet kort tid tidligere hadde behandlet og sendt Innenriksdepartementet.²³⁹ I sistnevnte departements § 2 til lov om visse bestemmelser om jøder var det altså foreslått en formulering som rett og slett slo fast at jøder ikke kunne være norske statsborgere. Denne paragrafen var i sin helhet tatt ut av Justisdepartementets reviderte lovforslag. I margin hadde Larssen notert at «[m]an finner det [...] meningsløst at personer av kvartjødisk avstamning overhodet ikke skal kunne være norske statsborgere», hvilket ble tatt inn i det renskrevne dokumentet.²⁴⁰ Justisråden signaliserte med andre ord tydelig mistro til den definisjonen av jøde som Innenriksdepartementet hadde lagt til grunn, og hvem som burde rammes av en eventuell jødelovgivning. I stedet henviste Justisdepartementet til en lov om fratakelse av norsk statsborgerrett som var klar kun dager før ferdigstillingen av deres lovutkast til lov om visse bestemmelser om jøder. De hevdet at bestemmelsene i denne loven, samt adgangen til tilbakekallelse av norsk statsborgerrett «nettopp vil få særlig praktisk betydning i de tilfelle hvor bevilling er meddelt person av jødisk avstamning».²⁴¹ Med andre ord var Justisdepartementet av den oppfatning at hvis det var ønskelig å frata jøder statsborgerskapet, ville forannevnte lov kunne bidra til dette. Loven det

²³⁶ Ibid., s. 18.

²³⁷ Ibid.

²³⁸ Dette er altså en formulering som finner sted både i vedlegget og i innledningen til utkastet. Det er Ragnar Kaare Larssen som har anført dette tillagt i margin av utkastet, og det har blitt lagt til i det renskrevne dokumentet.

²³⁹ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 1.

²⁴⁰ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 1.

«Non-Germans» side 117, og planene om å innskrenke «statsborgerskap» ytterligere i Tyskland.

²⁴¹ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 2.

var snakk om må antas å være lov om frakjenning av norsk statsborgerrett, vedtatt den 20. mai 1943. Den var vidt utformet, slik at det ikke kun var jøder den potensielt rammet. Kriterier for fratakelse var i liten grad spesifisert – jøder ikke eksplisitt nevnt - foruten at beslutninger om frakjenning skulle «treffes av Ministerpresidenten» og at den ikke kunne «prøves av domstolen», samt at det var Innenriksdepartementet som skulle forberede de aktuelle sakene.²⁴²

Det gjøres deretter rede for at Justisdepartementet hadde tatt inn i utkastet bestemmelser om utelukkelse av jøder fra arbeidstjeneste og ungdomstjeneste, men ikke vurdert at det samme skulle gjelde for verneplikt, hvilket skulle behandles senere. En lov om å unnta jøder verneplikt hadde for øvrig blitt vedtatt i Tyskland i 1935.²⁴³ Utelukkelse fra stemmerett for jøder ville departementet heller ikke på daværende tidspunkt vurdere – noe riksborgerlovens første forordning hadde innført.²⁴⁴

To andre paragrafer fra Innenriksdepartementets utkast er fullt ut utelatt i Justisdepartementets reviderte forslag. Dette er §§ 8 og 10, som viser til henholdsvis forbudet mot jøder til å ha «kvinnelig arbeidshjelp under 45 år av norsk eller artsbeslektet blod» i husholdningen og Innenriksdepartementets rett til å bestemme at jøder måtte bære «gul stjerne med påskriften ‘jøde’» ved ferdsel eller opphold på offentlig sted.²⁴⁵ Til dette har Tank kommentert at det antas å neppe være behov for slike tiltak her i landet, og at det vil virke «unødig hårdt om det gis slike bestemmelser for personer som er av halvjødisk [...] avstamning».²⁴⁶ Her hadde Tank også opprinnelig ordet «kvartjødisk» i setningen, men Larssen ønsket åpenbart å gå lengre. Han hadde i stedet lagt til: «og meningsløst hårdt for personer av kvartjødisk avstamning».²⁴⁷ Det er på dette området – i spillet mellom en jødedefinisjon som omfattet alle «kategorier» av jøder i Innenriksdepartementets utkast, og departementets vilkårlige bruk av «kategoriene» i ulike paragrafer – at Tank i vedlegget omtalte utkastet som preget av meningsløsheter.²⁴⁸ Slike friske formuleringer lå imidlertid til det interne vedlegget Tank utarbeidet, og i det offisielle oversendelsesdokumentet var han mer diplomatisk. Et godt eksempel er de to lovene som Justisdepartementet hadde tatt ut av sitt lovforslag, og som hadde

²⁴² RA, NS-administrasjonen 1940-1945 (Statsrådsekretariatet, de kommisariske statsråder mm): Lover. Digitalt tilgjengelig fra Digitalarkivet: <https://media.digitalarkivet.no/view/39767/367>, s. 367.). NOU 1997: 22, s. 41.

²⁴³ Burleigh og Wippermann 1991, s. 80.

²⁴⁴ Ibid, s. 1-2.

dRGBI 1935, s. 1334.

²⁴⁵ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 2.

²⁴⁶ Ibid.

²⁴⁷ Ibid.

²⁴⁸ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 19.

skapt de nevnte paradoksene at «kvartjøder» kunne gifte seg og ha seksuell omgang med «norsksblodige, men ikke ta til seg norsk hushjelp. De kunne også ha måttet gå med gul stjerne. I oversendelsesdokumentet er alle formuleringer om «meningsløsheter» og «eiendommelig» erstattet med at det tørt slås fast at disse bestemmelsene er «i dårlig overensstemmelse» med hverandre.²⁴⁹ Som vi skal se ble riktignok både ekteskapsforbud og forbud mot seksuell omgang tatt inn også i Justisdepartementets utkast. Departementet ser likevel ut til å ha tilsiktet en økt sammenheng mellom paragrafene.

4.3 Oppsummering

Dette kapittelet har gitt en generell oversikt over hvordan Innenriksdepartementets første utkast til lov om visse bestemmelser om jøder så ut. Dets paragrafer er ikke analysert i detalj, men det er pekt på hvordan i særlig grad definisjonen av «jøde», som omfattet både «fulljøder», «halvjøder» og «kvartjøder, bidro til å gjøre forslaget svært radikalt når det var satt inn i et helhetlig lovverk. Det ble gitt flere bestemmelser som på viktige områder skulle begrense jøders liv i Norge, og prinsipper fra de tyske Nürnberglovene ble løftet inn. Den helhetlige karakteren er imidlertid vesentlig mer vidtgående enn tysk rett, hvilket neste kapittel vil dokumentere mer detaljert. Det er også på dette området at Justisdepartementets behov for å understreke «grunntanken i den tyske rett ordning», der blant annet målet om assimilering av «den oppståtte blandingsrase med svakere jødisk» ble fremhevet.²⁵⁰ Innenriksdepartementets utkast la imidlertid opp til svært radikale konsekvenser også for «kvartjøder». Justisdepartementets tydeligste negative reaksjoner skyldes i stor grad nettopp avviket fra tysk lovverk, men samtidig var særlig Tank tydelig på at han mente det ikke var behov for noen jødelovgivning i Norge, og at det ikke var et «jødespørsmål» her som gjorde lovgivning nødvendig. Justisdepartementet hadde også sterke innvendinger mot utkastets inkonsekvente og til dels selvmotsigende karakter, der blant annet flere bestemmelser brøt mot definisjonen av «jøde» i § 1. Samtidig gav utkastet «eiendommelige» konsekvenser for spesielt «kvartjødene», som var inkludert i jødedefinisjonen, men som likevel skulle ha rettigheter til å gifte seg med og ha seksuell omgang med «norsksblodige». Å ha norsk hushjelp skulle imidlertid være forbudt. Når jeg nå skal over til å diskutere Justisdepartementets egne lovforslag, kommer kritikken mot Innenriksdepartementet fortsatt til å være tydelig i bakgrunnen. Nå blir det også klart nettopp hvor radikalt forslaget faktisk var sammenlignet med tysk rett.

²⁴⁹ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 3.

²⁵⁰ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 1.
RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 1.

5 Justisdepartementets reviderte utkast: et tysk komparativt lys

Det renskrevne lovutkastet som baserte seg på Tanks forarbeider og Larssens kommentarer og endringer ble sendt i retur til Innenriksdepartementet den 25. november 1942 – med nevnte kopi til Quisling.²⁵¹ Basert på den kritikken Lovavdelingen hadde rettet mot det opprinnelige lovforslaget, var det grunn til å vente at det i Justisdepartementets omarbeidelse fikk en annen karakter. Det ble da også tilfellet. Dette kapittelet vil ta for seg de endringene sistnevnte departement gjorde, og vise på hvilken måte det slo annerledes ut for det samlede utkastet. Ikke minst vil tysk lovgivning nå bli trukket inn. For i Justisdepartementets kritikk av Innenriksdepartementets første utkast hadde følgende vært ganske tydelig: skulle Norge først ha en jodelovgivning måtte den i alle fall følge tysk rett. Hvordan så Justisdepartementet for seg at denne skulle se ut i praksis, og hvor nært ville de eventuelt legge seg? Hvordan fremstår de to utkastene sammenlignet med tysk lovgivning? De ulike bestemmelsene vil i det kommende bli behandlet selvstendig. Som med foregående utkast blir ikke straffeutmåling og formalbestemmelser omtalt spesifikt.²⁵² Det vil heller ikke nødvendigvis bli referert til fullstendige lovtekster av relevanshensyn. Der det ikke blir gjort er det angitt i note, med referanse til transkribert lov som vedlegg.

5.1 Paragrafene

Justisdepartementets reviderte lovforslag var først og fremst vesentlig mer omfattende enn Innenriksdepartementets første utkast. Oversendelsen besto av til sammen 23 paragrafer over drøye ni sider. For å skape bedre orden i bestemmelsene har Tank i vedlegget til lovforslaget foreslått at det vurderes en kapitteinndeling av en eventuell lov. Han påpeker likevel at det allerede var fem tematiske hovedavsnitt i utkastet han hadde utarbeidet. Han systematiserte disse på følgende måte, som også denne gjennomgangen til dels vil følge: §§ 1 og 2 tar for seg definisjonsspørsmål, §§ 3-6 om offentlig tjeneste og verv, §§ 7-11 om utøvelse av yrke m.v., §§ 12-17 om familierettslige forhold og §§ 18-23 om straff m.v.²⁵³ Min oversikt over bestemmelsene baserer seg imidlertid på hovedkategoriene som var grunnleggende for lovtiltak

²⁵¹ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Oversendelsesbrev.

²⁵² Det innebærer at §§ 19-23 er utelatt fra denne fremstillingen. Det vises til transkribert lov som vedlegg.

²⁵³ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 20.

Ragnar Larssen hadde tatt ut eller slått sammen enkelte lover, slik at forslaget Tank opprinnelige foreslo i det oversendte utkastet avvek noe fra det som er presentert i denne inndelingen.

mot jødene, også i tysk rett: for det første det sentrale spørsmålet om *definisjonen av «jøde»*, dernest *statsborgerlige rettigheter* for jøder, herunder særlig arbeidsrettigheter og lignende og til slutt spørsmålet om å hindre *raseblanding* ved ekteskaps-, samlivs- og familiebegrensinger.

5.1.1 Definisjonene

§ 1: En jødedefinisjon

Første paragraf i utkastet til Justisdepartementet tar for seg det svært kontroversielle spørsmålet om en definisjon av begrepet «jøde». Dette hadde vært av Tanks tydeligste ankepunkter mot det opprinnelige utkastet fra Innenriksdepartementet, og et av de sentrale punktene som bidro til at sistnevnte departements lovforslag var preget av «meningsløsheter».²⁵⁴ Tanks nye forslag fikk tilsynelatende full tilslutning fra Larssen, som ikke har festet noen kommentarer eller endringsforslag til teksten.²⁵⁵ Paragrafen er tekstmessig vesentlig mer omfattende enn Innenriksdepartementets forslag, og er tydelig på skillet mellom «jøde», «halv»- og «kvartjøde», men med en noe annen begrepsbruk. Paragrafens ordlyd er som følger:

§ 1

En person regnes i denne lov som:

Jøde, når minst tre av hans besteforeldre er av rasemessig fulljødisk avstamning eller har tilhørt det mosaiske trossamfund.

Person av halvjødisk avstamning, når to av hans besteforeldre er av rasemessig fulljødisk avstamning eller har tilhørt det mosaiske trossamfund.

Person av kvartjødisk avstamning, når en av hans besteforeldre er av rasemessig fulljødisk avstamning eller har tilhørt det mosaiske trossamfund.

Som jøde regnes i denne lov også en person av halvjødisk avstamning, når han

- a) ved lovens ikrafttreden tilhører det mosaiske trossamfund eller senere blir opptatt i dette eller
- b) ved lovens ikrafttreden er gift med en jøde eller senere inngår ekteskap med en jøde.²⁵⁶

Tanks forslag tok opp i seg en tredelt kategorisering av jødebegrepet, i tråd med lov om meldeplikt, som Innenriksdepartementets utkast hadde basert seg på. Forskjellen var at i Tanks utkast var begrepet «jøde» forbeholdt «fulljøder».²⁵⁷ Samtidig fant han grunn til å endre og presisere ordlyden i kategoriene noe. Dette har han festet en kommentar til i tilknytning til det oversendte konseptforslaget, og presiseringen er dermed tiltenkt Innenriksdepartementet som mottaker. Tank understreker først at utkastet «ikke bruker betegnelsen «jøde» om personer av

²⁵⁴ Ibid., s. 19.

²⁵⁵ Med unntak av et fåtall rettskrivningsendringer.

²⁵⁶ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 7.

²⁵⁷ Og de «halvjøder» som etter siste ledd b kunne regnes som «fulljøder».

halvjødisk eller kvartjødisk avstamning»,²⁵⁸ før han til paragrafens formuleringer presiserer følgende:

Man foreslår brukt uttrykket «person av halvjødisk avstamning» i stedet for «halvjøde» og uttrykket «person av kvartjødisk avstamning» i stedet for «kvartjøde». Å bruke i loven betegnelsen jøde om person av halvjødisk eller kvartjødisk avstamning vilde etter dette departements mening virke uheldig. Særlig gjelder dette personer av kvartjødisk avstamning i betraktning av at disse med hensyn til inngåelse av ekteskap helt likestilles med personer av norsk eller artsbeslektet avstamning.²⁵⁹

I kommentaren tar Tank et ytterligere steg bort fra linjen Innenriksdepartementet hadde lagt seg på i definisjonsspørsmålet, der de ønsket å inkludere både «full-» «halv-» og «kvartjøder» i en og samme begrepsbruk og sammenfatte dem alle som «jøder». For Tank var det åpenbart heller ikke riktig å bruke betegnelsene «halv-» og «kvartjøde». Det spesifiseres ikke hva bakgrunnen for dette synet er, men det fremstår som Tank tilsynelatende anser at en slik begrepsbruk kobler de to kategoriene for tett opp til det «belastende» jødebegrepet. Han ønsker derfor å skjerme personer med fjernere jødisk tilknytning fra en jødetilhørighet. Hans løsning ble da å skrive om de to kategoriene til å omhandle *avstamning* i stedet for at de tilhørte en «jødekategori» som sådan. Dette er faktisk nærmere den tyske lovgivningen, som snakket om avstamning knyttet til antallet «volljüdischen Grosseltern», eller Mischlinge av første eller andre grad.²⁶⁰ «Halvjøde» og «kvartjøde» ble etter hvert benyttet i juridiske kommentarer, lærebøker og aviser også i Tyskland, men altså ikke i lovverket.²⁶¹ Også Tanks behandling og omskrivning av spørsmålet om «jødekategorier» – både lovteksten og kommentaren - ble tiltrådt av justisråd Larssen uten bemerkninger. Som konsekvens av den linjen Justisdepartementet la seg på i definisjonsspørsmålet ville lovens tittel også måtte endres siden lovutkastet Tank og Larssen hadde utviklet faktisk inkluderte personer de ikke anså som jøder i lovens forstand – de med «jødisk avstamning». Løsningen ble å legge til et «m. v.» til slutt i den opprinnelige tittelen, slik at Justisdepartementets foreslåtte lovtittel ble «Lov om visse bestemmelser om jøder m. v.».²⁶²

²⁵⁸ Ibid., s. 3.

²⁵⁹ Ibid.

RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 4.

Ordene «etter dette departements mening» er lagt til av Ragnar Kaare Larssen i teksten, og tatt inn i det renskrevne utkastet (Ibid.).

²⁶⁰ dRGBI 1935, s. 1334.

Schmitz-Behring 2007, s. 641.

²⁶¹ Ibid.

²⁶² RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 4.

I tillegg til kommentaren som fulgte konseptforslaget, hadde Tank også lagt ved en bemerkning til sitt forslag til § 1 i vedlegget som fulgte lovutkastet. Her presiserer han eksplisitt paragrafens utgangspunkt i lov om meldeplikt for jøder, og skriver at bestemmelsen i siste ledd i hans forslag – altså der en person av «halvjødisk avstamning» kan regnes som jøde ved medlemskap i det mosaiske trossamfunn eller gjennom giftemål med en jøde – svarer til § 2, annet ledd, i lov om meldeplikt for jøder.²⁶³ Her er det verdt å merke seg at Tanks forslag til dels «liberaliserer» lov om meldeplikt § 2 annet ledds forståelse av hvem som er å anse som «jøde», og trekker definisjonen tilbake til Nürnberg-prinsippets forståelse. Der meldepliktloven betegner «enhver person av jødisk blod som tilhører eller har tilhørt et mosaisk trossamfund»,²⁶⁴ samt «den halvjøde eller kvartjøde som ved lovens ikrafttreden er gift med eller som senere gifter seg med en fulljøde»²⁶⁵ som jøde, er det kun «person av halvjødisk avstamning» som etter Tanks § 1 er å anse som jøde ved religionstilhørighet eller giftemål. Dette var i tråd med Nürnberg-prinsippet og tysk lovgivning etter riksborgerlovens tillegg § 5, og Tank tar dermed sitt argument om at en norsk lovgivning skal følge den tyske på alvor, og samtidig et skritt tilbake fra den radikaliseringen av jødedefinisjonen lov om meldeplikt hadde vært. Parallellene til tysk rett trekkes også spesifikt opp ved å vise til *Erste Verordnung zum Reichsbürgergesetz* («Erste VO z ReichsbuergerG § 5a-b»²⁶⁶), som var det tidligere nevnte tillegget til riksborgerloven av 14. november 1935 som definerte hvem som var å anse som jøde – Nürnberg-prinsippet.²⁶⁷ Det fremstår tydelig at Tank ønsker å markere sin linje eksplisitt: En eventuell norsk antijødisk lovgivning må bygges på den tyske.

§ 2: En definisjon av «jødisk selskap»

Som den første paragrafen i Justisdepartementets lovforslag var også § 2 en «definisjonsparagraf». Sistnevnte beskrev hva som mentes med «jødisk selskap», og kom til som resultat av bestemmelsene som fulgte i §§ 7-11 i Tanks utkast - beskrevet tematisert til å omhandle «utøvelse av yrke m.v.».²⁶⁸ På denne måten var paragrafen sentral i utkastet som Tank

²⁶³ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 20.

Lov om meldeplikt for jøder ble formelt vedtatt den 17. november, og forelå på tidspunktet Tank utarbeidet sitt lovforslag kun i utkasts form. Utkastet til meldepliktloven avviker noe fra den endelig vedtatte loven. I den ferdige, reviderte utgaven tilsvaret det Tank viser til i denne teksten både første og andre ledd i § 2. I utkastet var det imidlertid korrekt å kun vise til § 2 annet ledd (RA/S-3212/D/Dh/L0267: «Utkast til lov om meldeplikt for jøder»).

²⁶⁴ Mendelsohn 1986, s. 97.

²⁶⁵ Ibid.

²⁶⁶ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 20.

²⁶⁷ Bruland 2017, s. 180.

²⁶⁸ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 20.

utarbeidet: Ved å peke ut hvilke næringsinteresser som skulle rammes, skapte den grunnlaget for de kommende paragrafene som skulle bidra til å sjalte ut jødene fra det økonomiske livet i landet. Med lovarkitekt Löseners ord om de nærmest tilsvarende bestemmelsene i det tredje tillegget til riksborgerloven (*Dritte Verordnung zum Reichsbürgergesetz*) var definisjonsbestemmelsene mot jødisk næringsliv en del av «løsningen på jødespørsmålet» i økonomiske anliggender («Lösung der judenfrage im wirtschaftlichen Bereich»)²⁶⁹ I Tyskland ble bestemmelsen, som ble vedtatt i juni 1938, dermed benyttet til å gi tiltak mot jødiske bedrifter og næringsliv legalitet. Gjennom blant annet en forordning som senere samme år gav eksplisitt uttrykk for at jøder skulle elimineres fra den tyske økonomien (*Verordnung zur Ausschaltung der Juden aus dem deutschen Wirtschaftsleben*) var det tredje tillegget til riksborgerloven viktig for å avgrense hvilke virksomheter som skulle avvikles eller overføres til ikke-jødisk eierskap.²⁷⁰ Kommende bestemmelser som videreførte og konkretiserte elimineringspraksisen mot jødisk næringsliv baserte seg på samme måte på definisjonene fastlagt i tredje tillegg.²⁷¹

Definisjonen i Tanks utkast skulle dekke blant annet det som ble kalt «jødisk aksjeselskap» og «jødisk kommanditselskap», og omhandlet restriksjoner og forbud selskaper som handlende aktører i næringslivssammenheng ble pålagt i andre paragrafer. Slik den enkelte jøde skulle underlegges lovverket, skulle også de selskaper som ble definert som jødiske fratas muligheter og i praksis eksistensgrunnlag. På dette området var Justisdepartementets forslag langt mer detaljert og omfattende enn utkastet fra Innenriksdepartementet, og Tank har åpenbart vurdert at det var nødvendig med tydelige rammer rundt særbegrepet «jødisk selskap», som gikk igjen flere steder i yrkesutøvelsesbestemmelsene. I hans egne ord i vedlegget som fulgte utkastet anså Tank at det «vanskelig [kan] unnlates å ta inn i loven en definisjon av jødisk selskap».²⁷² Dette var ikke et begrep Innenriksdepartementet hadde benyttet i sitt utkast, der de i §§ 3-6 i langt mer generelle og mindre konkrete vendinger enn utkastet Tank utarbeidet la opp til innskrenkninger i jøders mulighet til å drive næring, besitte eiendom og være i offentlige ansettelsesforhold. Ser vi på forslaget som ble fremsatt av Tank til § 2 i utkastet, var det, etter mindre rettelser i ordstilling og lignende fra Larssen, som følger:

²⁶⁹ Lösener 1939, s. 60.

²⁷⁰ dRGBI I 1938, s. 1580.

²⁷¹ Slik som *Verordnung über den Einsatz des jüdischen Vermögens*, som kom i desember 1938 (dRGBI I 1938, s. 1709-1712).

²⁷² RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 20.

§ 2

Ved jødisk selskap forstås i denne lov:

1. Selskap hvis medlemmer er personlig ansvarlige for selskapets forpliktelser, når ett eller flere medlemmer er jøde.
2. Kommanditselskap (unntatt kommanditaksjeselskap), når ett eller flere fullt ansvarlige medlemmer eller en eller flere kommanditister er jøde.
3. Kommanditaksjeselskap, når
 - a) ett eller flere fullt ansvarlige medlemmer eller foretningsføreren (disponent, prokurist) er jøde eller
 - b) ett eller flere medlemmer av tilsynsrådet er jøde eller
 - c) mere enn en fjerdedel av kommanditkapitalen tilhører jøder eller jøder har kommanditaksjer som berettiger til mer enn halvdelen av stemmetallet.
4. Selskap hvis medlemmer ikke er personlig ansvarlige for selskapets forpliktelser, når
 - a) ett eller flere styremedlemmer eller forretningsføreren (disponent, prokurist) er jøde eller
 - b) mere enn en fjerdedel av kapitalen tilhører jøder eller jøder har mer enn halvdelen av stemmetallet.

Like med jøde regnes i denne paragraf jødes ektefelle.²⁷³

Forskjellen i «jødedefinisjonen» mellom Innenriksdepartementets og Justisdepartementets utkast fikk naturlige konsekvenser også for hva som ble regnet som jødisk selskap: Her er halvjøder og kvartjøder holdt utenfor, gitt bestemmelsene i § 1, og i tråd med tysk lovgivning. Dette er et poeng å merke seg for den senere behandlingen av Innenriksdepartementets andre og reviderte utkast. Samtidig legges det til grunn en behandling av «jøders ektefelle» som skjerper paragrafens nedslagsfelt i forhold til forståelsen som ville vært lagt til grunn hvis det utelukkende var definisjonsbestemmelsene i første paragraf som var gjeldende: I § 2 regnes jøders ektefelle «like med jøde», gitt paragrafens siste ledd. Det innebærer ikke en utvidelse av «jødedefinisjonen» som sådan,²⁷⁴ men indikerer den grunnleggende mistro nasjonalsosialismen nærer til personer som sto i nær relasjon til jøder.²⁷⁵ Forbudet mot blandede ekteskap som var innført i Tyskland, og som den norske jødeloven også skulle hente inn, må antas å ha hatt betydning for vurderingen. Samtidig hadde allerede tysk lovverk tilbake til 1933 diskriminert personer gift med jøder blant annet i enkelte ansettelsesspørsmål.²⁷⁶ Dette kom også til å bli tilfellet i senere ansettelseslover.²⁷⁷

Bestemmelsen om at jøders ektefelle skulle sidestilles med jøder i spørsmål om jødisk selskap, fantes ikke eksplisitt i det tyske lovverket som Tank må ha sett til, altså det tredje

²⁷³ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 8-9.

RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 7-8.

²⁷⁴ Fra bestemmelsene i § 1 der det altså kun var halvjøder som kunne regnes som jøde hvis de «ved lovens ikrafttrede er gift med en jøde eller senere inngår ekteskap med en jøde» (se foregående kapittel).

²⁷⁵ Arisk person gift med jøde ble betegnet som «jüdisch versippt» (Schmitz-Berning 1998, s. 340).

²⁷⁶ dRGI I 1933, s. 434 (§ 1a (3)).

²⁷⁷ Se kapittel 5.1.2.

tillegget til riksborgerloven. Sistnevnte besto av tre artikler. Det var den første av disse som definerte hva et jødisk selskap var, mens de to andre artiklene tok for seg henholdsvis registrering av jødiske foretak og fysisk merking av jødiske virksomheter.²⁷⁸ Med unntak av spørsmålet om ektefellens posisjon var parallellene mellom den tyske forordningens artikkel 1 for øvrig og § 2 i Tanks utkast svært tydelige. Tank har systematisert sitt utkast noe annerledes enn det tyske, blant annet ved å sammenfatte tredje forordnings § 1 første og annet punkt i sitt første punkt. I tredje forordning bestemte de nevnte punktene henholdsvis at et foretak var jødisk hvis innehaveren var jødisk og at et foretak var jødisk hvis en eller flere personlig ansvarlige aksjonærer/partnere var jødiske: «Der Gewerbebetrieb [...] gilt als jüdisch, wenn ein oder mehrere persönlich haftende Gesellschafter Juden sind».²⁷⁹ Her har Tank åpenbart ansett formuleringen i sitt utkasts første punkt som dekkende for begge de tyske bestemmelsene. Samtidig kan det bemerkes hvordan formuleringen «[...] personlig ansvarlig for selskapets forpliktelser, når ett eller flere medlemmer er jøde» nærmest direkte oversatt fra tysk.

På noen punkter gikk likevel den tyske bestemmelsen lenger enn Tank var villig til i sitt utkast. Blant annet åpnet tredje forordnings § 3 opp for potensielt utvidede fortolkninger av hva som kunne regnes som et jødisk foretak ved å slå fast at det kun betinget at det faktisk sto under «dominerende innflytelse fra jøder» («tatsächlich unter dem beherrschenden Einfluß von Juden steht»)²⁸⁰ Denne formuleringen ble ikke ytterligere underbygget eller definert, slik foregående paragrafer hadde utlagt kapital, stemmerett eller posisjon i selskapet som kriterier. En lignende paragraf fantes ikke i Tanks utkast. Han synes å ha vært opptatt av å holde spørsmålet om innflytelse til lettere definerbare størrelser som «fullt ansvarlige medlemmer», forretningsføreren (disponent, prokurist) eller tilsynsfører, størrelse på eierskap og personlig ansvarlighet samt stemmetall. Samtidig åpnet tredje forordnings § 4 (2) for at et ikke-jødisk selskap kunne regnes som jødisk hvis lederen av en av selskapets eventuelle grener var jøde, til tross for at moderselskapet altså per definisjon ikke var jødisk.²⁸¹ Dette var også bestemmelser som gikk betydelig videre enn forslaget til utkast som Justisdepartementet gjennom Tank presenterte.

²⁷⁸ dRGBI I 1938, s. 627-628.

²⁷⁹ Ibid., s. 627.

²⁸⁰ dRGBI 1938, s. 627.

²⁸¹ Ibid.

5.1.2 Statsborgerlige rettigheter

Under «statsborgerlige rettigheter» plasserer jeg alle de bestemmelser som i Justisdepartementets utkast regulerte forhold som jøders rett til ansettelse, arbeid, tjeneste og næring samt eiendomsrett. De utgjorde en større del av utkastet, og kan avgrenses til §§ 3-11. §§ 3-6 var tematisk beskrevet av Tank til å omhandle reguleringer mot jøder i «offentlig tjeneste og verv, mens §§ 7-11 på sin side omhandlet «utøvelse av yrke m.v».²⁸² Tematisk tilsvarte §§ 7-10 Innenriksdepartementets § 5, mens bestemmelsen i § 11 svarte på Innenriksdepartementets § 3. Som det gjennomgående bildet av utkastene var imidlertid de førstnevnte vesentlig mer gjennomarbeidet og omfattende.

Forordninger eller lover som offisielt begrenset jøders næringsvirksomhet eller adgang til yrker ble ikke gjennomført i Norge²⁸³. «Utfordringen» med jøder i betrodde og offentlige stillinger hadde imidlertid vært adressert av enkelte både i NS-regimet og Reichskommissariat, slik som Rudolf Schiedermaier sterke anbefaling på nyåret 1942 om å sørge for at jøder i statstjenesten ble avskjediget – hvorpå han samtidig understreket at Reichskommissariat selv ikke ville foreta seg noe «offisielt» i så henseende.²⁸⁴ Justisminister Riisnæs var imidlertid selv en pådriver for å fjerne jøder fra offentlige stillinger, og tok for eksempel i 1940 til orde for å avskjedige jødiske embets- og tjenestemenn fra deres stillinger i departementene samt inndra jødiske sakføreres bevilling.²⁸⁵ Enkelte oppsigelser ble også gjennomført, og som et eksempel mot en jødisk sakfører i et departement høsten 1940 viser, levnes ingen tvil om årsaken: «Som jøde er De uverdig til den tillit og aktelse som er påkrevet for Deres stilling».²⁸⁶

§§ 3 og 5: Offentlige ansettelser og verv

Den tredje og femte paragrafen i utkastet fra Justisdepartementet var rettet inn mot det som av nasjonalsosialister ble betegnet som problemet med jødiske innflytelse i statsapparatet og byråkratiet.²⁸⁷ Bestemmelsene omhandlet dermed begrensninger i jøders adgang til offentlige stillinger og verv. Paragrafene tilsvarte til sammen tematisk § 4 i Innenriksdepartementets utkast der det het:

²⁸² RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 20.

²⁸³ Mendelsohn 1986, s. 47.

²⁸⁴ Ibid., s. 50.

²⁸⁵ Ibid., s. 47-48.

²⁸⁶ Ibid., s. 48.

²⁸⁷ Whitman 2018, s. 66.

§ 4

«Jøder kan ikke være fast eller midlertidig ansatt eller konstituert i offentlig tjeneste (stat og kommune eller hel- og halvoffentlige institusjoner som hører inn under disse) eller inneha offentlig verv av noen art».²⁸⁸

Det er likevel vesentlige forskjeller mellom Innenriksdepartementets utkast og Tanks forslag, i alle fall i utgangspunktet. De to paragrafene hadde følgende ordlyd:

§ 3

Jøde eller person av halvjødisk eller kvartjødisk avstamning kan ikke ansettes eller konstitueres som embetsmann eller i annen overordnet eller særlig betrodd stilling i offentlig tjeneste (stat, kommune og hel- eller halvoffentlig institusjon som forvaltningsmessig hører under stat eller kommune). Det samme gjelder person som er gift med jøde. Det departement som stillingen hører under, avgjør med endelig virkning hvorvidt stillingen skal anses som overordnet eller særlig betrodd. Departementet kan for sitt fagområde bestemme at jøde, person av halvjødisk eller kvartjødisk avstamning eller person som er gift med jøde, fremtidig heller ikke skal kunne ansettes i underordnet stilling eller i visse underordnede stillinger.

Når jøde, person av halvjødisk eller kvartjødisk avstamning eller person som er gift med jøde, innehar stilling som nevnt i første ledds første punktum, opphører tjenesteforholdet tre måneder etter denne lovs ikrafttreden.

Det kan i særlige tilfelle gjøres unntak fra bestemmelsene i denne paragraf. Beslutning herom treffes av Ministerpresidenten.²⁸⁹

§ 5.

Jøde eller person av halvjødisk eller kvartjødisk avstamning kan ikke oppnevnes eller velges til offentlig tillitsverv av noen art. Det samme gjelder person som er gift med jøde.²⁹⁰

En åpenbar forskjell mellom Justis- og Innenriksdepartementets utkast når det gjelder tematikken som her omtales, er at Tank har utformet et forslag der offentlige stillinger og verv splittes i to separate paragrafer, der Innenriksdepartementet har ansett det tilstrekkelig med én kort bestemmelse. Tanks utkast er igjen langt mer detaljert, hvilket, som vi skal se, har sammenheng med hans ambivalens til tysk lovgivning.

Nærmer vi oss innholdsmessige ulikheter mellom utkastene til de to departementene, er det mest fremtredende avviket i bestemmelsen om offentlige stillinger i § 4 forklart av Tank selv i vedlegget som følger utkastet. Der foreslår han at det av «praktiske grunner er nødvendig å sonde mellom viktigere offentlige stillinger og andre offentlige stillinger således at forholdsregelen, iallfall foreløpig, bare gjelder de førstnevnte».²⁹¹ Dette endrer tilsynelatende de eventuelle konsekvensene av loven radikalt: Mens Innenriksdepartementets utkast ville

²⁸⁸ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Innenriksdepartementets første utkast til lov, s. 1.

²⁸⁹ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 9-10.

²⁹⁰ Ibid., s. 10. Andre og tredje ledd er utelatt av relevanshensyn.

²⁹¹ Ibid., s. 4.

medført at jøder – herunder alle «kategorier» av jøder, gitt departementets § 1 - ville mistet muligheten til å inneha *alle* stillinger i «offentlig tjeneste», begrenset Tanks forslag i utgangspunktet bestemmelsen til å gjelde det som het «overordnet eller særlig betrodd stilling i offentlig tjeneste». Han bruker da også begrepet «embetsmann», som vil oppfattes som en stilling som skiller seg fra andre offentlig ansatte tjenestemenn.²⁹² Hva en slik stilling var ble ikke videre definert i loven. I stedet fikk de enkelte departementer vide fullmakter til å bestemme hvilke stillinger som skulle rammes innenfor sitt fagområde. Departementenes fullmakter skulle imidlertid kunne gå enda lenger: I den fagporteføljen det rådet over kunne et departement avgjøre at bestemmelsen om jøders utelukkelse fra arbeid i det offentlige også skulle gjelde underordnede stillinger. Dette gjaldt også alle «jødekategorier», eller «person av halvjødisk eller kvartjødisk avstamning» med Tanks begreper. Den «streng» linjen det åpnes for at ansvarlig departement kan legge seg på i spørsmålet om hvilke «jødekategorier» loven skulle ramme var for øvrig gjennomgående. Med andre ord: Justisdepartementets paragraf kunne i hendende på den mest radikale fortolker få like dramatiske konsekvenser for jøder i offentlige stillinger som forslaget fra Innenriksdepartementets for tilsvarende paragraf. Forskjellen var at førstnevnte forslag åpnet opp for en langt mildere fortolkning som utgangspunkt.

Det tilkommer imidlertid også en annen forskjell som gjør at Justisdepartementets utkast favner bredere enn tilsvarende fra Innenriksdepartementet: I førstnevnte lov er det ingen bestemmelse om forbud mot ansettelse av personer som er gift med jøde, slik Tanks utkast har hentet inn. Årsaken er sannsynligvis å finne i Tanks mantra gjennom utarbeidelsen av utkastet: En eventuell norsk lov måtte basere seg på tysk lovgivning, og som vi skal se er det herfra inspirasjonen til en slik bestemmelse stammer fra. Det er grunn til å tro at det er dette Tank har hatt i tankene der han i margin til utkastet har anført: «Man antar at jødes ektefelle i § 3 må likestilles med jøde».²⁹³

Som omtalt i kapittel 3 ble det juridiske grunnlaget for utestengelse av personer som ble regnet som «fiender av staten» fra offentlige stillinger i Tyskland innledet med innføringen av loven om gjenopprettelse av en profesjonell embetstjeneste (*Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums*) i april 1933.²⁹⁴ Den inneholdt en «arierparagraf» som åpnet for å kunne avskjedige – omtalt som å «pensjonere» (*Ruhestand*) – personer i offentlig tjeneste som ikke

²⁹² Embetsmann i norsk lovverk: Statlig tjenestemann utnevnt eller konstituert av Kongen i et embete (Gisle og Dørum 2018).

²⁹³ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets utkast til lov, s. 3. Dette er lagt inn i den fullstendige renskrevne teksten til utkastet (RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 4).

²⁹⁴ Burleigh og Wippermann 1991, s. 78.

var av arisk avstamning.²⁹⁵ Her ble alle nivåer av ansatte i offentlig tjeneste rammet. Det innebar både såkalte *Beamte*, *Angestellte* og *Arbeiter*.²⁹⁶ Denne distinksjonen er et poeng å ha med seg til de norske lovutkastene om offentlige stillinger hvor vekten på ansettelsesnivå sto sentralt. Siden loven baserte seg på en svært vid definisjon av «arisk», rammet den samtidig alle «kategorier» av jøder. Imidlertid gjorde «frontkjempeprivilegiet»²⁹⁷ at en relativt stor andel av den potensielt rammede jødiske befolkningen (herunder «blandingsjøder») fikk unntak fra bestemmelsen, og dermed kunne bli i sine jobber.²⁹⁸ For «fulljødene» kom Nürnberglovene til å sette en stopper for slike unntak.

Ved innføringen av det første tillegget til riksborgerloven i november 1935 var tematikken om utestengelse fra offentlige stillinger omhandlet. Etter at riksborgerloven hadde slått fast at det krevdes «tysk eller beslektet blod» for å kunne være fullverdig «riksborger», bestemte § 3 i dens første forordning at det kun var personer av sistnevnte status som hadde fulle politiske rettigheter og dermed var de eneste som skulle «inneha stemmerett i politiske saker og besitte offentlige stillinger eller verv».²⁹⁹ Både Tanks §§ 3 og 5 er dermed inkludert. I § 4 (2), etter at det i forutgående bestemmelse var eksplisitt slått fast at jøder ikke var innlemmet i det tyske fellesskapet ved å være utestengt fra muligheten til å bli riksborgere, het det rett og slett at jødiske tjenestemenn skulle fratre sine stillinger ved utgangen av året 1935 («Jüdische Beamte treten mit Ablauf des 31. Dezember 1935 in den Ruhestand».)³⁰⁰ Nå gjøres det ingen unntak, slik «frontkjempeprivilegiet» hadde gjort. Bestemmelsen kom som en naturlig konsekvens av politikken NSDAP hadde programfestet allerede i 1920³⁰¹, hvor det ble tatt til orde for å frata jøder det ordinære statsborgerskapet og forbeholde retten til blant annet stemmerett og stillinger i det offentlige til personer med status som statsborgere (det som ble «riksborger» etter riksborgerloven). På denne måten skulle man komme den påståtte jødiske innflytelsen i styrende organer til livs.³⁰² Måneden etter at riksborgerlovens første tillegg var vedtatt, ble den fulgt opp av den andre forordningen til samme lov, som konkretiserte

²⁹⁵ «Beamte, die nicht arischer Abstammung sind, sind in den Ruhestand [...] zu versetzen» (dRGBI I, 1933, s. 175).

²⁹⁶ «Auf Angestellte und Arbeiter finden die Vorschriften über Beamte sinngemäße Anwendung» (ibid.).

²⁹⁷ Daværende president Hindenburg hadde ved innføringen av «arierparagrafen» i 1933 insistert på at de jøder som hadde kjempet ved fronten under første verdenskrig, mistet sin far eller sønn i krigen eller vært ansatt i offentlig tjeneste fra før 1914 skulle unntas bestemmelsen om oppsigelse (Noakes 1989, s. 305).

²⁹⁸ Noakes 1989, s. 324.

²⁹⁹ dRGBI I, 1935, s. 1333-1334.

³⁰⁰ Se kapittel 3.1.3 for gjengivelse av forordningen.

³⁰¹ I programmet sto det blant annet: «[B]are folkefeller [*Volksgenosse*] kan være statsborgere. Bare en person av tysk blod kan være en folkefelle [...]. Derfor kan ingen jøde være en folkefelle (etter Majer 2013, s. 111).

³⁰² Whitman 2018, s. 66.

tjenestemannsbegrepet – *Beamte* - og dets innhold.³⁰³ En slik konkretisering er grep som verken Innenriks- eller Justisdepartementet tok, der det i Tanks tilfelle i stedet som nevnt ble overlatt til de respektive departementene hvilke stillinger og posisjoner som skulle rammes av bestemmelsen. Dette er et poeng, siden *Beamte*-begrepet ikke er direkte intuitivt oversettbart til norsk. I snever forstand dekker begrepet det som vil kalles «embetsmann» på norsk, altså overordnede offentlige stillinger med en spesiell status.³⁰⁴ Samtidig kan begrepet i utvidet forstand også dekke statlig tjenestemenn i lavere stillinger.³⁰⁵ Følger vi grensedragnings som ble gått opp ved «embetstjenesteloven» i 1933 med distinksjonen mellom *Beamte*, *Angestellte* og *Arbeiter*, er det imidlertid naturlig å forstå *Beamte* slik det tyske lovverket benyttet det som statlige tjenestestillinger av høyere og noe høyere grad, men ikke begrenset til embetsstillinger.³⁰⁶ Når den andre forordningen til riksborgerloven la bestemmelsene for tittelen til alle nivåer i staten (stat, fylker og kommuner), understreket det samtidig en forståelse av begrepet som i tysk lov ikke var ment å ramme kun de øverste nivåene i staten.³⁰⁷

Grunnen til at grensedragningen mellom *Beamte* og de andre offentlige ansettelseskategoriene er interessant for de norske bestemmelsene her omhandlet, er den forskjellen de to departementene gjør i sin grunnforståelse når det gjelder hvem som skal rammes. I tysk rett var arieparagrafen gjeldende for offentlig ansatte, med det unntaket som eksisterte med «frontkjempeprivilegiet». Det betød altså at alle nivåer av offentlig ansatte og alle «kategorier» av jøder ble rammet, med mindre vedkommende hadde rett på unntak. I Norge ønsket dermed Innenriksdepartementet å innføre en lov som tok inn dette prinsippet, men *uten noen unntaksbestemmelse*. De legger seg dermed opptil en radikal fortolkning av «embetstjenesteloven», og en vid fortolkning av *Beamte*: Forbud mot *alle* «kategorier» av jøder i *alle* offentlige stillinger. Tank gikk derimot inn for en snever fortolkning av *Beamte* som et utgangspunkt, og det fremstår som han ønsker å tone ned rekkevidden av en eventuell lov. I den sammenheng er det verdt å merke seg hvordan første forordning til riksborgerloven omtaler forbudet mot offentlig ansatte til å gjelde «jøder» («jüdische Beamte»), og dermed implisitt gjør unntak i bestemmelsen for «halv»- og «kvartjøder» med hensyn til den «jødedefinisjonen»

³⁰³ dRGBI I 1935, s. 1524-1525.

³⁰⁴ Se note 292.

³⁰⁵ Krumme, Jan-Hendrik (u.å.). *Beamter* [internett]. Gabler Wirtschaftlexikon. Tilgjengelig fra: <https://wirtschaftslexikon.gabler.de/definition/beamter-28838> [lest: 12.10.19].

³⁰⁶ Den andre forordningen til riksborgerloven koblet *Beamte* til de som bærer visse sosiale rettigheter i sin stilling (*Träger der Sozialversicherung*), og trekker også inn blant annet lærere ved offentlige skoler og høyskoler som *Beamte* loven rammet (dRGBI I, 1935, s. 1525).

³⁰⁷ Ibid.

lovverket baserte seg på (§ 5 i samme forordning). Det samme ville vært tilfellet med Tanks utkast om det kun hadde benyttet betegnelsen «jøde», men han har altså vært eksplisitt på at forbudet skulle gjelde både «jøde» og «person av halvjødisk eller kvartjødisk avstamning».³⁰⁸ Dette kan settes i sammenheng med at Tank også må antas å ha vært bevisst den tyske tjenestelovens rekkevidde, og vanskelig fullt ut kunne overse dette elementet i sin utarbeidelse.

Samtidig måtte Tank forholde seg til en annen utvikling i tysk rett. Etter riksborgerlovens første forordnings unntak fra oppsigelsesbestemmelsen for «halv»- og «kvartjøder» i november 1935, ble nemlig en ny og omfattende tjenestemannslov (*Deutsches Beamtenengesetz*) vedtatt i januar 1937.³⁰⁹ Bestemmelsen for jøder og «blandingsjøder» i den nye loven rammet de som hadde beholdt jobbene sine etter unntaksbestemmelse i den gamle tjenesteloven. Her het det i § 25:

- (1) Bare en person av tysk eller beslektet blod kan bli offentlig tjenestemann [*Beamte*], og hvis gift, kun hvis ektefellen har tysk eller beslektet blod. Et unntak kan gjøres om ektefellen er kvartjøde.
- (2) En offentlig tjenestemann kan kun inngå ekteskap med en person av tysk eller beslektet blod. Hvis forloveden er kvartjøde kan ekteskapet innvilges.³¹⁰

Første setnings «bli» er viktig, siden dette indikerte at allerede offentlig ansatte «halv»- og «kvartjøder» ikke nødvendigvis måtte fratre stillingen med mindre de inngikk giftemål med «ikke-rier» («fulljøder» hadde blitt avskjediget etter riksborgerlovens første forordning). Å bli ansatt i henhold til den nye loven skulle imidlertid ikke lenger bli mulig. Unntakene for kvartjøder loven åpnet for ble i praksis nesten umulig å få innvilget, og realiteten var dermed at alle «kategorier» av jøder ble utestengt fra offentlige ansettelse. Det samme gjaldt personer i ekteskap med alle «kategorier» av jøder.³¹¹ Forbud mot ansettelse av personer med jødisk ektefelle hadde blitt implementert i en utvidelse av den såkalte rikstjenesteloven i juni 1933 (*Reichsbeamtenengesetz vom 31. März 1873 in der Fassung des Gesetzes vom 30. Juni 1933*),³¹² men forbudet ble ytterligere utvidet i embetsverksloven fra 1937. Som paragrafen ovenfor viser, gjaldt forbudet nå ikke bare personer som var gift med jøder, men også de som var gift med «halvjøder» og altså i praksis også «kvartjøder», til tross for dispensasjonsbestemmelsen.

³⁰⁸ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 9.

³⁰⁹ Majer 2013, s. 93.

Marx, Fritz Morstein (1937). Germany's New Civil Service Act. *The American Political Science Review*, 31 (5), s. 878.

³¹⁰ Min oversettelse etter dRGB I 1937, s. 45 og Noakes 1989, s. 324.

³¹¹ Ibid.

³¹² Schendel, Gunther (2008). *Die Missionsanstalt Hermansburg und der Nationalsozialismus*. Münster: LIT Verlag, s. 422.

Bestemmelsene om ansettelser i offentlige stillinger i loven for offentlig tjenestemenn fra januar 1937 ble gjeldende ut krigen.³¹³ Konklusjonen for lovverket Tank må ha forholdt seg til i denne sammenheng er dermed at det var snakk om reguleringer som for det første sa at jøder – altså «fulljøder»³¹⁴ - ikke kunne inneha slike posisjoner (første tillegg til riksborgerloven november 1935) og at jøder, herunder «halv»- og «kvartjøder», samt jøders ektefelle ikke kunne ansettes (embetsverkloven januar 1937). I utgangspunktet åpnet det tyske lovverket dermed for en forståelse om at «halv»- og «kvartjøder» som allerede var i stillingen da loven for embetsverket ble vedtatt kunne bli værende. Oppsigelsesbestemmelsene i embetsverkloven gjorde det klart at avskjedigelser skulle skje dersom det kom frem *etter* vedkommendes ansettelse at han eller hans ektefelle ikke var av «tysk eller artsbeslektet blod».³¹⁵ I Tanks utkast var ikke dette forbeholdet tatt inn, slik at tjenesteforholdet skulle opphøre tre måneder etter lovens ikrafttredelse hvis «jøde, person av halvjødisk eller kvartjødisk avstamning eller person som er gift med jøde, innehar stilling som nevnt i første ledds første punktum».³¹⁶ Det skal bemerkes at det ved den eksplisitte henvisningen til «første ledd første punktum» vises til «overordnet eller særlig betrodd stilling», og det kan synes som at Tank ønsket å forbeholde oppsigelsesmuligheter til slike stillinger. Dermed kan oppsigelsesbestemmelsen på den ene siden fortolkes strengere enn den tyske, ved at alle «jødekategorier» er inkludert, samtidig som det ikke er forbehold om at allerede ansatte kan beholde jobben. På den andre siden ser den ikke ut til å skulle ramme alle «nivåer» av offentlige stillinger, slik det tyske lovverket ikke sonderer mellom stillingsnivå. En konklusjon av en slik fortolkning vil være at «halv»- eller «kvartjøder» som eventuelt var i en underordnet offentlig stilling før loven ble vedtatt, kunne beholde den, slik som i Tyskland.

Oppsummert synes følgende vurdering av de to norske departementenes utkast som plausibel: Innenriksdepartementet la seg på linje med en radikal fortolkning av tjenesteloven fra 1933, der alle nivåer av statsansatte var inkludert, alle «jødekategorier» ble rammet og ingen unntaksbestemmelse var gjeldende. Justisdepartementet på sin side baserte seg på en grunnforståelse som tok utgangspunkt i en fortolkning av Beamte i snever forstand ved å la hovedregelen gjelde for embetsmenn eller person i «annen overordnet eller særlig betrodd

³¹³ Majer 2013, s. 93.

³¹⁴ Jødebegrepet etter riksborgerlovens første forordning innbefattet altså også «halvjøder» som enten var medlem i det mosaiske trossamfunn eller gift med en «fulljøde» (se kapittel 3.1.3).

³¹⁵ Majer 2013, s. 94.

Formuleringen «etter ansettelsen» var tiltenkt de tilfeller der en offentlig ansatt først var blitt feilaktig klassifisert som arisk (Ibid.).

³¹⁶ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 9-10.

stilling i offentlig tjeneste».³¹⁷ Dette utgangspunktet synes som en lemping av tysk lov: Etter Tanks hovedregel skulle også jøder kunne beholde en offentlig stilling som ikke var på for høyt nivå – i Tyskland hadde «fulljøder» (som ikke hadde unntak) mistet denne muligheten allerede i 1933. For å følge tysk rett måtte han imidlertid innrømme også «halvjøder» samme restriksjoner, slik tjenesteloven av 1937 tok til orde for. Det faktum at samme lov også nektet «kvartjøder» og personer som var gift med jøder offentlig stilling kan samtidig ha vært årsaken til at Tank følte det nødvendig å gi en bestemmelse som åpnet for dette også i Norge. Dette ansvaret plasserte han imidlertid på det ansvarlige departement. Dermed *kunne* også Tanks lov fortolkes radikalt. 1937-lovens tekst om at ekteskap med alle «jødekategorier» ville føre til oppsigelse var Tank imidlertid ikke villig til å innrømme – hos ham var det kun ekteskap med «fulljøde» som ville medføre konsekvens for ansettelsesforholdet. At Innenriksdepartementet ikke hadde et slikt element som en del av sin bestemmelse må antas å være en forglemmelse gitt departementets ellers svært radikale linje, og det faktum at de sørget for å ta inn dette momentet i sitt andre utkast.

§ 4: Økonomisk kompensasjon

En bestemmelse om former for kompensasjon for personer som eventuelt hadde måttet forlate sine stillinger etter § 3 i Justisdepartementets utkast fantes ikke i Innenriksdepartementets opprinnelige forslag til lov. På tidspunktet utkastet ble skrevet var dette for så vidt også i tråd med tysk lovgivning. Visse kompensasjonsbestemmelser hadde imidlertid eksistert i Tyskland, og Tank hadde åpenbart vært av den formening at det var naturlig at noe slik var på plass i Norge ved eventuell innføring av en jødelovgivning her i landet. I begrunnelsene til utkastet har han notert at «[d]en som avskjediges i henhold til § 3, bør som regel ha krav på frilønn».³¹⁸ Det kan synes som at Larssen var noe mer forbeholden – kanskje med det i tankene at forslaget faktisk gikk ut over tyske bestemmelser. Han har i margin anført at formuleringen skulle være «bør *muligens* [min uthevelse] som regel ha», og det er dette som står i det renskrevne dokumentet.³¹⁹ Larssen har videre gjort relativt mange språklige endringer på Tanks opprinnelige forslag til lov, men med unntak av nevnte presisering er det snakk om tekniske formuleringer som endrer lite på det innholdsmessige. Etter Larssens revidering så utkastet til § 4 slik ut:

§ 4

³¹⁷ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 9-10.

³¹⁸ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 3.

³¹⁹ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 4.

Embedtsmann eller statstjenestemann hvis tjenesteforhold opphører i henhold til § 3 har fra opphøret krav på frilønn. Dette gjelder dog ikke den som oppsis fra sin stilling med tre måneders eller kortere oppsigelsesfrist, og den som er straffet for forbrytelse eller forseelse som har en politisk karakter.³²⁰

Tank begrunnet de foreslåtte mulighetene om krav på frilønn ved oppsigelse etter § 3 med at man «ved å innrømme et slikt krav unngår at bestemmelsene rammer unødig hårdt», og videre tilføyer han at det antas at «utgiftene til dette ikke vil bli så store at det av den grunn er noen betenkelighet ved en bestemmelse som foreslått i § 4». ³²¹ Midlene til slike eventuelle kompensasjoner ble foreslått dekket inn gjennom de midler som ble tilgjengelig gjennom den nylige vedtatte loven om inndragning av jøders formuer.³²²

Når det gjelder tyske bestemmelser som relaterer seg til visse kompensasjoner ved avskjedigelse fra offentlige stillinger, kan nevnes de rettigheter som slo ut for oppsagte offentlige ansatte etter det første tillegget til riksborgerloven i september 1935, hvor § 4 (2) slo fast at jødiske (altså «fulljødiske») embetsmenn måtte fratre sine stillinger. Her ble det imidlertid lagt inn en form for kompensasjon ved at det på samme måte som i tilfellet «frontkjemperprivilegiet» ble vist til verdenskrigen, og der krigsveteraner som hadde deltatt på tyske eller alliert side ved avskjedigelse ville motta pensjonsgivende lønn frem til aldersgrensen for ordinær pensjon ble nådd, såkalt ventelønn (*Wartegeld*).³²³ Denne fordelten ble imidlertid trukket tilbake gjennom det syvende tillegget til riksborgerloven i desember 1938,³²⁴ og dermed var kompensasjonsbestemmelsene som hadde eksistert for enkelte avskjedigete jøder avvirket. I praksis var det nå slik at offentlig ansatte jøder som måtte forlate jobben og ikke hadde krav på ordinær pensjon – denne pensjonen ble for øvrig også kuttet for jøder i det syvende tillegget - var uten økonomisk godtgjørelse av særlig betydning. Det fantes muligheter til å få innvilget et «underholdningsbidrag» (*Unterhaltschutz*) ved behov, men dette kunne på ingen måte kompensere for den tapte arbeidsinntekten og kunne når som helst avsluttes.³²⁵ Utbetalinger av rettmessige pensjoner ble for øvrig også bevisst kuttet for jøder.³²⁶

³²⁰ Ibid., s. 10. Andre, tredje og fjerde ledd er utelatt av relevanshensyn.

³²¹ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 3.

³²² Ibid.

³²³ Det het i § 4 (2) i første tillegg til riksborgerloven: «Wenn diese Beamten im Weltkrieg an der Front für das Deutsche Reich oder für seine Verbündeten gekämpft haben, erhalten sie bis zur Erreichung der Altersgrenze als Ruhegehalt die vollen zuletzt bezogenen ruhegehaltfähigen Dienstbezüge; sie steigen jedoch nicht in Dienstaltersstufen auf» (dRGBI I, 1938, s. 1751).

³²⁴ dRGBI I, 1938, s. 1751.

³²⁵ Majer 2013, s. 93.

dRGBI I, 1935, s. 1524.

³²⁶ Majer 2013, s. 93.

Forslaget Tank la frem var dermed mer vidtgående enn den tyske lovgivningen når det gjaldt å innrømme avskjedigede jøder kompensasjon, og spesielt tydelig ble dette for den tyske lovgivningen etter desember 1938. Tank begrunner ikke dette eksplisitt i forarbeidene, bortsett fra at han som nevnt anser kompensasjon til avskjedigete jøder som nødvendig for å unngå ramme «unødig hårdt».³²⁷ Slik kan paragrafen sies å være en del av den røde tråden i Tanks holdninger til utkastet han var satt til å utarbeide: En jødelovgivning i Norge var i utgangspunktet unødvendig, og skulle den først utarbeides måtte den ikke ramme for vidt.³²⁸

§ 6: Utelukkelse fra arbeids- og ungdomstjeneste

Den sjette paragrafen i utkastet til Justisdepartementet var en kort paragraf som slo fast at «[J]øde er utelukket fra arbeidstjeneste og ungdomstjeneste».³²⁹ Dette var et nytt element sammenlignet med Innenriksdepartementets utkast, men kom til som en naturlig konsekvens av Tanks bevissthet om det tyske lovverket.

I Tyskland hadde en frivillig arbeidstjeneste i statlig regi blitt til i 1931.³³⁰ En slik frivillig ordning ble også opprettet i Norge av Administrasjonsrådet sommeren 1940, men ved rådets fratredelse og nyordningen av 25. september samme år fulgte en gradvis nazifisering av tjenesten.³³¹ Ved nasjonalsosialistenes maktovertakelse i Tyskland ble grepet strammet om arbeidstjenesten, og den ble et redskap for regimet. I den såkalte riksarbeidstjenesteloven fra 26. juni 1935 het det for eksempel i § 1 at dens hensikt blant annet var å utdanne den tyske ungdommen i «nasjonalsosialismens ånd», og den ble betegnet som en «ærestjeneste for det tyske folk».³³² Samtidig ble den obligatorisk for de som ble utskrevet.³³³ Arbeidstjenesten hadde med andre ord en klar ideologisk forankring, og det er i denne sammenhengen bestemmelsen i § 7 kan forstås, der personer av ikke-arisk avstamning eller de som var gift med

³²⁷ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 3.

³²⁸ Ibid., s. 2.

RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 19.

³²⁹ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 11.

³³⁰ Heyck, Hartmut (2003). Labor Services in the Weimar Republic and their Ideological Grandparents. *Journal of Contemporary History*, 38 (2), s. 221.

³³¹ Skodvin, Magne (2019). *Arbeidstjeneste* [internett]. Store norske leksikon. Oppdatert 09.04.15. Tilgjengelig fra: <https://snl.no/arbeidstjeneste> [lest: 19.09.19].

³³² dRGB I, 1935, s. 769.

Arbeidstjenesten må altså skilles fra andre tvangsmessige arbeidstiltak som eksisterte og senere skulle komme, ikke minst mot jødene. I Norge kom for eksempel lov om den nasjonale arbeidsinnsats i februar 1943, og som gjennom obligatorisk oppmøte for de innkalte ble et redskap som ble benyttet til arbeid som direkte tjeneste tyske interesser og tysk krigføring. Den tidligere arbeidstjenesten var imidlertid tiltenkt norske interesser, som primært dreide seg om å bidra i skog- og landbruk (Kraglund 2017, Arkivverket 2017).

³³³ Heyck 2003, s. 236.

en person av ikke-arisk avstamning mistet muligheten til å delta.³³⁴ På denne måten var Tanks paragraf i samsvar med tysk lovgivning tilbake til 1935, med det unntaket at han ikke hadde trukket inn personer som var gift med jøder i paragrafen.

Andre yrkesbegrensninger for jøder: Betraktninger og reaksjoner

At Tank har valgt å ta inn bestemmelser på flere områder innenfor tematikken som handlet om å begrense jødernes tilgang på yrke og næring kan sannsynligvis relateres til det faktum at «den økonomiske løsningen på jødeproblemet», slik Hitler selv hadde uttrykt det,³³⁵ var svært aktuelle problemstillinger i den antijødiske politikken i Tyskland. Det gjaldt også i Nürnberglovene gjennom tilleggene til riksborgerloven. Som vi skal se ble målet om å «ariesere» økonomien bredt implementert i lovverket, og vi må også se utenfor Nürnberglovenes tillegg for å finne de sannsynlige kildene til Tanks paragrafer på enkelte områder.

Det var Innenriksdepartementets § 5 som tilsvarte de fleste av bestemmelsene som omhandlet yrkesbegrensninger i Justisdepartementets utkast, §§ 7-10. Førstnevnte departement hadde følgende ordlyd: «Jøder kan ikke gis tillatelse eller autorisasjon av det offentlige (stat og kommune eller hel- og halvoftentlige institusjoner som hører inn under disse) til å utøve yrke eller næring».³³⁶ En bestemmelse med disse formuleringene ville ha dramatiske konsekvenser for jødernes yrkesmuligheter av to hovedgrunner: For det første ligger departementets radikale jødedefinisjon til grunn, slik at alle «jødekategorier» rammes av bestemmelsen. For det andre dekker bestemmelsen alle yrker som krever offentlig tillatelse eller autorisasjon, og den rammer dermed svært bredt også hva yrke angår.

Det er tydelig at Tank har reagert på konsekvensene av Innenriksdepartementets bestemmelse og ønsket mer spesifikke bestemmelser. Han har i utkastet festet en kommentar til §§ 7-10, som alle var rettet spesifikt mot ulike yrker eller næringer. Kommentaren ble senere tatt inn i det renskrevne dokumentet som ble oversendt Innenriksdepartementet. Her heter det:

De hensyn som tilsier innskrenking i adgang for personer av jødisk avstamning til å utøve næring eller yrker, gjør seg ikke gjeldende med samme styrke for personer som er av halvjødisk eller kvartjødisk avstamning som for jøder. De nevnte hensyn kan heller ikke antas å være av samme styrke for alle yrker og næringer. Man foreslår i samsvar med dette noe forskjellige bestemmelser for de forskjellige yrker og næringer og videre at bestemmelsene om personer av halvjødisk og kvartjødisk avstamning skal være mindre vidtgående enn bestemmelsene om jøder».³³⁷

³³⁴ dRGBI I, 1935, s. 770.

³³⁵ Hilberg 2003, s. 124.

³³⁶ Ibid.

³³⁷ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 5.

RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 4.

Det er ikke gjort noen endringer på kommentaren til Tank fra Larssens side før den ble tatt inn i oversendelsesdokumentet, og sistnevnte må dermed antas å ha støttet fortolkningen Tank har gjort. Her er de overordnede poengene at det må skilles mellom «jøde» og «personer som er av halvjødisk eller kvartjødisk avstamning» med hensyn til begrensninger i yrkestilgang, samtidig som innskrenkningene ikke burde innebefatte alle yrker og næringer. Som vil bli klart i det kommende var Tanks forslag som ellers tett knyttet opp mot tysk lovgivning, og endringene som ble foreslått var dermed nært beslektet med bestemmelser som særlig hadde sitt utspring fra riksborgerloven og dens forordninger.

Som det generelle inntrykket av lovutkastet Justisdepartementet presenterte, var også utkastene til bestemmelser innenfor sakskomplekset som tok for seg yrkesbegrensninger for jøder et resultat av sammenholdelse av flere bestemmelser fra tysk lovgivning, og ikke minst «evolusjonen» disse bestemmelsene hadde gjennomgått over tid i Tyskland. Det er tidligere vist hvordan veien mot utestengelse av jøder fra offentlige stillinger ble gått opp i det tyske lovverket i årene fra maktovertakelsen i 1933. Parallelt ble det utviklet spesifikke restriksjoner mot både tilgang til enkelte utdannelser og praktisk godkjenning av ansettelsesforhold som krevde det offentliges stempel, som i praksis betød at jøder ble utestengt fra flere yrker. Når jeg nå kommer inn på de spesifikke paragrafene i utkastet til Justisdepartementet, vil jeg ikke gå i detalj på de tidlige bestemmelsene som dannet grunnlaget for det lovverket som skulle komme med Nürnberglovene og deres tillegg. Hovedfokuset blir snarere å vise hvordan det tyske lovverket Tank må antas å ha vært inspirert av ble speilet i de norske paragrafene, og her er det nettopp forordninger fra riksborgerloven som står sentralt. Gjennomgangen vil starte med § 8 i Justisdepartementets utkast. Årsaken er at de tyske forordningene de norske lovene var basert på var kronologisk ordnet slik at bestemmelser om leger kom før advokater.

§ 8: lege, tannlege, veterinær og apotek

En norsk paragraf som fratok jøder muligheten til å drive visse helsetjenester som lege, tannlege, veterinær og apotek var et resultat av sammenholdelse av flere bestemmelser fra tysk lovgivning. Det fantes med andre ord ikke en enkelt bestemmelse som dekket alle disse områdene til sammen, men som vi skal se må de tre forordningene til riksborgerloven ha vært sentrale i utarbeidelsen av det norske utkastet. Ser vi først hen til forslaget til norsk bestemmelse, så dette slik ut i det renskrevne oversendelsesdokumentet:

Jøde eller person av halvjødisk eller kvartjødisk avstamning kan ikke gis autorisasjon eller tillatelse til å utøve virksomhet som læge, tannlæge eller veterinær eller bevilling til å drive apotek. Sådant autorisasjon, tillatelse eller bevilling som tidligere er gitt jøde eller person av halvjødisk avstamning, trer ut av kraft seks måneder etter denne lovs ikrafttreden.³³⁸

Det er ikke gjort vesentlige innholdsmessige endringer fra Larssens hånd på utkastet til Tank. Når det gjelder formuleringene i loven er det verdt å merke seg at alle «kategorier» av jøder (eller «jødisk avstamning») er tatt inn i første punktum, slik at alle disse skulle miste muligheten til å oppnå autorisasjon som lege, tannlege, veterinær eller bevilling til å drive apotek. I andre punktum, som regulerte hvem som skulle miste allerede tildelt autorisasjon eller bevilling, er imidlertid «person av kvartjødisk avstamning» tatt ut av teksten. Med andre ord: Alle «jødekategorier» vil miste mulighet til tildeling av ny autorisasjon, mens «fulljøder» og «halvjøder» ville bli fratatt den de allerede hadde. Tank har dermed tatt følgene av sin argumentasjon i kommentaren han hadde festet til lovutkastene i denne kategorien og sondret mellom kategorier av jøder. Likevel anså han åpenbart at yrkene som her ble omtalt var av en slik karakter at jøders adgang til dem burde ramme bredt. Var dette i samsvar med tysk lovgivning?

Som nevnt ble tiltak mot yrkesgruppene i utkastet til Tanks § 8 gjennomført over en lengre periode i Tyskland. Allerede i 1933 ble enkelte jødiske leger og tannleger ekskludert fra sine stillinger og året etter ble tilgang til utdanning for de samme yrkesgruppene samt farmasøyter innskrenket. Ved innføringen av en «rikslegelov» i desember 1935 ble det inntatt en bestemmelse om mulighet for utelukkelse av «ikke-ariske» leger, hvilket dermed også inkluderte «halv»- og «kvartjøder».³³⁹ Dette var altså året da riksborgerloven var vedtatt, og de viktigste inspirasjonskildene til en norsk lov om jøders begrensning til yrkestilgang er nettopp å finne i de kommende tilleggende til denne.

Allerede ved den andre forordningen til riksborgerloven fra desember 1935 ble det slått fast at enkelte jødiske leger i ledende posisjoner som var knyttet til offentlige helseinstitusjoner kunne avskjediges som offentlig ansatt etter den første forordningens § 4 (1), og det samme ble gjeldende for tilsvarende ansatte i veldedige organisasjoner.³⁴⁰ Det skulle imidlertid på ingen måte slutte her, og Hitlers eget ønske om et oppgjør med den jødiske legestanden kom tydelig frem i et møte han hadde med nazistenes «rikslege» Gerhard Wagner i juni 1937: På grunn av den statusen leger hadde, ikke minst som rollemodeller, anså han jødiske leger som enda

³³⁸ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 11. Siste ledd er utelatt av relevanshensyn.

³³⁹ Majer 2013, s. 140.

³⁴⁰ dRGBI I, 1935, s. 1525.

viktigere å bli kvitt enn andre offentlig ansatte jøder.³⁴¹ Det var støtte å finne for dette synet hos Hitler.³⁴²

Det var den fjerde forordningen til riksborgerloven som sørget for det endelige slaget mot jødiske legers yrkesmuligheter. Vedtatt i juli 1938 slo den tydelig fast at autorisasjonene ble trukket tilbake ved utgangen av september samme år (§ 1), og at jøder ikke lenger skulle kunne inneha slik autorisasjon (§ 4).³⁴³ Det eneste unntaket som kunne bli gjort var at jødiske leger gjennom tillatelse kunne innvilges mulighet til å drive praksis rettet mot andre jøder.³⁴⁴ Hva gjelder «halv»- og «kvartjøder» var ikke disse omtalt i forordningen. Wagner slo imidlertid fast i desember 1938 at ingen Mischlinge skulle kunne få godkjennelse for fremtiden.³⁴⁵ De ideologiske målene passet imidlertid ikke helt med alle praktiske formål etter hvert som Tyskland rustet til krig – leger av «blandet opphav» besatt rett og slett en ettertraktet kompetanse i den tiden Tyskland gikk inn i. Pragmatiske hensyn gjorde dermed at arbeid med nye bestemmelser som kunne avklare Mischlinge-spørsmålet for leger som var på trappene i 1941 ble aldri realisert.³⁴⁶

Så hvorfor hadde Tank tatt inn i loven formuleringer som rammet flere personer av «blandet jødisk opphav» enn var tilfellet i Tyskland, i all fall på papiret? Et poeng i denne sammenhengen kan muligens være relasjonen mellom den tyske riksborgerlovens bestemmelse om statsborgerstatus, sammenholdt med bestemmelsen om at personer som ikke var riksborgere ikke kunne inneha offentlige verv. Siden «halv»- og «kvartjøder» aldri kunne bli riksborgere, var det altså enkelte stillinger leger med slik bakgrunn ikke kunne inneha.³⁴⁷ Dermed rammet også lovverket dem. Siden det norske utkastet fra Justisdepartementet ikke tok inn bestemmelser om statsborgerskap eller fratakelse av dette, kan den fortolkning Tank gjorde ha blitt vurdert som mest i samsvar med tysk lovgivning samlet sett.

Den samme fortolkning hva gjelder hva gjelder «halv»- og «kvartjøder» kan tillegges de andre yrkesgruppene som ble rammet gjennom paragrafen Justisdepartementet foreslo, nemlig tannleger, veterinærer og farmasøyter. Heller ikke her var lovene som skulle

³⁴¹ Hilberg 2003, s. 123.

³⁴² Friedländer 1997, s. 26.

³⁴³ dRGBI I, 1938, s. 969.

³⁴⁴ Leger som ble innvilget slike unntak mistet imidlertid sin tittel, og fikk betegnelsen *Krankenbehandler* (Hilberg 2003, s. 123-124).

dRGBI I, 1938, s. 969-970.

³⁴⁵ Heim, Susanne (2009). *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das national sozialistische Deutschland 1933-1945. Bind 2*. München: De Gruyter Oldenbourg, s. 511.

³⁴⁶ Kater, Michael H. (1989). *Doctors Under Hitler*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, s. 205.

³⁴⁷ Etter det andre tillegget til riksborgerloven.

komme spesifikt rettet mot «blandingsjøder». Disse yrkene hadde for øvrig også gjennomgått år med innskrenking av tilgang for jøder da det endelige slaget ble rettet også mot disse områdene. Det kom i form av det åttende tillegget til riksborgerloven i januar 1939 som slo fast at autorisasjoner og godkjenninger til disse yrkene ville utløpe allerede ved utløpet av måneden for lovens vedtakelse (§ 1).³⁴⁸ Samtidig ble det forbudt for jøder å praktisere disse yrkene (§ 2). Som for leger ble det eneste unntaket gjort for behandling av andre jøder.³⁴⁹

§7: Om sakførere³⁵⁰

Angrepene mot jødiske jurister startet nesten umiddelbart etter den nasjonalsosialistiske maktovertakelsen i Tyskland, og allerede i april 1933 ble det satt kraftige begrensninger på «ikke-aries» mulighet til å praktisere, og ikke minst å gjennomgå nødvendig utdanning.³⁵¹ Ved innføringen av forbud mot jøder i offentlige stillinger, ble samtidig mange jødiske jurister rammet. Det var imidlertid ved den femte forordningen til riksborgerloven at det ble nedlagt endelig forbud mot at jøder skulle kunne gis tillatelse til å drive som advokater. Vedtatt i september 1938 var fremgangsmåten i hovedsak den samme som i den fjerde forordningens forbud mot jødiske leger to måneder tidligere: I § 1 slås det tydelig fast at jødiske advokater utestenges fra advokatyrrket og muligheten til å inneha slik bevilling. Avskjedigelser av personer som allerede hadde slik autorisasjon skulle gjennomføres senest ved utløpet av året 1938. Det kan samtidig bemerkes at det kunne tillates videre praksis ved fratakelse av autorisasjon, men da kun for andre jøder. Tittelen som advokat ble de også nektet, og de måtte arbeide under tittelen *Konsulent*.³⁵² I det norske utkastet som ble oversendt fra Justisdepartementet het det følgende:

§ 7

Jøde eller person av halvjødisk eller kvartjødisk avstamning kan ikke gis tillatelse til å utøve sakførervirksomhet eller tillatelse etter lov om inkasso- auksjons- og rettshjelpsvirksomhet av 1. februar 1936. Slik tillatelse som tidligere er gitt jøde eller person av halvjødisk avstamning, trer ut av kraft seks måneder etter denne lovs ikrafttreden.

Den hvis tillatelse trer ut av kraft i henhold til første ledds annet punktum, kan av Finansdepartementet tilståes en etter billighet avpasset erstatning når særlige grunner tilsier det.³⁵³

³⁴⁸ drGBI I, 1939, s. 47.

³⁴⁹ Ibid.

³⁵⁰ «Sakfører» var en tittel som inntil 1965 ble benyttet på personer som ytte juridisk bistand, særlig i rettssaker. I dag er det tittelen «advokat» som brukes, og det er denne jeg vil benytte i dette kapittelet (Gisle 2018).

³⁵¹ Longerich 2010, s. 39.

³⁵² dRGBI I, 1938, s. 1403-1406.

³⁵³ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 11. Andre ledd er utelatt av relevanshensyn.

Denne loven hadde gjennomgått omfattende endringer fra Larssens side etter at Tank hadde oversendt sitt forslag. Endringene er imidlertid ikke i vesentlig grad av innholdsmessig art, og Larssen har i all hovedsak endret ordlyd og formuleringer i Tanks forslag.

Når det gjelder årsaken til at alle «jødekategorier» var hentet inn i Tanks forslag, kan det forstås på samme måte som i tilfellet med leger og annet helsepersonell i neste kapittel. Samtidig er det et tilleggselement som er viktig i denne sammenhengen: For alle praktiske formål var «blandingsjøder» allerede utestengt fra muligheten til å være advokat i Tyskland på tidspunktet for utarbeidelse av det norske utkastet. Dette hang sammen med at tilgang til advokatyrrket betinget en bestått eksamen, som igjen betinget en gjennomført treårig praksis i den offentlige doms- eller rettsadministrasjonen. Siden dette ville gjøre vedkommende til en offentlig ansatt, som både «halv»- og «kvartjøder» var utestengt fra å være i Tyskland, hadde veien til advokatyrrket blitt lukket for «blandingsjøder» allerede ved innføringen riksborgerloven og første forordning til denne loven i 1935.³⁵⁴ Dette var ikke nødvendigvis tilfellet med forlaget til § 3 i Justisdepartementets utkast, om jøders utestengelse fra offentlige stillinger. Dermed var det først ved å innta alle «jødekategorier» i bestemmelsen til § 7 at Tank tok til seg det fulle bildet av tysk lovgivning på området som regulerte jøder adgang til advokatyrrket. Ved å unnta «kvartjøder» fra avskjedigelse er det faktisk en mildere fortolkning av det tyske lovverket, siden «kvartjøder» der også juridisk ville være å anse som utelatt fra muligheten gjennom å ikke kunne inneha offentlige stillinger.

Som ved paragrafen for helsepersonell i § 8 kan vi legge merke til at alle «kategorier» av jøder er inkludert i bestemmelsen for advokater, mens «kvartjødene» er utelatt med hensyn til fratakelse av autorisasjon. Leddet som bestemmer mulighet for erstatning «når særlig grunn tilsier det» kan antakelig forstås i relasjon til utkastets § 4, som foreslo kompensasjon for avskjedigede offentlig ansatte. Det er dessuten å bemerke at justisminister Riisnæs hadde vært en pådriver for å frata norske jødiske advokater bevillingen, og lyktes i noen tilfeller.³⁵⁵ Det er vel dermed ikke å utelukke at Tank kan ha vært dette bevisst under utarbeidelsen av lovverket, og sett på det som en nødvendig inklusjon.

³⁵⁴ § 2 i riksborgerloven som bestemte at bare personer av «tysk eller beslektet blod» kunne være riksborgere, og § 3 i første forordning som bestemte at bare riksborgere kunne inneha offentlige stillinger (se kapittel 3.1.1 og 3.1.3).

Heim, Susanne (2019). *The Persecution and Murder of the European Jews by Nazi Germany, 1933-1945: German Reich 1938-August 1939*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, s. 573.

³⁵⁵ Mendelsohn 1986, s. 47.

§ 9 og 10: Mot handel, håndverk og industri

Bestemmelsene i §§ 9 og 10 var et enda bredere anslag mot jødiske yrkesinteresser enn foregående paragrafer rettet mot helsetjenester og advokatyrrket. De var således en åpenbar del av den økonomiske utarmelsen jødene skulle utsettes for – et ledd i den såkalte «arieseringen av økonomien».³⁵⁶ Bredt ble det også siden de fleste jødene i Norge livnærte seg ved egen forretning eller næringsvirksomhet.³⁵⁷ Tematisk svarte disse paragrafene til Innenriksdepartementets § 5, og til dels også § 3. I førstnevnte paragraf het det at jøder ikke kunne «gis tillatelse eller autorisasjon av det offentlige (stat og kommune eller hel- og halvoffentlige institusjoner som hører inn under disse) til å utøve yrke eller næring», samt at «slik tillatelse eller autorisasjon som no innehas av jøder bortfaller ved denne lovs ikrafttreden».³⁵⁸ I § 3 var det en bestemmelse om at jøder ikke kunne anskaffe fast eiendom og aksjer, som Justisdepartementet behandlet i en egen bestemmelse i sin § 11, men det sto også at jøder heller ikke kunne «besitte eller erverve [...] skip eller industrianlegg i Norge».³⁵⁹ Her er jødedefinisjon Innenriksdepartementet legger til grunn igjen sentral, og alle disse bestemmelsene rammer dermed alle «kategorier» av jøder. Forslagene Tank og Larssen sendte fra seg i det nye utkastet så slik ut:

§ 9

Jøde kan ikke ha handels- eller håndverksbrev³⁶⁰ og har ikke adgang til å drive virksomhet som megler eller revisor eller industriell virksomhet. Det samme gjelder person som er gift med jøde, og jødisk selskap. Handelsdepartementet kan, når særlige grunner tilsier det, gjøre unntak herfra.

Handelsdepartementet gir nærmere forskrifter til utfylling og gjennomføring av bestemmelsene i denne paragraf og bestemmer i disse når jøde, jødes ektefelle og jødisk selskap som ved lovens ikrafttreden har næringsbrev eller driver virksomhet som nevnt i første ledd, må opphøre hermed. Departementet kan også i forskriftene gi alminnelige bestemmelser om unntak fra første ledds første og annet punktum.³⁶¹

Formuleringene om handels- og håndverksbrev var lagt til av Larssen, og endret fra Tanks «handelsnæring [og] håndverksnæring», slik Innenriksdepartementet også brukte begrepet

³⁵⁶ Longerich 2010, s. 114.

³⁵⁷ Bruland 2017, s. 479.

³⁵⁸ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Lov om visse bestemmelser om jøder, oversendelse fra Innenriksdepartementet til Justisdepartementet, 26.10.1942.

³⁵⁹ Ibid.

³⁶⁰ Mellom 1907 og 1980 måtte en forretningsinnehaver (daglig leder i et selskap) ha løst handelsbrev for å ha godkjent drift. Håndverksbrev var (frem til 1987) en tilsvarende ordning for personer som ønsket å drive næring innenfor håndverksfag (Kaurel 2014, Dolven 2014). Bestemmelser rettet mot handels- og håndverksbrev var med andre ord restriksjoner mot at jøder kunne drive næring og virksomhet innen handel og håndverk.

³⁶¹ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 11-12.

«næring».³⁶² Paragrafens hensikt er med andre ord tydelig: å ramme næringsdrivende jøder. Det samme gjelder den tiende paragrafen som på sin side dekket jødernes adgang til å drive redervirksomhet:

§ 10

Jøde har ikke adgang til å drive redervirksomhet. Det samme gjelder person som er gift med jøde, og jødisk selskap. Sjøfartsdepartementet kan, når særlige grunner tilsier det, gjøre unntak herfra.³⁶³

Felles for begge paragrafene, som skiller dem fra de to foregående, er at det kun er «jøde», altså «fulljøder» som rammes eksplisitt av bestemmelsene med hensyn til de tre «jødekategoriene», hvilket gir et markert skille fra Innenriksdepartementets utkast. Nå er imidlertid «person som er gift med jøde» og «jødisk selskap» trukket inn i begge bestemmelser. Siden det her hovedsakelig er snakk om regulering av næringsinteresser, synes det naturlig at bestemmelsen fra § 2 om jødisk selskap (som altså baserte seg på tredje forordning til riksborgerloven) nå trekkes inn: Som en del av «den økonomiske løsningen på jødeproblemet» skulle selskaper hvor det sto jøder bak utarmes. At også jødes ektefelle trekkes inn kan i denne sammenhengen ses på som et grep for å «hindre omgåelse»,³⁶⁴ og samtidig ble «jødes ektefelle» regnet «like med jøde» i utkastet til § 2 om jødisk selskap.

I tilleggene til Nürnberglovene finnes det ikke forordninger som går eksplisitt på yrkene og virksomhetene som er omtalt i §§ 9 og 10 i Tanks utkast, så han må antas å ha sett til annet lovverk for inspirasjon, samtidig som tiltak som her ble skissert altså var en del av helhetsbildet med nedbygging av jødisk innflytelse i den tyske økonomien. Som med andre antijødisk tiltak i Tyskland, var økonomiske anslag del av en prosess over år. Ser vi til konkrete lover som kan ha dannet grunnlaget for utformingen av de norske lovene som her omtales, kan det nevnes konkrete eksempler i perioden etter innføringen av Nürnberglovene som Tank må antas å ha sett til. Retten til utdanning som revisor mistet jøder allerede den 7. juli 1936 gjennom en forordning,³⁶⁵ men det som ser ut til å være de mest betydningsfulle bestemmelsene for Tank kom først to år senere. Den 6. juli 1938 ble en lov om endringer i praksis for handel og industri (*Gesetz zur Änderung der Gewerbeordnung für das Deutsche Reich*) vedtatt i Tyskland, og som

³⁶² RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 11. Siste ledd er utelatt av relevanshensyn.

³⁶³ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 12.

³⁶⁴ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 21.

³⁶⁵ Edelheit, Abraham og Edelheit, Hershel (1994). *History of the Holocaust: A Handbook and Dictionary*. New York: Routledge, s. 303.

«Juden sind von der Zulassung zur Fachprüfung ausgeschlossen» (dRGBI I, 1936, s. 560).

en del av flere innskjerpinger mistet jøder mulighet til å drive alle former for salgs- og formidlingsvirksomhet (meglervirksomhet) av eiendommer.³⁶⁶ Noe senere på året, den 12. november, ble så en forordning innført hvor mange av Justisdepartementets momenter i §§ 9 og 10 behandlet. Forordningens navn levnet liten tvil om sin hensikt: forordning for eliminering av jøder fra det tyske økonomiske liv (*Verordnung zur Ausschaltung der Juden aus dem deutschen Wirtschaftsleben*). Her ble jøders (og jødiske selskapers) adgang til å drive håndverk- og handelsnæring slått fast, og retten til å drive rednæring ble inndratt.³⁶⁷ «Industriell virksomhet» i Tanks § 9 må antas å være dekket i forordningen, all tid jøder nå i praksis mistet rett til å drive noen form for næringsvirksomhet.³⁶⁸

Det skal anføres at lovene og forordningene Tank virker inspirert av til dels er mye mer detaljert i hvilke stillinger som skulle rammes enn paragrafene som står i Justisdepartementets utkast.³⁶⁹ Tank har åpenbart ansett at utformingen slik han foreslår den dekket det overbyggende i den tyske lovgivningen, med den grunntanken at «jødene skal skilles ut», slik Tanks selv uttrykte det.³⁷⁰ Konklusjonen er dermed at den tyske lovgivningen på det økonomiske området følges til dels tett, men er naturlig mindre omfattende når det skulle passes inn i et fåtall paragrafer.

§ 11: Om eiendomsrett

Den ellefte paragrafen i utkastet fra Justisdepartementet inneholder bestemmelser som skulle frata jøder mulighet til ervervelse av eiendomsrett eller bruksrett til fast eiendom eller aksjer – førstnevnte et tiltak vi kan huske at justisminister Riisnæs hadde ivret for i 1941.³⁷¹ Tematisk er den rettet mot deler av § 3 i Innenriksdepartementets utkast hvor det het at «[j]øder ikke [kan] besitte eller erverve fast eiendom, skip eller industrianlegg i Norge eller besitte eller erverve aksjer i norsk aksjeselskap». ³⁷² Det er tydelig at Tank har reagert på Innenriksdepartementets formuleringer og vurderinger, og han har festet en relativt omfattende kommentar til sin egen

³⁶⁶ dRGBI I, 1938, s. 823-824.

Hochstadt, Steven (red.) (2004). *Sources of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, s. 80.

³⁶⁷ dRGBI I, 1938, s. 1580.

Hochstadt 2004, s. 81.

³⁶⁸ Köhler, Ingo (2008). *Die «Arierisierung» der Privatbanken im Dritten Reich*. München: Verlag C. H. Beck, s. 185.

³⁶⁹ For eksempel er loven om endringer i praksis for handel og industri eksplisitt på at jøder ikke kan drive yrker som sikkerhetsvakt og omreisende selger (Hochstadt 2004, s. 80).

³⁷⁰ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 18.

³⁷¹ Mendelsohn 1986, s. 46-47, 220.

Ringdal, Nils Johan (2004). *Gal mann til rett tid*. Oslo: Aschehoug, s. 105.

³⁷² Skip og industrianlegg er altså omtalt i §§ 9 og 10 i Justisdepartementets utkast.

paragraf. Der heter det blant annet at Tank var skeptisk til den praktiske gjennomførbarheten i Innenriksdepartementets § 3, og at han anså at det «ofte vilde virke unødig hårdt, således bestemmelsene om at ikke bare jøde, men også person av halvjødisk eller kvartjødisk avstamning forbys å besitte fast eiendom».³⁷³ «I stedet», skriver Tank, «foreslår man at jøder [fulljøder] som regel ikke skal kunne gis offentlig tillatelse til erverv av eiendom eller bruksrett til fast eiendom eller av aksjer [...]».³⁷⁴ Med dette leverte Justisdepartementet følgende forslag til paragraf:

§ 11

Jøde kan ikke gis offentlig tillatelse til erverv av eiendomsrett eller bruksrett til fast eiendom eller av aksjer, medmindre vedkommende myndighet finner at særlige grunner tilsier at tillatelse gis. Det samme gjelder person som er gift med jøde, og jødisk selskap.³⁷⁵

Paragrafen gjenspeiler kritikken Tank kom med i kommentaren, og det er nå kun «fulljøde» som rammes eksplisitt av bestemmelsen, i tillegg til «person gift med jøde» og «jødisk selskap».³⁷⁶ I tillegg er det å bemerke at Innenriksdepartementet i sin bestemmelse formulerte at jøder ikke kan «besitte eller erverve» eiendom eller aksjer. Men andre ord: i tillegg til å miste muligheten til å tilegne seg eiendom, ville slike som jøder eventuelt allerede eide ikke lenger kunne tilhøre dem. Hvorvidt dette skulle bety at eiendommen ville måtte overføres andre, skulle bli inndratt og eventuelt hvordan dette skulle skje, sa ikke lovutkastet noe om. Justisdepartementet på sin side har helt og holdent fjernet bestemmelsen om å nekte jøder å «besitte» eiendom eller aksjer, hvilket må fortolkes dithen at departementet ikke ønsket en egen bestemmelse om fratakelse av allerede ervervede verdier.³⁷⁷ Dette fremstår noe eiendommelig all tid lovutkastet fra Justisdepartementets side ble utarbeidet *etter* at lov om inndragning av formue som tilhører jøder ble vedtatt den 26. oktober 1942, hvilket i praksis betød at landets jøder ble fratatt all eiendom (herunder fast eiendom) og alle eiendeler.³⁷⁸ Inndragningsloven er ikke nevnt i forarbeidene i tilknytning til § 11 eller andre paragrafer knyttet til næringsspørsmål. Likevel: kan bestemmelsen i § 11 rett og slett ha vært utformet slik den var fordi en formulering som Innenriksdepartementets nektelse av at jøder kunne besitte eiendom ble sett på som overflødig?

³⁷³ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 4.

³⁷⁴ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 12.

Ordet «offentlig» er tatt inn i det renskrevne dokumentet av Larssen.

³⁷⁵ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 12. Andre ledd utelatt av relevanshensyn.

³⁷⁶ At jødes ektefelle og jødisk selskap er tatt inn antas å kunne fortolkes på samme vis som er nevnt i foregående kapittel om §§ 9 og 10.

³⁷⁷ De hadde i stedet trukket inn begrepet «bruksrett» som altså skulle forhindre jøder «rådighet over en annens eiendom» (Falkanger 2017).

³⁷⁸ Bruland 2017, s. 477.

Etter lov om inndragning ville jøder som besatt eiendom bli fratatt denne uansett, men dermed fremstår til dels hele § 11 som mindre viktig: Gitt den på tidspunktet eksisterende loven om inndragning av jøders formue ville alle verdier en jøde eventuelt tilegnet seg bli fratatt vedkommende. Dermed ville det i praksis allerede eksistere et forbud også mot ervervelse, siden besittelse var ulovlig. Var Justisdepartementets fortolkning av loven dermed et resultat av et ønske om å inkludere de elementer av tysk lovgivning som ble vurdert å være spesielt viktige for «den økonomiske løsningen på jødeproblemet»?

Trykket mot jøder og jødiske verdier og eiendom hadde begynt i Tyskland allerede kort tid etter den nasjonalsosialistiske maktovertakelsen. Etter krystallnatten i november 1938 ble tiltakene forsterket, og ved innføringen av forordningen om utnyttelse/bruk av jødisk eiendom (*Verordnung über den Einsatz des jüdischen Vermögens*) den 3. desember samme år ble det innført en mengde forbud og restriksjoner mot jødisk eiendom og verdier.³⁷⁹ Her finner vi igjen flere av de elementer som Tank i utarbeidelsen av utkastet må antas å ha vært inspirert av. Forordningen var et ledd i den pågående «arieserings-» og likvideringspolitikken mot jødisk eiendom og næring og påla blant annet jøder å selge eller avvikle sin virksomhet (§ 1). Samtidig ble det forbudt for jøder å erverve eller besitte andre former for fast eiendom (§ 7) samt aksjer og obligasjoner (§ 11).³⁸⁰ Loven hadde opptegnelser om hvordan salg og overdragelse av eiendom skulle foregå, og ytterligere regler knyttet til dette ble fulgt opp av påfølgende forordninger til loven. Den gikk med andre ord lenger enn hva utkastet til Justisdepartementets § 11 gjorde – med mindre denne skal ses i den nevnte sammenhengen med loven om inndragning av jøders formue. Isolert sett kan § 11 oppfattes som en formildende variant av de bestemmelser i den tyske forordningen fra 3. desember 1938: retten til å erverve fast eiendom ble inndratt, men muligheten til å besitte eiendom og aksjer ble ikke berørt. Spørsmålet er om det gir mening å vurdere lovene isolert i den perioden Justisdepartementets utkast til lov om visse bestemmelser ble utarbeidet, altså mellom 26. oktober og 11. november 1942.

5.1.3 Mot raseblanding

§§ 12-14: Om ekteskap

I det tyske lovverket var ekteskapslovgivning et sentralt område for å hindre raseblanding, og reguleringen var altså tilegnet en bestemmelse i Nürnberglovene av 1935 gjennom loven om beskyttelse av tysk blod og tysk ære. At en eventuell norsk jødelovgivning etter tysk mønster

³⁷⁹ dRGBI I, 1938, s. 1709-1712.

³⁸⁰ Heim 2019, s. 610-612.

skulle ha dette som et eget område er dermed ingen overraskelse. Det gikk med andre ord rett til ett av kjerneområdene i den antijødiske lovgivningen: «unngå raseblanding» og assimilere «den oppståtte blandingsrase med svakere jødisk innslag», med Tanks egne ord.³⁸¹

Det er tidligere nevnt at et forsøk på å få inn ekteskapsbegrensninger for jøder hadde blitt undersøkt av Kirkedepartementet sommeren 1941. Forslaget fikk aldri lovs form og det er ikke før med lov om visse bestemmelser om jøder at det på nytt ble forsøkt gjennomført et forbud mot blandingsekteskap.³⁸² Dette kom gjennom § 6 i Innenriksdepartementets utkast, og Justisdepartementets §§ 12-14 var et svar på denne bestemmelsen. I Innenriksdepartementets forslag het det:

§ 6.
Ekteskap må ikke inngås mellom fulljøder eller halvjøder og statsborger av norsk eller
artsbeslektet blod eller kvartjøder.
Heller ikke må ekteskap inngås mellom kvartjøder innbyrdes.³⁸³

Paragrafen om ekteskapslovgivning i Innenriksdepartementets utkast er ett av tilfellene på den inkonsekvente linjen utkastet førte ved å avvike fra den opprinnelige jødedefinisjonen i § 1. Fra å inkludere alle «kategorier» av jøder i «jødebegrepet» i definisjonsparagrafen, ble «kvartjøder» likestilt med «statsborger av norsk eller artsbeslektet blod» i spørsmål om ekteskap med «fulljøder eller halvjøder» i første ledd. Denne inkonsekvensen hadde vært ett av Tanks tydeligste ankepunkter mot Innenriksdepartementets utkast.

En distinksjon Tank ønsket å gjøre fra ordlyden i Innenriksdepartementets forslag til ekteskapsparagraf er verdt å merke seg. I sistnevnte tilfelle benyttes «norsk eller artsbeslektet blod» som betegnelse for den påstått høyverdige rasen som ikke skulle blandes med jøder gjennom ekteskap, og begrepsbruken er gjennomgående også i departementets andre lover som tok for seg raseblanding.³⁸⁴ I vedlegget til Tanks utkast tar han til ordet for å i stedet benytte seg av formen «norsk eller artsbeslektet avstamning».³⁸⁵ Til dette skriver han:

Jeg er fullt klar over at «norsk eller artsbeslektet avstamning» ikke er et klart rasebiologisk begrep. Men så vidt jeg kan skjønne, skulde det ikke volde praktiske vanskeligheter å oppstille et slikt begrep i loven. Inn under «norsk eller artsbeslektet avstamning» går den som stammer fra folkeslag som fra gammelt har bodd i Europa og de folkeslag som i den nyere tid har utvandret fra Europa og som ikke er blitt oppblandet med den innfødte befolkning. – Jeg synes det er mer naturlig å snakke om «avstamning» og ikke om «blod», et uttrykk Innenriksdepartementet bruker i sitt utkast.³⁸⁶

³⁸¹ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 18.

³⁸² Mendelsohn 1986, s. 47., 106.

³⁸³ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Innenriksdepartementets første utkast til lov, s. 1. Siste ledd er utelatt av relevanshensyn.

³⁸⁴ Innenriksdepartementets §§ 6-8.

³⁸⁵ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 21.

³⁸⁶ Ibid.

Tanks forsøk på å innpasse en slik «norsk eller artsbeslektet avstamning» i meningsfulle rammer ligger faktisk tett opptil arbeider som ble gjort i Tyskland i forbindelse med utredningen av en ny statsborgerlov i 1933. I et utkast levert i mai dette året ble det foreslått en rekke antijødiske tiltak som senere ble implementert gjennom Nürnberglovene – blant disse giftemålsreguleringer.³⁸⁷ I forbindelse med prosessene med dette utkastet kom det frem at en av forutsetningene for en sammenhengende lov var at det eksisterte enighet og klarhet i hva som lå i begreper som «tysk» og «arisk». Uttrykkene ble benyttet om de «rasene» som skulle opphøyes, og der skillet skulle gjelde særlig mot jøder og sigøynere. Om begrepet «arisk» sto det, med Tanks formuleringer i minnet: «En arier er en etterkommer etter et folk som har vært bosatt i Europa siden historiske opptegnelser begynte et bestemt sted, og som ikke har blandet seg med andre folkegrupper».³⁸⁸ Komiteen som vurderte utkastet var imidlertid av den oppfatning at i lys av folkevandringer og de blandingene som rent faktisk hadde foregått mellom folkegrupper siden «historiske opptegnelser begynte», så var ikke en slik definisjon presis. Den ble derfor stemplet som ugjennomførbar (*gehts nicht*).³⁸⁹

Det er nok mulig å tenke seg at Ragnar Larssen kan ha reagert på samme måte på Tanks forslag da han med et pennestrek fjernet all «avstamning» fra utkastet og erstattet det med «blod».³⁹⁰ Likevel vil jeg hevde at Tanks hovedproblem i denne sammenhengen var at det ikke først og fremst var Innenriksdepartementet som benyttet seg av «bloduttrykket», slik Tank vektlegger denne sammenhengen. «Blod» var også et rotfestet begrep i tysk lovgivning og i den nazistiske ideologien.³⁹¹ Dette visste naturligvis Tank godt, slik for eksempel selve loven han baserte sitt ekteskapslovgivningsutkast – blodbeskyttelsesloven – gjennomgående benyttet seg av uttrykket «deutschen oder artverwandten Blutes».³⁹² At han ved å endre denne begrepsbruken først og fremst brøt med tysk lovgivning, og ikke bare Innenriksdepartementets, problematiserte han ikke i vedlegget. Et slikt brudd med tysk rett kan Larssen ha vurdert for risikabelt å fremme. For hans egen minister, Riisnæs, var dessuten «blod»-begrepet en sentral komponent i den pangermanske raseideologien han sverget til.³⁹³ Problemstillingen er for øvrig kun diskutert i

³⁸⁷ Selv om dette utkastet inneholdt mange tiltak som senere ble innført mot jøder, finnes ikke dokumentasjon på at det påvirket senere bestemmelser (Noakes, 1989, s. 302).

³⁸⁸ Etter oversettelse i Noakes 1989, s. 303.

³⁸⁹ Ibid.

³⁹⁰ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 12-13.

³⁹¹ Majer 2013, s. 39-40.

³⁹² dRGBI I, 1935, s. 1146-1147.

³⁹³ Ringdal 2004, s. 91-92, 107.

Justisdepartementets interne vedlegg, og ikke i utkastet som skulle danne grunnlaget for det oversendte dokumentet.

Etter at Larssen hadde gjort det han må ha ansett som nødvendige endringer i begrepsbruken samt fjernet en hel paragraf han anså som overflødig,³⁹⁴ besto Justisdepartementets utkast for ekteskapsområdet av tre paragrafer. Innenriksdepartementets ene bestemmelse var nå splittet i tre deler, hvor hver av «jødekategoriene» som skulle reguleres ble omtalt selvstendig. Samlet så forslaget slik ut:

§ 12.

Ekteskap må ikke inngås mellom jøde og norsk statsborger som er av norsk eller artsbeslektet blod. Heller ikke må ekteskap inngås mellom jøde og norsk statsborger som er av kvartjødisk avstamning.

Like med norsk statsborger regnes

- a) den som ikke er statsborger i noen land, når han tidligere har hatt norsk statsborgerrett, og
- b) den som er bosatt her i landet, unntatt dansk, finsk, islandsk eller svensk statsborger som ikke har vært bosatt her i landet i de siste to år før ekteskapets inngåelse.

§ 3 siste ledd gjelder tilsvarende.

Ekteskap som inngås i strid med bestemmelsene i denne paragraf, er ugyldig. Dette gjelder også ekteskap inngått i utlandet i hensikt å omgå loven.

Sak til ervervelse av dom for at ekteskap er ugyldig i henhold til denne paragraf, kan bare reises av påtalemyndigheten.³⁹⁵

§ 13.

Ekteskap må ikke uten tillatelse av Justisdepartementet inngås mellom person av halvjødisk avstamning og norsk statsborger som er av norsk eller artsbeslektet blod eller av kvartjødisk avstamning.

§ 12, annet ledd, får tilsvarende anvendelse.

Ekteskap som inngås i strid med denne paragraf, er likevel gyldig.³⁹⁶

§ 14.

Ekteskap må ikke uten tillatelse fra Justisdepartementet inngås mellom personer av kvartjødisk avstamning, såfremt noen av brudefolkene er norsk statsborger.

§ 12, annet ledd, og § 13, siste ledd, får tilsvarende anvendelse.³⁹⁷

Den tredelte løsningen i bestemmelsene om ekteskap er den umiddelbart mest slående forskjellen mellom de to departementenes utkast. Hensikten ved denne oppdelingen fra Tanks side kan synes å ha hatt (minst) tre formål: For det første signaliserte den et ønske fra Tank om å demonstrere skillet mellom de tre «jødekategoriene», slik hans syn om at innskrenkninger mot

Slik «blod» for eksempel var en svært viktig komponent i Riisnæs brosjyre «Nasjonalsosialistens livssyn»: Gud har «skapt vår slekt, vårt folk og vår rase, skapt vårt blod og vår jord»; «Gud lever i den nordiske rasens blod og har i dette funnet sin ypperste og herligste form» (Sørensen 1989, s. 64). Her viser han en sterk tilknytning til tanken om «blod og jord» - som i første sitat - og det han betegner som naturgitte lover om «blod og rase» (Riisnæs 1943, s. 29).

³⁹⁴ Paragrafen dreide seg om en vigselmanns mulighet til å nekte lysning, og Tank hadde selv innrømmet at denne loven muligens kun «sier det som følger av de øvrige bestemmelsene» (RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 13).

³⁹⁵ Ibid., s. 13.

³⁹⁶ Ibid., s. 13-14.

³⁹⁷ Ibid., s. 14.

«halv»- og «kvartjøder» ikke burde gjelde «med samme styrke som for jøder» var uttrykt tidligere i utkastet.³⁹⁸ Dette var samtidig en inndeling som var i tråd med blodbeskyttelseslovens første tillegg. For det andre åpnet differensieringen for enklere å gi ulike bestemmelser om hvem som hadde myndighet i eventuelle dispensasjonssaker, og for det tredje ville inndelingen gjøre det tydelig hvordan konsekvensene med hensyn til eventuell oppløsning av ulovlige inngåtte ekteskap skilte seg fra hverandre i de tre bestemmelsene. Samlet kan altså forslaget leses som én paragraf for hver av «jødekategoriene»: § 12 omhandler ekteskapsregulering for «fulljøder» (hvilket var synonymt med «jøder» etter Justisdepartementets definisjon), § 13 tok for seg «halvjøder» og § 14 behandlet innbyrdes giftemål mellom «kvartjøder».

En differensiering som den Tank foreslo hadde altså ikke Innenriksdepartementet benyttet seg av. I sin paragrafs første ledd tillot de «full»- og «halvjøder» samme restriksjoner ved å foreslå forbud mot at de skulle kunne inngå ekteskap med «statsborger av norsk eller artsbeslektet blod» og «kvartjøder». Dette ser tilsynelatende ut som tilsvarende bestemmelser som Justisdepartementets §§ 12 og 13 sammenholdt. Foruten effekten Tank kan ha ønsket å oppnå med å markere skillet mellom kategoriene, kan vi imidlertid se hvordan de to andre punktene som begrunnelse for tredelingen fra foregående avsnitt får effekt: I utkastet fra Innenriksdepartementet skal alle eventuelle unntak som skulle gjøres fra giftemålsbestemmelsene fattes av det samme departementet.³⁹⁹ Til forskjell fra dette foreslo Tank at det måtte skilles mellom de eventuelle dispensasjoner som kunne innvilges fulljøder i § 12 og unntak fra de to andre paragrafene. Til førstnevnte anså han slike dispensasjoner som av så «stor viktighet at den bør treffes av Ministerpresidenten»,⁴⁰⁰ og han ønsket dermed å fjerne den myndigheten Innenriksdepartementet hadde ønsket å gi seg selv. Det samme foreslo han å gjøre i de tilfeller der unntak fra giftemålsbestemmelsene for «halv»- og «kvartjøder» i §§ 13 og 14 skulle behandles, for så å legge dette inn under sitt eget departement siden tematikken etter Tanks vurdering hørte «naturlig inn under dette depts fagområde».⁴⁰¹

I tillegg åpnet tredelingen for den distinksjonen Tank gjorde når det gjaldt *gyldigheten* til eventuelt inngåtte ekteskap i strid med loven – et spørsmål som Innenriksdepartementet ikke berørte i sitt utkast. Til dette gjøres det et skarpt skille mellom bestemmelsen i § 12 for

³⁹⁸ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 5.

³⁹⁹ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Innenriksdepartementets første utkast til lov, s. 2.

⁴⁰⁰ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 6.

Dette følger av § 12 tredje ledd, hvor det het «§ 3 siste ledd gjelder tilsvarende». Det vises dermed til bestemmelsen i utkastets tredje paragraf med formuleringen «[d]et kan i særlige tilfelle gjøres unntak fra bestemmelsene i denne paragraf. Beslutning herom treffes av Ministerpresidenten» (ibid., s. 10).

⁴⁰¹ Ibid.

«fulljøder», og de i §§ 13 og 14 for «halvjøder» og «kvartjøder» innbyrdes. For førstnevnte lov var det klart at slikt ekteskap skulle anses som ugyldig, og i § 22 ble det gitt nærmere bestemmelser om hvilke krav som stiltes til brudefolkene og hva som skulle til for at ekteskap kunne regnes som ugyldig.⁴⁰² For bestemmelsene i §§ 13 og 14 var saken en ganske annet. Hvis halvjøder, til tross for de restriksjonene som nå eksisterte både for brudefolkene og vigsler,⁴⁰³ lyktes med å gjennomføre giftemål med person av «norsk eller artsbeslektet avstamning», eller hvis to «kvartjøder lyktes å gjennomføre giftemål med hverandre, skulle ekteskapet likevel være gyldig. Det ble heller ikke inntatt i loven noen straffebestemmelse for brudd på disse paragrafene. Noen eksplisitt beskrivelse av hvorfor Tank ønsket innført så vidt forskjellige bestemmelser gjorde han ikke rede for i forarbeidene – her slo han kun fast det faktiske om at han hadde gjort disse endringene fra Innenriksdepartementets utkast.⁴⁰⁴ De endringene Tank gjorde er muligens likevel ikke så overraskende i lys av to ting: At han gjennomgående i utkastet hadde tatt til orde for en mildere lovgivning mot «halv»- og «kvartjøder» samt at han så for seg at en norsk lov, hvis den nå engang skulle bli til, måtte følge tysk rett. Så hvordan sto disse utkastene til den tyske lovgivningen i ekteskapsspørsmål?

Med hensyn til ekteskapslovgivning fremstår det tydelig at det er lov om beskyttelse av tysk blod og tysk ære både Innenriksdepartementet og Tank har hentet sin inspirasjon fra. Denne var da også tydelig når det gjaldt jøder:

§ 1

- (1) Inngåelse av ekteskap mellom jøder og statsborgere av tysk eller beslektet blod er forbudt. Ekteskap inngått i strid med denne bestemmelsen er ugyldig, også når det ved omgåelse av loven er inngått i utlandet.⁴⁰⁵

«Jøder» etter første tillegg til riksborgerloven var imidlertid kun «fulljøder», gitt definisjonsparagrafen i samme lovtillegg. Dermed regulerte ikke bestemmelsen forhold knyttet til «halv»- og «kvartjøder». For nazi-ideologene var denne «blandingsrasen» som verken var jøde eller av «tysk eller artsbeslektet blod» et problem, siden de anså slike personer som en bro mellom det jødisk og tyske samfunnet. Uten ytterligere reguleringer ville slike personer lovlig kunne gifte seg med eller ha utenomekteskapelige forhold med hvem som helst.⁴⁰⁶ Løsningen

⁴⁰² RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 16-17.

Dette ble gjort gjennom foreslåtte endringer i lov om inngåelse og oppløsning av ekteskap, slik at denne inkorporerte bestemmelsene i lov om visse bestemmelser om jøder (ibid.).

⁴⁰³ Ref. lov om inngåelse og oppløsning av ekteskap i foregående note.

⁴⁰⁴ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 6.

⁴⁰⁵ Se kapittel 3.1.2.

⁴⁰⁶ Hilberg 2003, s. 158-159.

ble nye lover og forordninger, og mest sentralt i denne sammenhengen, og direkte relatert til de bestemmelsene som de norske lovutkastene må ha basert seg på, er den første forordningen til blodbeskyttelsesloven (*Erste Verordnung zur Ausführung des Gesetzes zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre*). Der ble prinsipper fastlagt som gjorde at følgende ble gjeldende lov:

<p>Lovlige ekteskap Tysk - Tysk «Kvartjøde» - Tysk «Halvjøde» - «Halvjøde» «Halvjøde» - Jøde Jøde - Jøde</p> <p>Kun lovlig med spesiell tillatelse «Halvjøde» - Tysk «Halvjøde» - «Kvartjøde»</p> <p>Forbudte ekteskap Tysk - Jøde «Kvartjøde» - Jøde «Kvartjøde» - «Kvartjøde»</p>
--

Tabell 5.1: Ekteskapsreguleringer etter lov om beskyttelse av tysk blod og tysk ære, samt første forordning til samme lov. Tabell etter Hilberg (2003, s. 160).⁴⁰⁷ «Tysk» innebærer «tysk eller beslektet blod» (Noakes 1989, s. 312).

De endelige bestemmelsene for giftemål var et kompromiss mellom radikale elementer i NSDAP og statsbyråkratiet. Der partiets representanter allerede i jødedefinisjonen hadde ønsket å kategorisere alle Mischlinge som jøder og dermed i giftemålsspørsmål forby ekteskap mellom alle «kategorier» av jøder og personer av «tysk eller beslektet blod», argumenterte byråkratiet med Bernhard Lösener i spissen for at en slik løsning ville ha uheldige konsekvenser.⁴⁰⁸ Samtidig ble det argumentert med at det tyske «blodet» som fantes i «blandingsjødene» var verdifullt nok til at det måtte bevares.⁴⁰⁹ Foruten begrensningen som ble lagt på «fulljøder», ble reguleringene for «halvjøder» av de radikale partielementene vurdert som de mest sentrale i begge lovtekstene.⁴¹⁰ Årsaken er de endelige bestemmelsenes grunntanke: Ved å tillate «halvjøders» giftemål med jøder ville den «halvjødiske» delen av befolkningen med tiden absorberes av den jødiske, mens «kvartjødene» ville bli absorbert av den «tyskblodige» delen

⁴⁰⁷ Hilberg bruker de tyske begrepene «Mischlinge første grad» og «Mischlinge andre grad». I tabellen har jeg benyttet meg av henholdsvis «halvjøde» og «kvartjøde», slik det er mest gjenkjennelig i de norske lovutkastene.

⁴⁰⁸ Noakes, 1989, s. 313. Se for øvrig kapittel 3.1.4.

⁴⁰⁹ Bruland 2017, s. 181.

⁴¹⁰ Både lov om beskyttelse av tysk blod og tysk ære, samt første forordning til samme lov.

av befolkningen ved å kunne gifte seg med personer av «tysk eller «beslektet blod».⁴¹¹ Dermed ville det jødiske kunne isoleres, og blandingselementene «vaskes vekk» over tid.

Begge de norske departementets lover på giftemålsområdet hadde tydelig avtrykk etter blodbeskyttelsesloven og dens første forordning. For Innenriksdepartementets vedkommende er det klart at om de hadde lagt seg på den linjen i giftemålsspørsmålet som de la opp til gjennom definisjonsparagrafen, hadde deres utkast til ekteskapsparagraf vært nettopp så ytterliggående som de mest radikale elementene i Tyskland hadde propagandert. Når departementet, som allerede hadde brutt med tysk rett i definisjonsspørsmålet, gjorde en slags retrett i spørsmålet om ekteskap, plasserer denne paragrafen seg nå nærmere det tyske utgangspunktet. Den er imidlertid svært knapp, og det fremstår som det overordnede fokuset er på det som også av radikale krefter i Tyskland ble vurdert som det sentrale: At raseblanding unngås ved å hindre «full»- og «halvjøder» i å inngå ekteskap med person av «norsk eller artsbeslektet blod», og også «kvartjøde». Gitt definisjonsparagrafen til Innenriksdepartementet fremstår det siste poenget med likestilling av «kvartjøder» og «norsklodige» mer som en ren adopsjon av tysk rett enn en reflektert kompromissløsning, slik tilfellet hadde vært ved utarbeidelsen av lovbestemmelsene i Tyskland.

På grunn av Innenriksdepartementets korte bestemmelse på giftemålsområdet, og dermed lite helhetlige formuleringer sammenlignet med tysk lovgivning, er det Justisdepartementet som i sitt forslag har tatt sikte på å implementere bestemmelser fra tysk rett mest gjennomgående. Det gjelder både inndelingen der «jødekategoriene» er behandlet i ulike paragrafer⁴¹² og at det er tatt inn kriterier om bevis som må legges frem før ekteskap kan inngås.⁴¹³ Også andre reguleringer i Justisdepartementets utkast er praktisk talt rene adopsjoner av blodbeskyttelsesloven eller dennes første forordning.⁴¹⁴ Et eksempel på hvordan likheten mellom tysk rett og Justisdepartementets utkast gjenspeiler seg er i konsekvensene ved inngått ekteskap i brudd med bestemmelsene: I henhold til § 8 i første tillegg til blodbeskyttelsesloven

⁴¹¹ Noakes 1989, s. 313.

I praksis ble åpningen for at «halvjøder» kunne gifte seg med personer av «tysk eller beslektet blod» gjennom søknad svært sjelden innvilget, og fra 1942 forsvant «halvjødernes» muligheten for å søke om slike giftemål (Meyer 1999, s. 105).

Muligheten for «halvjøder» til å gifte seg med hverandre var et kompromiss byråkratiet hadde fått gjennom med bakgrunn i «ekspertuttalelser» hvor det het at slike ekteskap gav få barn (Noakes 1989, s. 313).

⁴¹² Henholdsvis § 1 i blodbeskyttelsesloven (jøder og «tysklodige») og §§ 2(jøde og «kvartjøde»), 3 («halvjøde og «kvartjøde») og 4 («kvartjøder» innbyrdes) i den første forordningen til blodbeskyttelsesloven (dRGBI I 1935, s. 1146 og 1334-1335).

⁴¹³ Dette ble gjort gjennom endring av nevnte lov om inngåelse og oppløsning av ekteskap (§ 22 i Justisdepartementets utkast), og kan anses som et forslag som tok opp i seg lovforslaget tidligere fremmet av Ragnar Skancke (ref. innledning av kapittelet). Etter § 7 i det første tillegg til blodbeskyttelsesloven (dRGBI I 1935, s. 1335).

⁴¹⁴ For eksempel at ekteskap som kunne erklæres ugyldig også skulle være det om de ble inngått i utlandet, og spørsmålet om hvem som kunne reise sak for å få et ekteskap erklært ugyldig (dRGBI I 1935, s. 1146-1147).

var ikke ekteskap mellom «halvjøder» og tysksblodige eller «kvartjøder» samt mellom «kvartjøder» innbyrdes å anse som ugyldig, lik Justisdepartementets utkast.⁴¹⁵ Ugyldig var imidlertid eventuelle ekteskap mellom jøder og «tysksblodige» samt «kvartjøder».⁴¹⁶ Også dette hadde Justisdepartementet altså inkorporert i sin lov. At Innenriksdepartementet ikke hadde inntatt i sin bestemmelse reguleringer om et giftemåls gyldighet må antas å være en forglemmelse, slik de også i tidligere paragrafer hadde unnlatt å ta inn forhold som fremstår naturlig, gitt utkastets svært radikale form for øvrig. Denne antakelsen styrkes av at de i sitt reviderte utkast i alle fall hadde inkludert tydelige ugyldighetsprinsipper.

§ 15: Om «kjønnslig omgang»

Som tilfellet hadde vært med giftemålsbestemmelsene, ble også forbud knyttet til utenomekteskapelige forhold mellom jøder og «tysksblodige» foreslått som ett av tiltakene i et utkast til en lov som skulle regulere jødernes situasjon i Tyskland allerede i april 1933.⁴¹⁷ Raserenhetsprinsippet lå igjen til grunn, og det samme gjorde hensynet om å unngå potensielle «rasemessig uønskede» avkom.⁴¹⁸ Det var gjennom blodbeskyttelseslovens at følgende ble lov:

§ 2

Utenomekteskapelig omgang mellom jøder og statsborgere av tysk eller beslektet blod er forbudt.⁴¹⁹

Første forordning til denne loven fulgte opp med å slå fast at slik utenomekteskapelig omgang også var forbudt mellom jøder og «kvartjøder».⁴²⁰ At bestemmelsen ikke la begrensinger for «halvjøder» var imidlertid en torn i øyet på nazipartiets radikale elementer som så det som et smutthull fra giftemålsbestemmelsen. For å tette dette smutthullet ble det i mai 1941 gjennomført et mislykket forsøk på å innføre en forordning som implementerte den ønskede inklusjonen der både «jøde» og «halvjøde» skulle inngå i bestemmelsen. Kort tid etter kom imidlertid Gestapo på banen og utstedte et direktiv som forbød «halvjøder» å ha

⁴¹⁵ dRGBI I 1935, s. 1335.

⁴¹⁶ Ibid.

⁴¹⁷ Noakes 1989, s. 302.

⁴¹⁸ Majer 2013, s. 101.

⁴¹⁹ dRGBI I 1935, s. 1147. Oversettelse som beskrevet i kapittel 3.1.2.

⁴²⁰ § 11 i første forordning til blodbeskyttelsesloven sa: «Strafbar [...] ist auch der außereheliche Verkehr zwischen Juden und staatsangehörigen jüdischen Mischlingen, die nur einen volljüdischen Großelternteil haben» (dRGBI I 1935, s. 1335).

utenomekteskapelig omgang med «tyskblodige». ⁴²¹ Det er interessant for utkastet til bestemmelse som Innenriksdepartementet presenterte. Der het det:

§ 7.

Kjønslig samkvem utenfor ekteskap mellom fulljøder eller halvjøder og statsborger av norsk eller artsbeslektet blod eller kvartjøder er forbudt.

Som vi ser er nå «halvjøder» inkludert i forbudet, og Innenriksdepartementas linje gikk dermed ut over offisiell tysk lov, og var på linje med kravene fra tyske radikale partielementer. Hvilke vurderinger som ble gjort da bestemmelsen ble utarbeidet vet vi ikke, og det blir spekulasjoner om bakgrunnen er den generelle radikale tendensen i Innenriksdepartementets lovutkast, eller om forfatteren har kjent til og støttet seg på direktivet som er nevnt ovenfor. Tank var ikke imponert – «som vanlig» er det fristende å legge til. Han slo kort fast:

Det bør ikke tas inn i loven forbud mot kjønslig omgang utenfor ekteskap mellom person av halvjødisk avstamning og norsk statsborger (eller dermed likestillet person) av norsk eller artsbeslektet blod eller av kvartjødisk avstamning. ⁴²²

Denne holdningen er ikke ytterligere begrunnet, men det er all grunn til å anta at Tank både hadde nærhet til tysk rett og begrensning av tiltak mot «blandingsjøder» i tankene da han foreslo følgende bestemmelse:

§ 15.

Kjønslig omgang utenfor ekteskap er forbudt mellom jøde og norsk statsborger som er av norsk eller artsbeslektet blod eller av kvartjødisk avstamning. ⁴²³

Nå var «halvjøder» tatt ut av bestemmelsen sammenlignet med forslaget fra Innenriksdepartementet, og Tanks paragraf er tilsvarende tysk lovgivning, når både blodbeskyttelsesloven og dens første forordning ses under ett. Som for flere av de andre paragrafene som er gjennomgått her er konklusjonen dermed at også i spørsmålet om utenomekteskapelige forhold ønsket Innenriksdepartementet en bestemmelse som gikk lengre enn tysk rett, men Tank og Justisdepartementet holdt seg innenfor det tyske lovverkets rammer.

⁴²¹ Noakes 1989, s. 313, 335.

⁴²² RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 7. Andre ledd utelatt av relevanshensyn.

⁴²³ Ibid., s. 14.

§ 16 og 17: Om adopsjon og slektsnavn

Adopsjon var ikke tematisert i Innenriksdepartementets utkast til lov. Når Justisdepartementet hadde tatt inn en slik bestemmelse i sitt lovforslag, var det dermed deres eget initiativ.⁴²⁴ I den nasjonalsosialistiske ideologien var imidlertid familiepolitikk en vesentlig komponent, og gjennom dette også adopsjonspraksiser. Slik rase var en overbygning for staten, skulle den også være det for en av nasjonalsosialismens viktigste byggesteiner: familien.⁴²⁵ Lover for å hindre giftemål samt utenomekteskapelige forhold skulle ivareta raserenhetsprinsipper i den private sfæren, og samtidig sørge for «blodets renhet» ved å forhindre at eventuelle avkom hadde rasemessig uønskede egenskaper. Fremveksten av en generasjon med rasebiologisk «rene» barn ble vurdert som sentralt for det nasjonalsosialistiske samfunnets fremtid, og blant annet hadde Lebensborn-prosjektet bakgrunn i slike tanker.⁴²⁶ For nazi-ideologene havnet adopsjonspraksiser nettopp i dette sentrale krysningspunktet mellom barn og rase. Tidlig etter maktovertakelsen ble derfor adopsjonsprosesser forsøkt kontrollert fra myndighetshold, med det krav at deres raseforståelse skulle ligge til grunn for overføring av barn til nye familier: arisk «raserene» barn skulle vokse opp med «raserene» foreldre.⁴²⁷

Poltikken som ble ført i adopsjonsspørsmål ble utformet med utgangspunkt i rasepolitikken som ble utformet i Tyskland etter den nazistiske maktovertakelsen, og Nürnberglovene ble i så måte sentrale for de lover og retningslinjer som ble gjeldende på feltet. Riktignok er det vanskelig å peke på én enkelt lov som utgangspunkt for den paragrafen Justisdepartementet hadde hentet inn i sitt utkast. Den ser mer ut til å være et resultat av lover, forordninger og retningslinjer som ble tegnet opp i Tyskland fra 1933 og fremover.⁴²⁸ Verdt å trekke frem er en forordning fra august 1937 hvor det ble forbudt med adopsjon av «tyskblodige» barn der den ene parten i forholdet var jøde, mens det året etter ble slått fast fullstendig nektelse av adopsjon i forhold der den ene parten var jøde eller «halvjøde» mens den andre var «tyskblodig» eller «kvartjøde».⁴²⁹ I september 1938 ble det også offentliggjort en

⁴²⁴ Eventuell påvirkning utenfra er av kildene i alle fall ikke kjent.

⁴²⁵ Lenaerts 2015, s. 2.

⁴²⁶ Mouton, Michelle (2005). *Rescuing Children and Policing Families: Adoption Policy in Weimar and Nazi Germany*. *Central European History*, 38 (4), s. 546.

⁴²⁷ Ibid.

⁴²⁸ I en lov fra november 1933 mot misbruk av giftemål og adopsjon, het det for eksempel at adopsjon kunne avslås hvis søkeren var av «kroppslig, mentalt eller moralsk minderverdig slekt» - formuleringer som var primært antisemittisk motivert (Vordermayer 2014, s. 74).

⁴²⁹ Ibid., s. 560.

Schubert, Werner (2014). *Das Adoptionsrecht in der NS-Zeit. I: Hermann, Hans-Georg (red.). Von den Leges Barbarorum bis zum ius barbarum des Nationalsozialismus*. Köln: Böhlau Verlag, s. 437.

kunngjøring som gav staten rett til å oppheve allerede innvilgede adopsjoner hvis det ble vurdert at disse stred mot «allmenne interesser».⁴³⁰

Det ser altså ut til å være kombinasjonen av tyske tiltak som la grunnlaget for den paragrafen som Justisdepartementet foreslo. En sentral retningslinje som på mange måter oppsummerte den politiske utviklingen i Tyskland, og som Justisdepartementet må ha bygget sitt utkast på, ble offentliggjort i august 1941. Der het det at hensikten med en adopsjon var at det arisk «raserene» barnet som var fratatt muligheten til en oppvekst med sitt opphav skulle gis mulighet til en fremtid i et stabilt, nasjonalsosialistisk hjem med arisk «raserene» foreldre. Med andre ord: hva som ble regnet som gode foreldre ble i stor grad vurdert etter rasekriterier.⁴³¹ Videre var det kun barn med «godt og raserent arveanlegg» skulle kunne bli adoptert av en tysk familie. Det ble så slått fast at følgende var utelukket fra adopsjonsformidlingen, både som mottaksfamilie og adoptert barn: jøder, «halv»- og «kvartjøder» og også deres ektefeller.⁴³² Retningslinjene som etter hvert ble innført for adopsjon i Tyskland var altså svært strenge med hensyn til jøde- og rasespørsmål, og målet var å fremme raserene barn i raserene familier.⁴³³ Det er i dette lyset paragrafen til Justisdepartementet kan forstås, og ordlyden der var slik:

§ 16.

Jøde kan ikke gis bevilling til adopsjon av person som er av norsk eller artsbeslektet blod eller av kvartjødisk avstamning.

Person av halvjødisk avstamning kan ikke gis bevilling til adopsjon av person som er av norsk eller artsbeslektet blod eller av kvartjødisk avstamning, medmindre vedkommende myndighet finner at særegne omstendigheter tilsier at bevilling gis.

Person som er av norsk eller artsbeslektet blod eller av kvartjødisk avstamning, kan ikke gis bevilling til adopsjon av jøde.⁴³⁴

Justisdepartementets linje i adopsjonsspørsmål ser i stor grad ut til å tilsvare den de gjennomgående hadde lagt seg på i utkastet. Den var dermed mindre radikal enn den svært strenge tyske linjen som altså utelukket jøder og «blandingsjøder» adopsjon fullstendig. Som vi ser er ikke «kvartjøder» inkludert i adopsjonsnektelsene som i den tyske retningslinjen, men har

⁴³⁰ Mouton 2005, s. 566.

Kunngjøringen er et eksempel på et tiltak som var myntet særlig på rasepolitiske hensyn, men ikke utelukkende. Den rammet for eksempel også personer med kriminelt rulleblad (Ibid.).

⁴³¹ Ibid., s. 567.

⁴³² Schubert 2014, s. 446.

I praksis kunne jødiske foreldreløse barn bli plassert med jødiske familier eller institusjoner (Noakes 1989, s. 337).

⁴³³ Den strenge linjen gjaldt også for personer som ikke var jøder eller Mischlinge, men av helt eller delvis såkalt «fremmed blod» («ganz oder teilweise fremdblütig sind») (Schubert 2014, s. 446).

⁴³⁴ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 14.

Tank hadde opprinnelig foreslått tre bestemmelser der hvert ledd i den endelige § 16 var en separat paragraf. Disse hadde Larssen samlet til en enkeltstående bestemmelse i det ferdige utkastet. I tillegg hadde han erstattet «artsbeslektet avstamning» med «artsbeslektet blod», slik han altså også hadde gjort i tidligere paragrafer. Foruten dette var det ingen viktige innholdsmessige endringer fra Tanks forslag til det renskrevne utkastet (RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 14).

tvært imot en «privilegert» stilling ved å bli likestilt med «person av norsk eller artsbeslektet blod». Raseprinsippet opprettholdes langt på vei likevel slik det fremstår i utkastet for øvrig.

§ 17: Om navn

En paragraf som tok for seg forbud for jøder om å innta visse navn var et tiltak Innenriksdepartementet ikke hadde tatt inn i sitt utkast, men som Justisdepartementet inkluderte i sitt lovforslag. En begrunnelse for hvorfor bestemmelsen ble vurdert nødvendig å innta i utkastet er ikke gitt i forarbeidene. Tank anfører kun det faktum at det faktisk er foreslått «tatt inn i loven visse bestemmelser om [...] slektsnavn», uten videre refleksjoner.⁴³⁵ Utkastet han leverte ble antatt av Larssen uten endringer av betydning, og hadde følgende ordlyd:

§ 17.

Jøde kan ikke gis bevilling til å anta slektsnavn med norsk klang eller skrivemåte.
Er jøde gitt bevilling til antagelse av slektsnavn, kan Justisdepartementet tilbakekalle bevillingen.⁴³⁶

Skal bakgrunnen for forslaget om innføring av en slik jødisk «navnelov» i Norge vurderes, er det i første omgang naturlig å se hen til de restriksjonene justisminister Riisnæs selv hadde gått inn for kort tid etter at han tok over ministerposten høsten 1940. Hans biograf, Nils Johan Ringdal, beskriver Riisnæs' oppfatninger når det gjaldt navn som «særpregede, nærmest fetisjistiske».⁴³⁷ Dette var knyttet til en tanke om at identitet, personnavn og rase var nært forbundne størrelser, og i et rundskriv han sendte fylkesmennene denne høsten het det at det skulle være forbudt for personer med jødiske etternavn å anta nye, nordiske etternavn. Siden forbudet kom på et tidspunkt hvor registreringen av jøder var i den spede begynnelse, og ingen jødedefinisjon etablert her i landet, fikk bestemmelsen en vid form: Den skulle gjelde for personer med «mosaisk tro, jødiskklingende navn og mennesker som fylkesmennene visste var jøder».⁴³⁸

Om Riisnæs aktivt agiterte for at det skulle tas inn en bestemmelse om navn i en eventuell norsk jødelovgivning, eller om Tank var påvirket av at Riisnæs' gjennom sitt rundskriv tydelig hadde signalisert at han ønsket en slik politikk i Norge, vet vi ikke. Slike «navnetiltak» mot jøder hadde imidlertid vært aktiv lov og praksis i Tyskland allerede flere år,

⁴³⁵ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 2.

⁴³⁶ Ibid., s. 15. Andre ledd andre punktum og siste ledd er utelatt av relevanshensyn.

⁴³⁷ Ringdal 2004, s. 104.

⁴³⁸ Ibid.

og det kan også ha vært årsaken til at Tank vurderte at dette var et element han vanskelig kunne styre utenom hvis en norsk jødelovgivning skulle legges tett på den tyske. Som en del av segregeringstiltakene hadde det tyske innenriksdepartementet sendt ut et rundskriv allerede i juni 1934, hvor det gikk frem at det ikke var tillatt for jøder å skifte navn.⁴³⁹ Den jødiske identiteten skulle være synlig, og det skulle ikke være mulig å «kamufilere» seg bak et tysk eller «tyskklingende» navn. For de som allerede hadde skiftet navn, gjorde en lov fra januar 1938 (*Gesetz über die Änderung von Familiennamen und Vornamen*) det mulig for myndighetene å tilbakekalle allerede godkjennelser av navneendringer. To forordninger til denne loven fra senere på året 1938 grep så enda kraftigere inn i jøders selvbestemmelse i navnespørsmål. Der den første forordningen i hovedsak bekreftet og gjorde til offisiell lov rundskrivet fra 1934 om det ikke var tillatt for jøder å skifte navn, gikk den andre enda lenger: Fra januar 1939 måtte alle jøder som hadde et fornavn av «ikke-jødisk» opprinnelse legge til enten «Israel» eller «Sara» i sitt navn, om de ikke tok til seg et forhåndsgodkjent navn fra en liste Innenriksdepartementet hadde produsert. Dette navnet skulle samtidig benyttes i alle offisielle sammenhenger, slik at vedkommende umiddelbart kunne identifiseres som jøde.⁴⁴⁰

Disse tyske bestemmelsene gikk lenger enn forslaget til norsk lov. Likevel er grunnholdningen tilsynelatende den samme: For å unngå at jøder kunne skjule seg bak et ikke-jødisk navn, måtte det opprinnelige og antatt identifiserbare navnet beholdes. At dette var en viktig hensikt bak rundskrivet Riisnæs hadde sendt ut høsten 1940 styrkes av det faktum at han i et annet rundskriv året etter, hvor alle landets fylkesmenn ble bedt om å sende Justisdepartementet fortegnelser over all fast eiendom i jødisk eie, nevnte nettopp «personer hvis navn viste jødisk avstamning» som et av kriteriene for å identifisere jøder.⁴⁴¹ Dette viser hvor sentralt navnebruken ble oppfattet å være blant de radikale antisemittiske kreftene også her i landet, slik det er vist at tilfellet var i Tyskland. Når Innenriksdepartementet ikke hadde inkludert noen navnebestemmelse i sitt utkast, er det med andre ord ikke overraskende om en jødelovgivning fra Riisnæs' bord skulle inneholde dette – manisk opptatt som han altså var av sammenhengen mellom navn, rase og identitet. Og nettopp identitet var sentralt i den siste ordinære bestemmelsen i Justisdepartementets utkast.⁴⁴²

⁴³⁹ Majer 2013, s. 169.

⁴⁴⁰ Ibid., s. 169-170.

⁴⁴¹ Mendelsohn 1986, s. 46.

⁴⁴² Unntatt er da bestemmelsene som omhandler straffeutmåling og lignende retningslinjer (§§ 19-23).

§ 18: Om nasjonalflagg og nasjonale symboler

Både Innenriks- og Justisdepartementet hadde i sine utkast inkludert en kort bestemmelse som ved hjelp av flagg, farger og symboler understreket hvor avskåret fra befolkningen for øvrig og det nasjonale fellesskapet jødene skulle være. I Innenriksdepartementets utkast het det følgende:

§ 9.

Jøder må ikke bruke Norges flagg og farger eller solkorset.⁴⁴³

Dette fulgte Justisdepartementet opp med et nesten identisk forslag:

§ 18.

Bruk av det norske nasjonalflagget og nasjonale symboler er forbudt for jøder. Det samme gjelder partiets flagg og symboler.⁴⁴⁴

Loven står ukommentert i forarbeidene, og det er ikke gjennomført noen endringer av betydning på det opprinnelige utkastet fra Larssens hånd. Sammenlignes de to utkastene, er det små forskjeller på dem, men som vi skal se av Innenriksdepartementets andre lovutkast, var forskjellene åpenbart betydelig nok til at de nektet å innta Justisdepartementets endringsforslag. Dette dreier seg primært om at Justisdepartementet har utelatt «farger» fra sitt forslag til bestemmelse. Dermed er det grunn til å vurdere det som noe mindre vidtgående: I Innenriksdepartementets utkast må det antas at hensikten er å nekte jøder bruken av en kombinasjon av landets røde, hvite og blå farger, og dermed på ikke på noen måte kunne markere sin tilhørighet til nasjonen.

Den mest dramatiske forskjellen ligger imidlertid i et stadig tilbakevendende tema: jødedefinisjonen. For gitt de premissene de to departementene la til grunn i sine definisjonsparagrafer, ville Innenriksdepartementets forslag gjelde for alle «jødekategorier», mens i Justisdepartementets utkast kun for «fulljøder». Dette er en forskjell som også må tas med i betraktningen når vi ser til den åpenbare inspirasjonen bak loven: den tyske loven om beskyttelse av tysk blod og tysk ære. Her sto det:

§ 4 (1)

«Jøder har forbud mot å heise riks- eller nasjonalflagget eller bære rikets farger».⁴⁴⁵

⁴⁴³ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 15.

⁴⁴⁴ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 15.

⁴⁴⁵ dRGBI I 1935, s. 1147. Oversettelse som beskrevet i kapittel 3.1.2.

Vi ser at formuleringene ligger tett på den de norske utkastene valgte. Likevel er det grunn til å si at det i ordlyd er Innenriksdepartementets forslag som la seg nærmest den tyske bestemmelsen, da primært ved bruken av «farger». I Tyskland kan bestemmelsen ha bidratt til å understreke jødernes utenforskap ytterligere på grunn av de mange paradene og marsjene nazistene arrangerte, og hvor flagging var obligatorisk.⁴⁴⁶ At de heller ikke kunne ikle seg nasjonens farger viste at de ikke kunne eller skulle være en del av det nasjonale fellesskapet. Men heller ikke den tyske bestemmelsen gikk i utgangspunktet lenger enn et forbud for «fulljøder».⁴⁴⁷ Det viser hvor radikalt utkastet til Innenriksdepartementet faktisk var – mye på grunn av en oppsiktsvekkende jødedefinisjon. Dette hensynet blir også avgjørende når jeg nå skal forsøke å oppsummere dette kapittelets momenter.

5.2 Oppsummering

Dette kapittelet har hatt to hovedhensikter: på den ene siden å vise hvordan Justisdepartementet svarte på Innenriksdepartementets radikale lovutkast og hvordan de utformet sine bestemmelser i sitt reviderte utkast, og på den andre siden å sammenligne de på dette tidspunktet to lovutkastene med hverandre og med tysk lovgivning. Dette er gjort ved en systematisk gjennomgang av de enkelte paragrafene Justisdepartementet foreslo – fordelt etter hovedelementene *definisjonsspørsmålet*, *statsborgerlige rettigheter*, med vekt på arbeids- og næringsutøvelse og *raseblanding*, der ekteskaps- og samlivsbegrensninger for jøder sto sentralt.

Den viktigste forskjellen mellom utkastene er å finne allerede i den første bestemmelsen som tar for seg *definisjonen* av begrepet «jøde». Fra Innenriksdepartementets radikale definisjon hvor alle «jødekategorier» var inkludert, tok Justisdepartementet et steg tilbake og la seg tett opp til definisjonen etter Nürnbergprinsippet og tysk rett. Det var kun de som kunne defineres som «fulljøder» som var å regne som «jøder» etter loven. Hvem som kunne regnes som «fulljøde» ble også begrenset ved at Justisdepartementet tok et steg tilbake fra definisjonen meldepliktloven hadde innført: sistnevnte lov innførte mulighet for «kvartjøder» til å bli definert som «fulljøder» ved giftemål med jøde eller medlemskap i jødisk trossamfunn; Justisdepartementet begrenset denne muligheten til «halvjøder». Det er også påfallende hvordan Tank, med Larssens støtte, argumenterte for at kategoriene «halv»- og «kvartjøder» i stedet burde benevnes med «avstamning», slik at avstand til et «jødebegrep» tilsynelatende økes ytterligere.

⁴⁴⁶ Majer 2013, s. 102.

⁴⁴⁷ I desember 1936 sendte det tyske Innenriksdepartementet ut et rundskriv hvor det gikk frem at det flaggforbudet som gjaldt jøder etter blodbeskyttelsesloven også skulle gjelde for jøders ektefelle (Majer 2013, s. 645).

Departementene gjør også ulike fortolkninger på området for *statsborgerlige rettigheter*. For det første hadde Justisdepartementet fjernet Innenriksdepartementets bestemmelse om å frata jøder statsborgerskap. Videre la sistnevnte departement en radikal fortolkning til grunn som var noe mer vidtgående enn tysk rett både for offentlige ansettelser og utøvelse av annen yrke og næring. Dette hang særlig sammen med den definisjonen departementet la til grunn, og ikke minst den snevre bestemmelse som for eksempel kun slår fast at «[j]øder ikke [kan] gis tillatelse eller autorisasjon av det offentlige [...] til å utøve yrke eller næring». Justisdepartementet la seg igjen tett på tysk lovgivning, men for offentlige ansatte med en grunnforståelse som kan sies å være en oppmykning av tysk lov. Dette gjaldt særlig for «halv»- og «kvartjøder», med vekt på siste. Tanks paragraf hadde imidlertid også radikalt fortolkningspotensiale, som antakelig dreide seg om intensjonen om å ligge tett på tysk lovverk. For andre yrker og næringsmuligheter blir tysk rett fulgt tett.

Ekteskapsområdet var sentral for innføringen av Nürnberglovene med et mål om å hindre *raseblanding*. På dette området følger både Innenriksdepartementet og Justisdepartementet tysk rett og blodbeskyttelsesloven tett. Det innebærer et brudd for Innenriksdepartementet fra deres definisjonsparagraf, hvor distinksjoner for «jødekategoriene» nå er innført. Dette bidrar til utkastets inkonsekvente preg. Det samme gjelder for seksuell omgang. Begge bestemmelser er imidlertid svært knappe sammenlignet med tyske lover, og Justisdepartementets forslag fremstår som det forsøket som legger seg tettest på å implementere tysk lov på området mest helhetlig. Flere nyanser i departementets bestemmelser er utelatt fra Innenriksdepartementets forslag, hvilket blant annet handler om fravær av ugylldighetsprinsipper.⁴⁴⁸ Dette var ett av flere innspill Innenriksdepartementet fant grunn til å hente inn i sitt andre lovutkast.

⁴⁴⁸ Hvorvidt et ekteskap inngått i strid med en bestemmelse skulle være gyldig eller ikke.

6 Det tredje utkastet: Innenriksdepartementets endelige linje

Innenriksdepartementets andre utkast til lov om visse bestemmelser om jøder forelå den 13. januar 1943, og ble sendt på høring av byråsjef Lassen, som også hadde stått for ekspederingen av departementets første utkast.⁴⁴⁹ Hvorvidt departementets radikale linje fra det opprinnelige lovforslaget lå fast, eller om de hadde tatt til seg de kritiske innvendingene som hadde kommet fra Justisdepartementet var i utgangspunktet allerede varslet av innenriksminister Hagelin i hans rasende brev til Riisnæs:

Hva angår det nye utkastet som det ærede departement har utarbeidet, er det på en rekke vesentlige punktet lagt til grunn et syn som er absolutt uforenelig med den fremgangsmåte som er nødvendig i jødespørsmålet i Norge i dag. Innenriksdepartementet vil derfor overfor Ministerpresidenten fremme sitt opprinnelig forslag med de endringer som det ærede departements brev av 25. november d.å. foranlediger.⁴⁵⁰

Med andre ord: her var det ikke å forvente noen mindre radikal linje i den foreslåtte politikken mot jødene. Oppsummert ser det ut til at Innenriksdepartementet hadde beholdt sine egne, radikale bestemmelser og begreper, og supplert med enkelte av de tiltak Justisdepartementet hadde foreslått og som Innenriksdepartementet ikke hadde hatt i sitt opprinnelige utkast – enkelte av disse også ytterligere radikalisert, gjerne som konsekvens av begrepsforståelsen om «jøde».

Når dette kapittelet skal se nærmere på det endelige lovforslaget fra Innenriksdepartementet, er det med det utgangspunkt at ingen forarbeid foreligger. Som med det første utkastet fra samme departement har vi kun selve lovteksten samt oversendelsesbrevet å støtte oss på. Det kan dermed ikke slås fast hvilke vurderinger som ble gjort i utarbeidelsen av nytt utkast. Hensikten vil dermed i det følgende være å undersøke hvilke utslag videreføringen av departementets opprinnelige linje fikk for det reviderte utkastet, når også Justisdepartementets endringer var tatt med i betraktningen, slik Hagelin hadde varslet. Så hvordan hadde egentlig Innenriksdepartementet innrettet seg etter å ha mottatt Justisdepartementets nye utkast? Hadde holdningen til tysk rett endret seg? Et innledende svar kan kanskje være dette: Den eneste enkeltbestemmelsen der det kan registreres at Innenriksdepartementet hadde rettet seg fullt og helt etter Justisdepartementets formaninger, var i spørsmålet om jødestjerne. Denne var fjernet i sin helhet fra det nye utkastet.

⁴⁴⁹ LArch Berlin, 3 Rep 039, nr. 380: Vedlegg.

⁴⁵⁰ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Innenriksminister Hagelins brev til justisminister Riisnæs og Justisdepartementet.

6.1 Paragrafene

Utdragene fra flere av lovtekstene i dette kapittelet vil ikke være komplette. Det gjelder de tilfeller der ordlyden er tilsvarende eller ligger tett på tilsvarende bestemmelse i Justisdepartementets utkast. Det henvises i de tilfeller til vedlegg av transkribert lovutkast. Samme kategorisering som i foregående kapittel vil ligge til grunn også her: *definisjoner*, *statsborgerlige rettigheter* og *raseblanding*.

6.1.1 Definisjonene

§§ 1 og 2: En jødedefinisjon og jødisk selskap

En svært sentral del av Justisdepartementets kritikk av det første utkastet fra Innenriksdepartementet hadde vært den definisjonen av «jøde» som sistnevnte departement hadde lagt til grunn i sitt lovarbeid. Ikke bare kritiserte Tank og Larssen det faktum at definisjonen var langt videre enn tysk lovgivning, slik at tiltak ville ramme «blandingsjødene» til dels «meningsløst hårdt»,⁴⁵¹ men den bidro også til et gjennomgående inkonsekvent utkast når senere paragrafer åpnet for en distinksjon mellom «jødekategoriene». Innenriksdepartementet hadde imidlertid tatt Hagelins varsler på alvor, og foreslo nøyaktig den samme, radikale jødedefinisjonen som i sitt første utkast - i like dårlig overenstemmelse med tysk lovverk. Den eneste forskjellen var at lov om meldeplikt nå var vedtatt, og datoen dermed tatt inn i bestemmelsen, som dermed så slik ut:

§ 1.

Jøder etter denne lov vil si fulljøder, halvjøder og kvartjøder, jfr. lov av 17. november 1942 om meldeplikt for jøder.⁴⁵²

Et interessant moment som på dette tidspunktet i lovutkaststriden slo inn er dette: der Quisling tidligere offentlig kun hadde gitt antydende bidrag i diskusjonene om hvor vidt begrepet «jøde» skulle oppfattes, kom han i en tale han holdt i Trondheim den 6. desember 1942 med ganske oppsiktsvekkende uttalelser. Her omtalte han «halvjøder» og «kvartjøder» som «virkelige jøder», «fordi det jødiske er så dominerende».⁴⁵³ Dette var utsagn som vi har sett ikke var i tråd med tysk lovgivning på tidspunktet, men nærmet seg de radikale nasjonalsosialistiske

⁴⁵¹ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 2

⁴⁵² LArch Berlin, 3 Rep 039, nr. 380, s. 1.

⁴⁵³ Sørensen 2019, s. 11.

Quislings syn ble gjengitt dagen etter talen både i Aftenposten og NS' hovedorgan, Fritt Folk. Innholdet var det samme, men noe ulik ordlyd (Ibid.).

elementenes fortolkning hvor forestillingene om «blandingsjødene» som «den forkledde jøde sto sterkt».⁴⁵⁴ Quislings ord medførte da også en viss oppstandelse, også i kretser knyttet til NS. Da den offisielle utgaven av Quislings Trondheimstale kom ut i bokform var formuleringene om «halv»- og «kvartjødene» fjernet.⁴⁵⁵ Likevel, dette var uttalelser som hadde kommet i offentligheten, og var offentlig kjent. De kom samtidig etter at Justisdepartementet hadde sendt i retur sitt reviderte lovutkast, men før Innenriksdepartementet utarbeidet sitt andre. Det aggressive brevet fra Hagelin til Riisnæs ble sendt den 23. desember. Kan Innenriksdepartementets selvtillit i definisjonsspørsmålet, og formen på lovtekstene for øvrig, ha vært så stor som den åpenbart var på grunn av Quislings uttalelser? Og er tonen i brevet fra Hagelin også påvirket av dette? Samtidig tyder Quislings utspill på at Justisdepartementets argumenter i definisjonsstriden ikke hadde gjort særlig inntrykk. Han hadde jo allerede blitt forelagt lovavdelingens syn ved den «irregulære» måten Hagelin påpekte ved oversendelsen den 25. november til «Herr Ministerpresidenten».⁴⁵⁶

Til andre sider ved definisjonsbestemmelsen er det verdt å notere seg at Innenriksdepartementet ikke på noen måte hadde tatt til seg Justisdepartementets formaninger om å avstå fra å benytte begrepene «halvjøde» og «kvartjøde» i lovteksten, og erstatte dette med «person av halvjødisk avstamning» eller «person av kvartjødisk avstamning». Dette var kanskje heller ikke å forvente, gitt signalene fra Hagelin. Uansett måtte den definisjonen av «jøde» departementet la til grunn nødvendigvis få store konsekvenser for det videre utkastet, og det skal vise seg at konsekvensene nesten ble enda større enn i deres opprinnelige utast. Årsaken er det nå langt mer komplekse utkastet, etter at Innenriksdepartementet hadde hentet inn enkelte av bestemmelsesområdene Justisdepartementet hadde foreslått. Allerede i neste paragraf ble det tydelig. Dette dreide seg nemlig nettopp om en bestemmelse som Innenriksdepartementet ikke hadde hatt i sitt opprinnelig utkast, men som Tank fra Justisdepartementets side hadde argumentert for var nødvendig å innta for å definere hvilke selskaper som var jødiske. I det nye utkastet hadde Innenriksdepartementet i all hovedsak kopiert Justisdepartementets forslag. Konsekvensene den samme bestemmelsen fikk i de to departementenes utkast var likevel ulike på grunn av definisjonsbestemmelsen i § 1. Siden definisjonen av jødisk selskap var tilsvarende i de to departementenes utkast gjengis ikke paragrafen i sin helhet her.⁴⁵⁷ For å demonstrere

⁴⁵⁴ Schleunes 1972, s. 130.

⁴⁵⁵ Sørensen 2019, s. 11.

⁴⁵⁶ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov: Oversendelsesbrev.

⁴⁵⁷ Det vises til vedlegg.

utslaget av å beholde en radikal jødedefinisjon på forståelsen av jødisk selskap, er det imidlertid verdt å se på et eksempel fra paragrafen gjennom dens første ledd:

§ 2.

Jødisk selskap vil etter denne lov si:

1. Selskap hvis medlemmer er personlig ansvarlige for selskapets forpliktelser, når ett eller flere medlemmer er jøde.

Like med jøde regnes i denne paragraf jødes ektefelle.⁴⁵⁸

Etter Innenriksdepartementets definisjon ville dermed et selskap, når ikke annet er opplyst i bestemmelsen om forståelsen av «jødebegrepet», bli regnet som jødisk blant annet når ett personlig ansvarlig medlem var enten «fulljøde», «halvjøde» eller «kvartjøde». De andre leddene i bestemmelsen blir gjenstand for en tilsvarende radikal forståelse, og utvidet dermed Justisdepartementets opprinnelige paragraf i betydelig grad. Når paragrafens siste ledd, på samme måte som Justisdepartementets tilsvarende bestemmelse, slo fast at jødes ektefelle ble ansett på samme måte som jøde, viser det med all tydelighet det samlede lovverkets karakter: Når «jøde» inkluderte alle «jødekategorier» innebærer også «jødes ektefelle» personer av «norsk eller artsbeslektet avstamning» som var gift med «halvjøde» eller «kvartjøde». Konsekvensene ville med andre ord vært at hvis en «norsklodig» person som var gift med en «kvartjøde» var personlig ansvarlig for et selskaps forpliktelser, ville selskapet være å regne som jødisk. Dette var svært radikalt, ikke minst sammenlignet med tysk lovgivning, som det er gjort rede for i foregående kapittel. Konsekvensen for de senere bestemmelsene om næringsrettigheter som paragrafen om jødisk selskap var ment å regulere ble dermed omfattende.

6.1.2 Statsborgerlige rettigheter

På områder knyttet til statsborgerlige rettigheter og plikter hadde Innenriksdepartementet gjort flere tilføyelser som tok hensyn til innspillene i Justisdepartementets reviderte lovutkast. For de aller fleste områder også innenfor det sakskomplekset førte imidlertid Innenriksdepartementets definisjonsparagraf til radikaliseringer sammenlignet med Justisdepartementets utkast. Det første de gjorde var å hente inn en av bestemmelsene Justisdepartementet hadde fjernet.

§ 3: Statsborgerskap

Sentralt i Innenriksdepartementets opprinnelige utkast hadde en bestemmelse om at ingen «jødekategorier» kunne være norske statsborgere stått. Som vist i kapittel 3.1.1 var en slik

⁴⁵⁸ LArch Berlin, 3 Rep 039, nr. 380, s. 1. Første og siste ledd er vist i sitatet.

bestemmelse enda mer radikal enn tysk lovgivning, som hadde innført to klasser av statsborgerskap: riksborgere og statstilhørig. Den pariaklassen som de statstilhørig ble plassert i skapte grunnlaget for utskillelsen av jøder gjennom å frata gruppen stadig flere statsborgerlige rettigheter. Innenriksdepartementet hadde på sin side gått inn for å kutte båndene til jødene – hvilket innebar alle «kategorier» - med ett kraftig slag, og frata dem statsborgerskapet umiddelbart uten at noen annen status ble opprettet for dem. I sitt reviderte forslag fastholdt de i utgangspunktet sin opprinnelige linje om at jøder skulle miste statsborgerskapet, og overså Justisdepartementets argumenter om at den kommende lov om frakjenning av statsborgerrett var tilstrekkelig også i spørsmål knyttet til jøder. Justisdepartementet ser imidlertid ut til å ha fått gehør på ett punkt. Innenriksdepartementets bestemmelse om statsborgerskap for jøder så slik ut i deres andre utkast:

§ 3.

Fulljøde og halvjøde kan ikke være norsk statsborger, jfr. lov om norsk statsborgerrett av 8. august. 1924.⁴⁵⁹

I motsetning til den opprinnelige paragrafen i deres første utkast, het det ikke lenger at «jøder [ikke] kan være norsk statsborger».⁴⁶⁰ Nå hadde de, til tross for at «jøde» allerede var definert som både «fulljøde», «halvjøde» og «kvatjøde» i § 1, fjernet «kvartjøder» fra statsborgerbestemmelsen, slik at denne ikke rammet dem. Med andre ord: Der Justisdepartementet hadde blitt hørt på at de fant det «meningsløst at personer av kvartjødisk avstamning overhodet ikke skal kunne være norske statsborgere»,⁴⁶¹ hadde ikke Innenriksdepartementet tatt inn over seg Justisdepartementets forsøk på å balansere inkonsekvensen i de ulike bestemmelsene med hensyn til sprikende jødedefinisjoner. Den frustrasjonen Tank hadde gitt uttrykk for i vedlegget til sitt utkast sto altså ved lag også i Innenriksdepartements andre utkast.

§ 4: Eiendom og bedrifter

En konsekvens av definisjonsbestemmelsen ser vi igjen i neste bestemmelse. Her ønsket Innenriksdepartementet å regulere jødernes adgang til eierskap blant annet i eiendom og industri med følgende bestemmelse:

⁴⁵⁹ Ibid.

⁴⁶⁰ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Innenriksdepartementets første utkast til lov med oversendelse til Justisdepartementet, s. 1.

⁴⁶¹ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 2.

§ 4.

Jøder kan ikke råde over, eie eller ha særlige rettigheter i fast eiendom, skip, luftfartøy eller industriell bedrift i Norge eller råde over, eie eller ha særlige rettigheter i aksjer i norske aksjeselskaper. Det samme gjelder jødisk selskap og person som er gift med en fulljøde eller halvjøde.⁴⁶²

Dette er en kombinasjon av Justisdepartementets § 11 om eiendomsrett og aksjer, og § 9 som blant annet omhandler industriell virksomhet. Men der det i Justisdepartementets bestemmelse var snakk om forbud mot «erverv» til eiendom, fulgte Innenriksdepartementet opp sitt eget første utkast § 3 hvor det var forbudt for jøder å «besitte» slik eiendom, her formulert som å «råde over». Der Justisdepartementet hadde liberalisert ved å slå fast at den som allerede eide ikke ble fratatt sin eiendom, tok Innenriksdepartementet det ventede steget tilbake.⁴⁶³ I tillegg var det i begge Justisdepartementets bestemmelser snakk om «fulljøder», etter Justisdepartementets definisjon – hvilket også var tilfellet for de bestemmelser det er naturlig å se til i tysk rett.⁴⁶⁴ I Innenriksdepartementets utkast skulle imidlertid heller ikke «kvartjøder» kunne besitte eiendom eller industriell virksomhet, hvilket var relativt sammenfattende deres nevnte første utkastets bestemmelse. Samtidig var det ikke bare «person gift med jøde» som var en del av paragrafen, slik som i Justisdepartementets forslag, men også den som var gift med «halvjøde». Dette hadde ikke vært del av deres første utkast, og bidro til å radikalisere den nye paragrafen ytterligere.

I denne bestemmelsen kommer også utslag av kombinasjonen av jødedefinisjon og definisjon av jødisk selskap som Innenriksdepartementet hadde innført: Heller ikke «norskbloedig» gift med «kvartjøde» skulle kunne «råde over» eller eie for eksempel fast eiendom gjennom et selskap vedkommende hadde en fremtredende rolle.

§ 5 og 6: Om offentlige ansettelser og verv

Et sentralt område i den tyske antijødiske politikken hadde vært å begrense jødernes tilgang på offentlige stillinger – en politikk som altså hadde startet kort tid etter den nazistiske maktovertakelsen, og som var omhandlet i den viktige første forordningen til riksborgerloven. Som vi husker fra 5.1.2 hadde Justisdepartementet forsøkt å redusere Innenriksdepartementets opprinnelige utkast til bestemmelse til å omhandle i første omgang overordnede stillinger. Dette kontret Innenriksdepartementet i sitt andre forslag, med følgende utvidede paragraf sammenlignet med sitt første forslag:

⁴⁶² LArch Berlin, 3 Rep 039, nr. 380, s. 2. Siste ledd er utelatt av relevanshensyn.

⁴⁶³ Poenget som er trukket frem i kapittel 5.1.2 om den innførte lov om inndragning av formue slår også inn her.

⁴⁶⁴ Se under kapittel 5.1.2.

§ 5.

Jøde kan ikke ansettes eller konstitueres i stilling i offentlig tjeneste (stat, kommune og hel- eller halvoftentlig institusjon som forvaltningsmessig hører under stat eller kommune). Det samme gjelder personer som er gift med en fulljøde eller halvjøde.

Når jøde eller person som er gift med en fulljøde eller halvjøde innehar stilling som nevnt i første ledd, opphører tjenesteforholdet 3 måneder etter at denne lov er trått ikraft.

Den hvis tjenesteforhold opphører i henhold til bestemmelsene i denne paragrafen har ikke krav på frilønn eller annen godtgjørelse.⁴⁶⁵

Innenriksdepartementet var nå langt på vei tilbake til sitt opprinnelige utkast til bestemmelse der *alle* stillinger i offentlig tjeneste skulle være utelukket for *alle* «kategorier» av jøder. Samtidig hadde de spisset det ytterligere til i det nye utkastet ved å også anse person gift med «fulljøde» og «halvjøde» som utelukket. Dette kan vurderes som relativt tett opp til den tyske embetsverkloven fra 1937, der bare en person av «tysk eller beslektet blod» kunne bli offentlig tjenestemann. Her følger imidlertid de samme distinksjonen til ansettelsesnivå og titler som jeg har ført i kapittel 5.1.2. Den tyske loven bruker begrepet *Beamte*, men Innenriksdepartementets bestemmelse sonderer altså ikke mellom ansettelsesnivåer. Konsekvensen av den nye bestemmelsen i praksis er enda mer radikal variant av deres første utkasts § 4, siden person gift med jøde eller «halvjøde» nå også er trukket inn.⁴⁶⁶

Det som må oppfattes som et velrettet spark til Tanks og Larssen forslag i Justisdepartementets utkast, der det i § 4 ble tatt til orde for frilønn til de som ble oppsagt kan også bemerkes: Innenriksdepartementet har funnet grunn til å ikke bare utelate fra bestemmelsen et ledd om frilønn, men eksplisitt slå fast i tredje ledd at en person oppsagt etter gjeldende bestemmelse *ikke* skulle ha krav på dette.

Inntatt som egen paragraf etter mønster fra Justisdepartementets reviderte utkast var også en bestemmelse om jøders utestengelse fra offentlige tillitsverv. I både denne og forutgående paragraf hadde også Justisdepartementet i sitt utkast tatt inn alle «jødekategorier» i bestemmelsene. På dette området radikaliseres dermed ikke en paragraf om verv, men som i forutgående paragraf tilkommer en skjerping i form av nektelse også for person gift med «halvjøde», til følgende ordlyd:

§ 6.

Jøde kan ikke oppnevnes eller velges til offentlig tillitsverv av noen art. Den samme gjelder person som er gift med fulljøde eller halvjøde.⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ Ibid. En unntaksbestemmelse i siste ledd er utelatt.

⁴⁶⁶ Dette var samtidig en radikalisering fra tysk lov som omhandlet «person gift med jøde» (altså «fulljøde») (dRGBI I 1937, s. 45 og Noakes 1989, s. 324).

⁴⁶⁷ Ibid.

En bestemmelse om utelukkelse av jøder arbeidstjeneste og ungdomstjeneste er så tatt inn i § 7 etter forslag fra Justisdepartementet. Ordlyden er nøyaktig den samme som i sistnevnte departements utkast, med den sedvanlige forskjellen i konsekvens med utgangspunkt i jødedefinisjonen: Også «halv»- eller «kvartjøder» var utelukket.

§§ 8-11: Andre yrker og næring

De neste fire bestemmelsene i §§ 8-11 i Innenriksdepartementets andre utkast beskjeftiger seg med jøders tilgang på yrker og næring. Her har departementet i stor grad tatt hensyn til Justisdepartementets innspill om hvilke bestemmelser som burde være tilstede i en samlet jødelovgivning – etter mønstre fra tysk rett.⁴⁶⁸ De hadde gått bort fra sin knappe bestemmelse om at jøder ikke skulle «gis tillatelse eller autorisasjon [...] til å utøve yrker eller næring»⁴⁶⁹ i sitt opprinnelig utkast, og lagt seg tettere opptil det tyske lovverket som Justisdepartementet hadde hatt som utgangspunkt. I all hovedsak har Innenriksdepartementet også kopiert ordlyden fra Justisdepartementets utkast til disse lovene, og de behøver derfor i all hovedsak ikke å gjentas her.⁴⁷⁰ I §§ 8 og 9, som omhandler henholdsvis tillatelse til å drive sakførervirksomhet og virksomhet som lege, tannlege, veterinær eller drift av apotek, var dessuten også Justisdepartementets utkast tydelig på at forbudet skulle gjelde alle «jødekategorier». Når Innenriksdepartementet benyttet «jøde», fikk det dermed samme praktiske anvendelse i de to departementenes utkast. For bestemmelsen i § 10 var det imidlertid annerledes. Denne omhandlet blant annet jøders mulighet til å ha handels- eller håndverksbrev, og fikk i Innenriksdepartementets form følgende ordlyd:

§ 10.

Fulljøde og halvjøde kan ikke ha handels- eller håndverksbrev eller helt eller delvis eie handelsfirma eller håndverksbedrift, og har ikke tilgang til å drive virksomhet som megler, revisor eller industriell virksomhet. Det samme gjelder jødisk selskap og person som er gift med fulljøde eller halvjøde. Innenriksdepartementet kan i samråd med Handelsdepartementet gjøre unntak herfra når særlige grunner tilsier det.⁴⁷¹

Nå hadde Innenriksdepartementet gått bort fra den strenge forståelsen av «jøde» fra de foregående paragrafene, og igjen innført en distinksjon som utelot «kvartjøder» fra bestemmelsen. Den var samtidig strengere enn Justisdepartementets forslag som kun omhandlet «fulljøder», og samtidig strengere enn tysk rett.⁴⁷² Det betyr at Innenriksdepartementet igjen

⁴⁶⁸ Se underkapitler i kapittel 5.1.2.

⁴⁶⁹ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Innenriksdepartementets første utkast til lov, s. 1.

⁴⁷⁰ Det vises for øvrig til vedlegg av transkriberte lovtekster.

⁴⁷¹ LArch Berlin, 3 Rep 039, nr. 380, s. 3. Siste ledd er utelatt av relevanshensyn.

⁴⁷² Kapittel 5.1.2.

Noakes 1989, s. 328.

hadde gått mot sin egen definisjonsparagraf. Et paradoksalt utslag som kan nevnes i den forbindelse, er konsekvensene bestemmelsens bruk av «jødisk selskap» nå fikk, tilsvarende. Jeg har vist en slik konsekvens i § 4 ovenfor, men her ble resultatet enda mer eiendommelig: Som vist ovenfor måtte nemlig et selskap oppfattes som «jødisk» hvis person gift med «halv»- eller «kartjøde» på ulikt vis var involvert. Det betød at et selskap med en «norskbeslektet» person gift med «kvartjøde» i posisjoner regulert etter § 2 ikke ville kunne befatte seg med de bedrifter eller yrker som § 10 i Innenriksdepartementets utkast omhandlet. Med andre ord: «kvartjøde», som var unntatt bestemmelsen, skulle kunne eie «handelsfirma eller håndverksbedrift», men et selskap med «norskbeslektet» person som var gift med en «kvartjøde» i en ledende posisjon kunne det ikke.

De samme innstramningene som var gjennomgående i bestemmelsene i Innenriksdepartementets andre utkast gjaldt også for § 11, som regulerte jøders adgang til rederivirksomhet: Der bestemmelsen kun gjaldt for «fulljøder» i Justisdepartementets utkast, dekket den i Innenriksdepartementet utkast alle «jødekategorier». For øvrig var ordlyden nøyaktig den samme i departementenes utkast.⁴⁷³ Innenriksdepartementet hadde inntatt utkast til bestemmelse akkurat slik den var foreslått, men konsekvensene ble igjen vesentlig mer vidtrekkende i Innenriksdepartementets støpning.

6.1.3 Raseblanding

§§ 12-14 og 18: Om ekteskap, utenomekteskapelig omgang og hushjelp

Området for ekteskapsinngåelse sto svært sentralt i det tyske lovverket. Også Justisdepartementet hadde latt det være sentralt i sitt lovutkast, der de hadde delt opp Innenriksdepartementets enkeltstående bestemmelse i tre frittstående paragrafer for hver «jødekategori».⁴⁷⁴ Dette eksempelet ble ikke fulgt opp i Innenriksdepartementets andre utkast, der de ser ut til å ha tatt utgangspunkt i sin opprinnelige bestemmelse og bygget denne ut med elementer hentet fra Justisdepartementets utkast. Bestemmelsen om ekteskapsinngåelse besto nå igjen av én paragraf med følgende ordlyd:

§ 12.

Ekteskap må ikke inngås mellom fulljøde eller halvjøde på den ene side og norsk statsborger som er av norsk eller artsbeslektet blod eller kvartjøde på den annen side.

Heller ikke må ekteskap inngås mellom kvartjøder innbyrdes.

Innenriksdepartementet kan i samråd med Justisdepartementet gi samtykke til unntak fra bestemmelsene i 1. og 2. ledd.

⁴⁷³ LArch Berlin, 3 Rep 039, nr. 380, s. 3.

⁴⁷⁴ §§ 12-14 i Justisdepartementets lovutkast.

Ekteskap som inngås i strid med bestemmelsene i denne paragraf, er ugyldig. Dette gjelder også ekteskap inngått i utlandet i hensikt å omgå loven.⁴⁷⁵

Tilsynelatende endres ikke så mye fra Justisdepartementets utkast, til tross for at alle «jødekategorier» samles i en bestemmelse. Vi kan riktignok merke oss at inkonsekvensen fra Innenriksdepartementets første lovutkast er beholdt når «jøde» også for dette lovområdet nettopp fordeles i kategorier. Likevel oppstår det noen betydningsfulle ulikheter.

For det første har Innenriksdepartementet nå tatt inn i bestemmelsen prinsippet om at ekteskap som eventuelt skulle bli inngått i strid med loven skulle være ugyldig – lik både tysk rett og Justisdepartementets utkast. For både Justisdepartementet og tysk lovgivning dreide det seg imidlertid om de tilfeller der «fulljøder» hadde inngått ekteskap med person av norsk (eller tysk) eller «artsbeslektet» blod. I Innenriksdepartementets bestemmelse var *alle* ekteskap inngått i strid med bestemmelsen ugyldige. Det innebar både mellom «halvjøder» og «norskbeslektet blod» og mellom «kvartjøder» innbyrdes.

For det andre kan det neves at effekten Justisdepartementet oppnådde ved å understreke en klar differensiering av «jødekategoriene» ved tre separate paragrafer på giftemålsområdet nå er uteblitt. Dette kan sies å være som forventet, gitt Innenriksdepartementets § 1, og deres tilsynelatende ønske om å tvert imot samle alle «jøder». Uviljen til å benytte begreper som «person av halvjødisk [eller kvartjødisk] avstamning» understreker dette. For Innenriksdepartementet var det tydelig at det ikke var slik at det kun var «fulljøder» som var «fullverdige» jøder», slik Tank synes å ha forsøkt å implementere gjennom den nevnte distinksjonen.

For det tredje tok Innenriksdepartementet tilbake myndigheten til å gi dispensasjoner fra giftemålsbestemmelsen, som Justisdepartementet hadde foreslått lagt til Ministerpresidenten (for fulljøder) og seg selv (for «halv»- og «kvartjøder»).

Den påfølgende paragrafen i Innenriksdepartementets utkast er interessant, siden dette var et nytt element både fra deres første utkast, og fra Justisdepartementets forslag. Bestemmelsen adresserte imidlertid en utfordring som tyske myndigheter hadde vært opptatt av i lengre tid, nemlig hva som skulle skje med blandede ekteskap som eksisterte før blodbeskyttelsesloven gjorde dem ulovlige i 1935. For verken tysk rett eller de forslagene til jødelovgivning på ekteskapsområdet som ble utarbeidet i Norge hadde tilbakevirkende kraft.⁴⁷⁶

⁴⁷⁵ LArch Berlin, 3 Rep 039, nr. 380, s. 3-4. Andre og siste ledd er utelatt av relevanshensyn.

⁴⁷⁶ Majer 2013, s. 383.

Innenriksdepartementets forslag var å tillate oppløsning av blandende ekteskap med følgende ordlyd:

§ 13.

En person av norsk eller artsbeslektet blod og kvartjøde kan kreve ekteskapet oppløst ved dom når han er gift med en fulljøde eller halvjøde. Kravet må settes fram innen 3 måneder etter at denne lov er trått ikraft.

Bestemmelsene i §§ 4, 5, 6, 10 og 11 gjelder ikke norsk statsborger av norsk eller artsbeslektet blod som i dag er gift med en fulljøde eller halvjøde, når han innen 3 måneder etter denne lovs ikrafttreden har forlangt ekteskapet oppløst.⁴⁷⁷

Dette betød at allerede eksisterende ekteskap som etter § 12 skulle være ulovlige, kunne oppløses ved dom. Det måtte imidlertid skje etter krav fra den «norsksblodige» parten i forholdet, og kunne ikke initieres av myndighetene. Departementet understreket i andre ledd den «gulroten» en person som krevde sitt blandede ekteskap ville oppnå gjennom å være fritatt for de restriksjonene loven ellers ville pålegge vedkommende.

Bestemmelsen fra Innenriksdepartementet ser ut til å være inspirert av lignende lover og lovarbeid i Tyskland. Med ekteskapsloven av juli 1938 (*Gesetz zur Vereinheitlichung des Rechts der Eheschließung und der Ehescheidung im Lande Österreich und im übrigen Reichsgebiet*) ble det innført slike muligheter for en ektefelle til å kreve et ekteskap oppløst ved dom. Ingen eksplisitt rase- eller jødebestemmelser ble gitt, men slike hensyn var i stedet skjult bak begrep som «genetisk hygiene» og lignende.⁴⁷⁸ Tiltakene hadde ikke den ønskede effekten for de radikale partielementene, som så at svært få blandede ekteskap ble avsluttet med bakgrunn i de eksisterende lovene. Ikke minst var problemet at dette var et frivillig tiltak som måtte initieres av den «tysksblodige» parten. Kretser i partiet hadde klare intensjoner om å arbeide frem en lov som var eksplisitt på at oppløsning av ekteskap kunne gjøres i forhold der den ene partneren var definert som jøde og den andre «tysksblodig», enten gjennom søknad fra den «tysksblodige» parten eller også etter initiativ fra myndighetene. Noen slik lov ble imidlertid aldri vedtatt – hvilket antakelig skyldes krigsutbruddet som gjorde at andre områder fikk prioritert fokus.⁴⁷⁹ Etter Wannsee-konferansene i 1942 ble dette dessuten igjen tematisert for å åpne opp for deportasjoner av jøder i blandingsekteskap. Noen løsning ble det imidlertid ikke, siden det var frykt for at mer drastiske tiltak enn frivillig skilsmisse kunne sette hemmeligholdelsen rundt «den endelige løsningen» på spill, og risikere hele operasjonen. Raul Hilberg sier om dette: «It

⁴⁷⁷ LArch Berlin, 3 Rep 039, nr. 380, s. 4. Siste ledd er utelatt av relevanshensyn.

⁴⁷⁸ Ibid., s. 106.

Nazi-teoretikere forsøkte å argumentere for at nazistisk lovgivning hadde gjort rasetilhørighetens betydning så tydelig at en «tysksblodig» partner i et eksisterende blandet ekteskap kunne kreve dette oppløst ved å påberope seg ny forståelse av de nærmest naturgitte forholdene nasjonalsosialismen presenterte (Whitman 2018, s. 183).

⁴⁷⁹ Majer 2013, s. 106-107, 860.

simply did not pay to sacrifice the secrecy of the whole operation for the sake of deporting 28,000 jews [...].⁴⁸⁰

Når det gjaldt omgang utenfor ekteskap ble det i kapittel 5.1.3 vist at dette var et sentralt område for tyske raseideologer. Innenriksdepartementets første utkast hadde hatt en bestemmelse på dette området som Justisdepartementet tok videre, men samtidig gjorde mindre radikal. Forskjellen besto i at der det opprinnelige utkastet hadde forbud mot samkvem mellom «fulljøder» og «halvjøder» på den ene siden og «norsksblodige» eller «kvartjøder» på den andre, justerte Justisdepartementet det slik at forbudet kun gjaldt for «fulljøder» - slik tysk lov også sa. Som ventet har ikke Innenriksdepartementet hatt til hensikt å mildne sitt opprinnelige forslag. Tvert imot strammet de skruen ytterligere til med følgende forslag til bestemmelse:

§ 14.

Kjønslig samkvem utenfor ekteskap er forbudt mellom fulljøde eller halvjøde på den ene side og norsk statsborger av norsk eller artsbeslektet blod eller kvartjøde på den annen side, likeledes mellom kvartjøder innbyrdes.⁴⁸¹

Nå hadde altså Innenriksdepartementet gått tilbake til sitt opprinnelig utkast til bestemmelse, som allerede gikk ut over tysk rett. I tillegg hadde de lagt til et forbud mot omgang utenfor ekteskap mellom «kvartjøder» innbyrdes. Departementet ønsket dermed å innføre samme begrensning for seksuell omgang som for ekteskap, der det altså også ble foreslått forbud for ekteskap mellom «kvartjøder». Med andre ord: også på området bestemmelsen i Innenriksdepartementets § 14 regulerte forlot de sitt tyske juridiske opphav ytterligere. Som vist i foregående kapittel hadde riktignok radikale elementer agitert for utvidelser av den opprinnelige tyske bestemmelsen som kun forbød omgang mellom «fulljøder» og «tysksblodige», og til dels fått gjennomslag med et Gestapo-direktiv som inkluderte forbud også for «halvjøder».⁴⁸² Dette ønsket Innenriksdepartementet nå altså å ta enda et skritt videre.

Den neste bestemmelsen er en av dem Justisdepartementet valgte å utelate fra sitt utkast, og som i Tanks vedlegg fikk hard medfart som et eksempel på Innenriksdepartementets inkonsekvente linje i det opprinnelige lovforslaget. Det dreide seg om bestemmelsen om forbudet jøder hadde mot å ta til seg «norsksblodig» kvinnelig arbeidshjelp under 45 år, og som var hentet fra tysk lovgivning. Tanks kritikk dekket et grunnleggende problem i Innenriksdepartementets opprinnelige utkast, eksemplifisert med den aktuelle loven: Mens en «kvartjødisk» mann hadde mulighet til å gifte seg med kvinne av «norsksbeslektet» blod, hadde

⁴⁸⁰ Hilberg 2003, s. 168.

⁴⁸¹ LArch Berlin, 3 Rep 039, nr. 380, s. 4. Siste ledd er tatt ut av relevanshensyn. Det vises til transkribert lovutkast i vedlegg.

⁴⁸² Se kapittel 5.1.2.

vedkommende ikke anledning til å ta til seg den samme personen som hushjelp, siden forbudet i den opprinnelige «hushjelploven» gjaldt for «jøder» - altså alle «kategorier» i henhold til definisjonen. I sitt andre utkast hadde Innenriksdepartementet justert kursen noe:

§ 18.

Fulljøde eller halvjøde må ikke beskjeftige i sin husholdning kvinnelig arbeidshjelp under 45 år av norsk eller artsbeslektet blod.

En husholdning er jødisk når en fulljøde eller en halvjøde er husfar eller tilhører husholdningen.⁴⁸³

Som vi ser var «kvartjøde» nå tatt ut av bestemmelsen. Den manglende sammenhengen som hadde oppstått ved deres første utkast hadde Innenriksdepartementet med andre ord ryddet opp i. Likevel beholdt de inkonsekvensen ved å se bort ifra den «jødedefinisjonen» de hadde lagt til grunn i § 1.

§§ 15 og 16: Adopsjon og slektsnavn

Både bestemmelsene om adopsjon og slektsnavn var forslag Justisdepartementet hadde hentet inn i sitt lovutkast, og som Innenriksdepartementet ikke hadde hatt i sitt opprinnelige utkast. I sitt reviderte arbeid hadde de imidlertid hentet inn begge forslagene fra Justisdepartementet. Om adopsjon sto det:

§ 15.

Fulljøde eller halvjøde kan ikke gis bevilling til adopsjon av person av norsk eller artsbeslektet blod eller av kvartjøde.

Person av norsk eller artsbeslektet blod eller kvartjøde kan ikke gis bevilling til adopsjon av fulljøde eller halvjøde.

Innenriksdepartementet kan i samråd med Justisdepartementet gjøre unntak fra bestemmelsene i denne paragraf.

Meddeles etter denne lovs ikrafttreden bevilling til adopsjon i tilfellene som nevnt i første og annet ledd, er bevillingen ugyldig.⁴⁸⁴

Igjen hadde Innenriksdepartementet valgt å likestille «kvartjøde» med «norskslektet» person, i strid med sin definisjonsbestemmelse. Paragrafens praktiske konsekvens de to departementene imellom er imidlertid relativt sammenfallende, til tross for en litt ulik ordlyd og oppbygning. I første ledd har Innenriksdepartementet inkludert «full»- og «halvjøde» i samme ledd, der Justisdepartementet hadde fordelt disse over to ledd. For den samlede paragrafen gjør det faktisk at Innenriksdepartementets unntaksbestemmelse i tredje ledd nå gjelder alle «jødekategorier», mens Justisdepartementet forbeholder mulige unntak til «halvjøders» adopsjon. På dette området kan dermed Innenriksdepartementets lovtekst leses som potensielt midlere. Når det gjelder ugyldighetsprinsipper inntar de derimot en ufravikelig holdning: Alle adopsjoner gitt

⁴⁸³ LArch Berlin, 3 Rep 039, nr. 380, s. 5. Siste ledd er tatt ut av relevanshensyn. Det vises til transkribert lovutkast i vedlegg.

⁴⁸⁴ Ibid., s. 4-5.

etter lovens ikrafttrede i brudd med bestemmelsen ville vært ugyldige. Dette prinsippet lot ikke Justisdepartementet gjelde for «halvjødes» eventuelle adopsjon av «norskblodig» eller «kvartjøde» - den ville fortsatt vært gyldig til tross for at den ville brutt med nevnte bestemmelse.

Bestemmelsen om slektsnavn hadde også Innenriksdepartementet hentet fra Justisdepartementets reviderte lovutkast. I Innenriksdepartementets andre utkast var formuleringene i all hovedsak tilsvarende de Justisdepartementet hadde foreslått, og den radikale definisjonsparagrafen førte til de vante konsekvenser:

§ 16.

Jøde kan ikke gis bevilling til å anta slektsnavn med norsk klang eller skrivemåte.
Er jøde gitt bevilling til antakelse av slektsnavn, kan Justisdepartementet i samråd med Innenriksdepartementet tilbakekalle bevillingen.⁴⁸⁵

Med dette oppsto også noen fascinerende paradokser – eller «eiendommeligheter», for å gjøre Tanks ord til mine: «Jøde» i denne paragrafen betød alle «jødekategorier». En «kvartjøde» hadde dermed ikke anledning til å endre navn med «norsk klang eller skrivemåte». Samme «kvartjøde» hadde imidlertid blant annet anledning til å gifte seg med person av «norsk eller beslektet blod», ha utenomekteskapelig omgang med samme og være norsk statsborger. I tillegg kan det bemerkes at Innenriksdepartementet hadde anført at de måtte rådføres før Justisdepartementet kunne tilbakekalle bevillingen.

§ 17: Om nasjonalflagg og nasjonale symboler

Mot slutten av sitt lovforslag har Innenriksdepartementet igjen hentet inn bestemmelsen om flagg og symboler som de hadde i sitt første utkast, og som Justisdepartementet videreført med en noe annen ordlyd der «farger» var tatt ut. Bestemmelsen i Innenriksdepartementets andre utkast er det ikke grunn til å kommentere inngående: Den var nøyaktig den samme som de hadde introdusert i sitt første utkast, og dermed hadde de tatt tilbake «farger» som Justisdepartementet hadde fjernet. Bestemmelsen lå dermed igjen svært tett på tilsvarende tyske paragraf, med den samme forskjellen i konsekvens: Den gjaldt igjen for alle «jødekategorier»:

§ 17.

Jøde må ikke bruke Norges flagg og farger eller solkorset.

⁴⁸⁵ LArch Berlin, 3 Rep 039, nr. 380, s. 5. Siste ledd og deler av andre ledd er tatt ut av relevanshensyn. Det vises til transkribert lovutkast i vedlegg.

6.2 Et lovutkast blir historie

Innenriksdepartementets andre lovutkast til lov om visse bestemmelser om jøder er det siste vi ser til forsøket på å innføre et helhetlig antijødisk lovverk i Norge. Årsakene til hvorfor det ble lagt vekk har jeg ikke latt være denne oppgavens tematikk. Vi kan bare konstantere følgende: Den 13. januar 1943 forlot utkastet Innenriksdepartementets kontorer.⁴⁸⁶ Deretter er justisminister Riisnæs åpenbart fortsatt i den tro at loven ville bli vedtatt den 31. januar.⁴⁸⁷ Deretter slutter alle spor etter loven. Men i et brev fra Rudolf Schiedermaier til det tyske Utenriksdepartementet fra 16. mars 1943 om gjennomførte og planlagte tiltak mot jødene i perioden mellom 1942 og 1944 blir ikke lov om visse bestemmelser om jøder nevnt.⁴⁸⁸ Kan dette indikere at loven ble lagt død mellom januar og mars 1943?

6.3 Oppsummering

I dette kapittelet har det andre utkastet til lov om visse bestemmelser om jøder vært tematisert, og jeg har tegnet opp et bilde over hvordan Justisdepartementets andre utkast forholdt seg til kritikken de tidligere hadde fått i Justisdepartementets revisjon. Det vil si, det var neppe stor spenning ved Lovavdelingen, som nok innså hva som ventet etter minister Hagelins utfall i brevet mottatt måneden etter de hadde sendt fra seg sitt omarbeidede lovutkast. Og ministerens formaninger ble ikke gjort til skamme. Foruten at Justisdepartementet hadde fått gjennomslag for at bestemmelsen om at jøder måtte bære merking i form av jødestjerne skulle fjernes, oser også det andre utkastet til Innenriksdepartementet av den partiradikalismen som lenge hadde gitt næring til kampen for utvidede jødedefinisjoner i Tyskland. Viktigst i så henseende var det faktum at jødedefinisjonen som inkluderte alle «kategorier» av jøder var beholdt fra første utkast. Men siden den gang hadde Ministerpresidenten uttalt seg offentlig om spørsmålet om «blandingsjødene», og han hadde gitt Innenriksdepartementets linje rett. Det må vel ha gitt selvtillit til den fortsatt retningen og det nye utkastet?

På grunn av at Innenriksdepartementet hadde beholdt den radikale jødedefinisjonen, men tatt til seg flere av bestemmelsene Justisdepartementet foreslo og dermed var mer omfattende, vil jeg våge den påstand at førstnevnte departements andre utkast var enda mer radikalt enn det første. Det gjelder i flere bestemmelser der bruken av «jøde» får ulik betydning i de to departementenes utkast. Blant annet blir det tydelig allerede i § 2, der jødisk selskap blir definert. I Innenriksdepartementets tilfelle blir konsekvensene så vidtrekkende at et eierskap eller

⁴⁸⁶ LArch Berlin, 3 Rep 039, nr. 380: Oversendelsesbrev.

⁴⁸⁷ Bruland 2017, s. 558. Se note 69.

⁴⁸⁸ Ibid., s. 556-557, 783.

medvirkning i et selskap av en «norsklodig» person gift med en «kvartjøde» er nok til at det skulle regnes som jødisk. Dette var samtidig langt mer radikalt enn tysk lovgivning.

Samtidig ble statsborgernekten videreført fra første utkast, men her åpnes samtidig opp for et paradoks: Justisdepartementet hadde fått gjennomslag for at «kvartjøder», som var «jøder» etter § 1, skulle ha unntak. Allerede i den tredje paragrafen bryter altså departementet med sin definisjonsbestemmelse. For andre områder for *statsborgerlige rettigheter* var bildet i all hovedsak det samme: det var en videreføring av radikalismen i første utkast, men enkelte tilpasninger til Justisdepartementets bestemmelser ble gjort. Slik kan det argumenteres for at det var en liten lemping når Innenriksdepartementet gikk bort fra sin nektelse av alle «jødekategoriers» tilgang på «yrker eller næring» i det første utkastets § 5 og over til en spesifisering av konkrete yrker og rettigheter i tråd med Justisdepartementets forslag. Ved dette grepet nærmet de seg samtidig tysk rett. Likevel førte deres definisjonsbestemmelse til skjerpelser også på flere av disse områdene sammenlignet med Justisdepartementets forslag.

Et område de to departementene ikke skilte seg radikalt på var de som omhandlet *raseblanding*, og i særlig grad det sentrale giftemålsspørsmålet. Her hadde imidlertid Innenriksdepartementet tatt inn prinsippet om når et inngått ekteskap skulle være ugyldig fra Justisdepartementets utkast, og her gikk de lenger: Der tysk rett og Justisdepartementet innførte ugyldighet for «fulljøders» inngåtte ekteskap med «norsklodige» (eller «tysklodige»), lot Innenriksdepartementet dette gjelde for alle ekteskap inngått i strid med loven, også for «halv»- og «kvartjøder». De innførte også en bestemmelse om mulighet for oppløsning av ekteskap ved dom, i tråd med tysk lovgivning.

Til tross for at det åpenbart er tilsiktet et mer konsekvent og sammenhengende lovverk denne andre gangen, er heller ikke dette utkastet fritt for «eiendommeligheter». Vel hadde Innenriksdepartementet videreført bestemmelsen om at jøder ikke kunne ha «norsklodig» hushjelp under 45 år, men etter Justisdepartementets påpekning om manglende sammenheng med andre bestemmelser i sine forarbeider, hadde «kvartjøder» blitt utelatt i det nye utkastet. Men for andre bestemmelser fikk den strenge definisjonen noen interessante utslag: I henhold til § 16 kunne en «kvartjøde» ikke ta norsk navn, og § 17 nektet samme «kvartjøde» å bruke norsk flagg eller farger. Denne «kvartjøden» kunne imidlertid gifte seg med «norsklodig» ha seksuell omgang med vedkommende og være norsk statsborger.

7 Betraktninger

Den gjennomgangen som er gjort i foregående kapitler av lovutkastene som ble produsert av de to involverte departementene har vist til dels svært avvikende vurderinger av hvordan et eventuelt antijødisk lovverk i Norge burde sett ut. Den mest avgjørende forskjellen kan knyttes til hvor vidtgående begrepet «jøde» skulle fortolkes, med de konsekvensene det fikk for de respektive lovutkastene. Samtidig ble det i kapittel 2 demonstrert hvordan Innenriksdepartementet og Justisdepartementet – med fokus på lovavdelingen - frem til og med utarbeidelsen av lov om visse bestemmelser om jøder hadde vært gjenstand for ulik grad av nazifisering. Dette åpner for interessante perspektiver som bør belyses: Hva er årsakene til at de ferdige lovutkastene fremstår på en måte som indikerer at vesens forskjellige vurderinger er gjort i lovutkastarbeidene?⁴⁸⁹ Er det så enkelt som å vise til den institusjonelle nazifiseringsgraden? Dette kapittelet vil fokusere på forholdet mellom radikale nazielementer og mer tradisjonelle jurister og statsbyråkrater som en forklaringsmodell.

Årsaken til at dette spørsmålet løftes frem er fordi jeg anser det som av betydning for hvordan oppgavens sentrale *hvordan-spørsmål* skal forstås i en større sammenheng - altså hvordan forskjellene mellom utkastene utkrystalliserte seg i de ulike bestemmelsene, og hvordan de stilte seg til tysk lovverk. Dette kapittelet har til hensikt å bidra til å belyse og ramme inn lovutkastene og debattene om jødelovgivning i Norge med utgangspunkt i *institusjonelle og individuelle strukturer og aktører*. Hovedfokus vil være på individplan, og det som kan se ut til å være kampen om definisjonsmakt mellom radikale nazielementer og mer tradisjonelle jurister og statsbyråkrater. Slik knyttes oppgavens problemstilling om involverte aktører sammen med spørsmålene om utkastenes karakter. Det understrekes samtidig at dette ikke er en analyse sett i komparativt lys med andre lovarbeid, og den knytter seg dermed eksplisitt til lov om visse bestemmelser om jøder.

7.1 Institusjonelle og individuelle perspektiver

På et overordnet nivå er det i kapittel 2 beskrevet hvordan de to involverte departementene hadde vært gjenstand for en ulik grad av nazifisering. Innenriksdepartementet fikk den viktigste instrumentelle rollen i den antijødiske politikken,⁴⁹⁰ og bygget etter tysk mønster strukturer med

⁴⁸⁹ Siden vi kun har kilder på forarbeider fra Justisdepartementet kan det ikke dokumenteres hvilke vurderinger Innenriksdepartementet gjorde. Det er dermed innholdet i de lovutkastene de rent faktisk ble produsert som ligger bak antakelsen om vurderingene som ble gjort.

⁴⁹⁰ Bruland 2017, s. 70.

dette som særlig ansvarsområde. Statsrettskontoret, som sorterte under Den alminnelig avdeling blir betegnet som «utpreget politisk», og det var dette kontoret som hadde hovedansvar for rasepolitiske spørsmål.⁴⁹¹ Det antas at det er her Innenriksdepartementets utkast til lov om visse bestemmelser om jøder er produsert. I den sammenheng fremstår det som et behov fra departementets siden å markere revir i så sentrale rasepolitiske spørsmål som utkastet til lov om visse bestemmelser om jøder. I denne lovutkastsaken tyder innenriksminister Hagelins reaksjon i hans brev til Riisnæs på liten grad av tillit til den vurderingen Justisdepartementet hadde gjort ved å ta så stor grad av avstand til Hagelins eget departements forslag. En teori om slike rivninger mellom departementene om definisjonsmakt forsterkes av Innenriksdepartementets åpenbare behov for å markere posisjon i spørsmål som dreide seg om for eksempel dispensasjonsinnvilgelser eller andre bevillinger i eventuell strid med bestemmelser i lovutkastene. Ved flere tilfeller hadde Justisdepartementet i sitt reviderte utkast gått inn og fordelt slik rett annerledes enn Innenriksdepartementet hadde gjort – gjerne til det departement de anså den aktuelle bestemmelsen omhandlet -, før Innenriksdepartementet tok denne tilbake eller krevde innflytelse i saken i sitt andre utkast.⁴⁹² Dette til tross for at Justisdepartementet hadde gått så langt som å si at de bestemt ville «motsette seg at det æ. dept skal kunne utferdige forskrifter angående forhold som hører under dette depts fagområde».⁴⁹³ Et annet betegnende tilfelle er der Innenriksdepartementet i sitt andre lovutkasts § 5 eksplisitt i bestemmelsen har inkludert en formulering om at oppsagte offentlig ansatte jøder ikke skulle ha rett på kompensasjon.⁴⁹⁴ Dette var en tydelig avstandsmarkering til Justisdepartementets vurderinger, slik de hadde foreslått frilønn i sin § 4.⁴⁹⁵ Slike brytninger viser hvordan departementene kjempet om definisjonsmakt, og kan særlig fra Innenriksdepartementets side tolkes som klare signaler på at saker som handlet om jøder tilhørte deres innflytelsessfære. I dette bildet kan de overordnede nazifiserte strukturene antas å ha hatt betydning. Var Innenriksdepartementets andre utkast en slik markering?

En annen, og etter mine begreper sentral faktor, er de indre konstellasjonene i de to departementene. Dette handler om to ting. På den ene siden konsekvensene av den nevnte

⁴⁹¹ Debes 1980, s. 95.

Se kapittel 2.2.1.

⁴⁹² Som for eksempel bestemmelsene om offentlig ansatte (Justisdepartementets § 3; Innenriksdepartementets andre utkast § 5), handels- og håndverksbrev (Justisdepartementets § 9; Innenriksdepartementets andre utkast § 10) og ekteskap (Justisdepartementets § 13 og 14; Innenriksdepartementets andre utkast § 12).

⁴⁹³ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 2.

⁴⁹⁴ LArch Berlin, 3 Rep 039, nr. 380, s. 2.

⁴⁹⁵ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 4.

ulikheten i nazifisering innad i departementene – altså de overordnede strukturene. Slike strukturer førte til at sammensetningen av departementets ansatte var ulik, med et nyetablert og fra begynnelsen nazifisert og politisk Innenriksdepartement på den ene siden og et Justisdepartement i større grad preget av kontinuitet på den andre. Dette kan antas å ha gitt potensiale for et mer radikalt miljø i førstnevnte departement. Her virket personer som kan antas å ha ønsket å drive rasespørsmålet lenger, slik som rasebiologen Sigurd Saxlund og den radikale byråsjefen Ragnvald Lassen.⁴⁹⁶ Samtidig var det ved Justisdepartementets lovavdeling så dårlig tilgang på NS-medlemmer at det frem mot høsten 1942 var utfordrende å få behandlet politiske saker etter nyordningen.⁴⁹⁷

På den andre siden dreide det seg om mer individuelle forhold, hvor de enkelte byråkratenes egne holdninger og innstillinger til spørsmålene som ble diskutert kan ha vært medvirkende. Det må antas av betydning i behandlingen av lov om visse bestemmelser om jøder at det i Innenriksdepartementet var den svært aktivistiske byråsjefen Ragnvald Lassen som fikk fronte lovgivningsspørsmål og andre saker som hadde med jøder å gjøre.⁴⁹⁸ Av like stor betydning kan det antas å ha hatt at NS' ledende mann i lovavdeling da lov om visse bestemmelser om jøder kom på bordet var den i denne sammenhengen langt mer moderate og forsiktige Ragnar Kaare Larsen.⁴⁹⁹ Dette leder fokuset over på en side ved saksbehandlingsarbeidet hvor det er mulige paralleller til Tyskland og antijødisk lovarbeid og politikk som ble gjennomført der: forholdet mellom radikale nazi-elementer og mer tradisjonelt anlagte jurister og statsbyråkrater.

7.1.1 Kampen mellom nazi-radikalere og tradisjonelle statsbyråkrater

På samme måte som ulikheten i nazifisering på et overordnet og strukturelt plan kan belyse hvorfor utkastene fikk så vidt ulik karakter, kan muligens den motstanden som oppsto i Justisdepartementets Lovavdeling da de fikk Innenriksdepartementets lovutkast på bordet forklares ved mer individuelle modeller. Her er aktørene Yngvar Tank og Ragnar Kaare Larssen nødvendigvis sentrale. Særlig ble dette tydelig i den svært sentrale debatten om definisjonen av begrepet «jøde». Det utviklet det seg på dette området en diskrepans mellom departementene

⁴⁹⁶ Debes 1980, s. 95

Bruland 2017, s. 560, 575.

⁴⁹⁷ Se kapittel 2.2.2.

⁴⁹⁸ Se kapittel 2.2.1.

⁴⁹⁹ I en rapport vedlagt landssviksaken mot Ragnar Larssen har byråsjef ved 2. sivilkontor i Justisdepartementet, Marius Nygaard, betegnet Larssen som en opportunist som meldte seg inn i NS for å oppnå en stilling i departementet og hurtig kunne avansere. Videre ble det oppfattet at han gjennomgående søkte å innta forholdsvis moderate standpunkter i utpregede NS-saker «og i saker hvor tyske interesser i særlig grad gjorde seg gjeldende» (RA, Landssvikarkivet, Oslo politikammer, Dnr. 3148, dok. 55: «Etterforskning i sak mot justisråd Kaare Larssen»).

som minnet mye om den som ble særlig fremtredende i Tyskland i forbindelse med utarbeidelsen av Nürnberglovene, men som med varierende styrke fortsatte krigen ut. Dette dreide seg om hvorvidt også «halv»- og «kvartjøder»⁵⁰⁰ skulle inkluderes i «jødebegrepet». Det oppsto det som er beskrevet som kampen mellom radikale nazi-elementer tett knyttet til partiet som ønsket en videst mulig definisjon, og mer tradisjonelt anlagte statsbyråkrater med sterkere forankring i tradisjonelle rettsvitenskapelige og juridiske doktriner og juridisk logikk som var mer tilbakeholdne.⁵⁰¹ Spesielt ble allerede nevnte Bernhard Lösener sentral som en av de tradisjonelle juristene. Hans kamp for å holde «halv»- og «kvartjøder» utenfor et samlet «jødebegrep» er nevnt som en av de viktigste årsakene til at disse ikke ble trukket inn i «den endelige løsningen».⁵⁰² Parallellen til Löseners arbeid i Mischlinge-striden og de to norske juristenes argumenter i arbeidet med lov om visse bestemmelser om jøder er interessant, og bør nevnes som et element som kan bidra til å forklare hvorfor vurderingene i lovutkastene avvek såpass mye mellom departementene.

Det er viktig å understreke at når det i denne sammenhengen snakkes om «tradisjonelle jurister», så menes ikke heroisk regimemotstand. Lösener var for eksempel en overbevist nasjonalsosialist med medlemskap i NSDAP fra før maktovertakelsen, og i det tyske regimet satt han sentralt plassert i Innenriksdepartementet som *Ministerialrat* med hovedansvar for rasespørsmål.⁵⁰³ I kraft av denne posisjonen var han samtidig en av hovedarkitektene bak Nürnberglovene og dermed svært delaktig i de juridiske tiltakene som ble innført mot jøder i Tyskland. På samme måte hadde både Tank og Larssen frivillig meldt seg inn i NS og bidro gjennom sine stillinger og sitt arbeid til en *frivillig kollaborasjon*⁵⁰⁴ – for så vidt uavhengig av deres nasjonalsosialistiske overbevisning.⁵⁰⁵ Om deres konkrete antisemittiske holdninger gir landssviksakene lite informasjon.⁵⁰⁶ Dette var med andre ord personer som i aller høyeste grad var med på å utforme nasjonalsosialistisk politikk og lover.

⁵⁰⁰ I Tyskland altså henholdsvis *Mischlinge ersten Grades* og *Mischlinge zweiten Grades*.

⁵⁰¹ Whitman 2018, s. 88, 201.

I boken *Hitler's American model* beskriver historiker James Whitman denne kampen som «the conflict between traditional lawyers and nazi radicals» (Whitman 2018, s. 201). Denne kampen dreide seg for øvrig ikke bare om definisjonsspørsmålet i jødesaken, men var en gjennomgående kamp om definisjonsmakt og juridisk koherens innenfor nazi-regimet (se Whitman 2018, s. 81-110).

⁵⁰² Noakes 1989, s. 354.

⁵⁰³ Hilberg 2003, s. 62.

⁵⁰⁴ Til forskjell fra *tvangsmessig* eller *pragmatisk kollaborasjon* (Støen 2013, s. 11).

⁵⁰⁵ Her er altså Tank fremstilt som «overbevist nasjonalsosialist» mens Larssen benevnes som opportunistisk, og moderat i politiske spørsmål (ibid., s. 68 og note 499).

⁵⁰⁶ Tank skriver riktignok i forarbeidene at det «utvilsom [er] viktig å hindre jødisk innflytelse i framtiden», hvorpå han gir oversikt over hvordan dette kan løses uten en jødelovgivning (RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 1.). Dette er argumenter med klare antisemittiske trekk, og kan være indikasjon på hans holdninger.

Til tross for den kollaborasjon disse personene på ulike måter og på ulike nivåer bidro til, er det ting som tyder at enkelte juridiske, kanskje tradisjonelle, trekk gjorde dem tilbøyelige til å motstå den verste radikalismen i spørsmål om «blandingsjødene». Lösener var på sin side en grundig og metodisk jurist som så de potensielle juridiske utfordringene som ville oppstå i tilfellet de mest radikale antisemittenes politikk skulle blitt lov.⁵⁰⁷ Dette var en form for jurister som partielementer så på som «utdaterte» og ute av stand til å se «livets realiteter» i «det nye Tyskland» der tradisjonelle juridiske prinsipper ikke lenger eksisterte som tidligere.⁵⁰⁸ Det gjorde de nok heller ikke, men ved å tviholde på en viss juridisk logikk i sitt arbeid lyktes det blant andre Lösener å minimere tiltakene mot «blandingsjødene» på en måte som sannsynligvis bidro til at de som grupper ikke ble inkludert i masseutryddelsene.⁵⁰⁹ Om ikke parallellene skal trekkes like langt for Tank og Larssen, fremstår det som deres posisjon i arbeidene med lov om visse bestemmelser om jøder her i Norge minner om Löseners i Tyskland. De var rett og slett ikke villige til for enhver pris å akseptere et radikalisert lovverket som fremsto grunnleggende juridisk og administrativt ulogisk og irrasjonelt.

I kapittel 3.1.4 er det vist hvilke argumenter Lösener benyttet for å hindre en utvidelse av jødedefinisjonen til å gjelde og «halv»- og «kvartjøder» og hvilke hensyn som ble avgjørende. For å oppsummere: *administrativ rasjonalitet og juridisk orden* – blant annet utfordringer knyttet til gode juridiske prosedyrer for å bestemme og plukke ut «blandingsjødene», *økonomiske hensyn* – knyttet til potensielt negative reaksjoner fra utlandet samt kostnader i forbindelse med tiltak mot «blandingsjødene» eller deres utgang fra økonomien, og til slutt *humanitære hensyn*.⁵¹⁰ I tillegg kritiserte de «tradisjonelle byråkratene» partiets «hardlinere» for å fremme lovforslag som i sin ideologiske radikalisme ikke var mulige å inkorporere på en fornuftig og sammenhengende måte i det komplekse byggverket strafferett og lovverk rent faktisk er.⁵¹¹

Dette siste er et særlig poeng i relasjon til Tank og Larssen, og henger sammen med første punkt om administrativ og juridisk rasjonalitet. Av kapittel 4 og 5 kan vi huske at blant deres sterkeste ankepunkter mot Innenriksdepartementets første utkast til lov var den manglende «sammenheng mellom de forskjellige bestemmelser» som preget Innenriksdepartementets

Hvorvidt det kan være «taktiske» formuleringer tilpasset regimets rasjonalitet er imidlertid svært vanskelig å vite (Noakes 1989, s. 304).

⁵⁰⁷ Whitman 2018, s. 88, 92.

⁵⁰⁸ Ibid., s. 149.

⁵⁰⁹ Noakes 1989, s. 353.

⁵¹⁰ Ibid., s. 313.

⁵¹¹ Ibid., s. 150.

utkast.⁵¹² Frustrasjonen oppsto tilsynelatende fordi de ble presentert med et lovutkast fullt av irrasjonalitet,⁵¹³ skapt av elementer som ønsket å radikalisere politikken mot jødene uten å ta nødvendige juridiske hensyn på veien. I det grundige tilsvaret som Tank og Larssen produserte blir disse «irrasjonalitetene» påpekt, og et utkast som tilsikter økt sammenheng bygges opp. Det blir samtidig fremmet et syn som ligner Löseners forsøk på å frita «halv»- og «kvartjødene» fra en samlet «jødebetegnelse». Det gjøres da også til dels med argumenter som minner om det som kan betegnes som «humanitære hensyn», med beskrivelser som «hårdt» og endatil «meningsløst hardt» i tiltak som Innenriksdepartementet hadde forslått mot «blandingsjødene».⁵¹⁴ Dette forsterkes ytterligere der Justisdepartementet foreslår å endre betegnelsen på «halvjøde» og «kvartjøde» til «person av halvjødisk avstamning» eller person av kvartjødisk avstamning» i det som fremstår som et forsøk å distansere «blandingsjødene» fra «jødekategorien».⁵¹⁵ Diskrepansen til Innenriksdepartementet som ønsket å sammenfatte kategoriene blir dermed enda tydeligere.

Lösener var for øvrig ikke alene blant statsbyråkratene i Tyskland om å være kritisk til en bred jødedefinisjon som inkluderte «blandingsjødene». Blant annet ble et memorandum produsert ved et av det tyske Innenriksdepartementets kontorer (IIB) i forbindelse med Mischlinge-debatten i forkant av Nürnberglovene. Noen «kritikk» i demokratisk forstand var det selvsagt ikke snakk om, og alle argumenter mot radikaliseringen måtte på en eller annet måte dreie seg om hensynet til Tyskland eller «den ariske rasens» beste.⁵¹⁶ Kritikken som ble formulert mot tiltakene mot Mischlinge måtte dermed være tilpasset den raseforståelsen som eksisterte i det tyske lederskapet, og for eksempel vise forståelse og støtte for de tiltakene som var iverksatt mot «fulljødene». Det nevnte memorandumet gjorde det ved å hevde at «blandingsjødene» i all hovedsak så på seg selv som tyskere, de var ikke en del av det jødiske samfunnet, og «fulljødene» ville ikke ha noe med dem å gjøre. Å støte fra seg denne blandingsgruppen, som faktisk besatt en relativt stor andel tysk blod, ville dermed virke kontraproduktivt for «jødespørsmålet» fordi samfunnet ville miste mange potensielt gode og samarbeidsvillige borgere og i stedet risikere å skape en ny kostbar pariaklasse uten tilhørighet

⁵¹² RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 1.

⁵¹³ Til og med en mann som statssekretær i det tyske innenriksdepartementet, Wilhelm Stuckart, skal i økende grad ha blitt frustrert over den økende juridiske og administrative irrasjonaliteten i nazi-regimet (Noakes 1989, s. 353).

⁵¹⁴ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Hoveddokument, s. 2.

⁵¹⁵ Ibid., s. 3.

⁵¹⁶ Hilberg 2003, s. 1088.

noe sted. Siden den jødiske andelen av blodet til disse menneskene var forholdsvis liten, ville den dessuten forsvinne med tiden.⁵¹⁷

Dette er argumenter Lösener videreførte de kommende årene. Det er dessuten igjen klare paralleller til Tank og Larssen. For det første dreier det seg om måten kritikken mot tiltakene mot «blandingsjødene» ble fremsatt på, og for så vidt de spørsmålene Tank reiser i vedlegget der han spør hvorvidt det engang er hensiktsmessig å innføre en jødelovgivning i Norge. Der følger de typiske formuleringene som tok den nødvendige høyden for eksisterende rasetenkning i regimet,⁵¹⁸ som at den inntil da førte Arbeiderparti-politikken ville «ha skapt et alvorlig jødeproblem her i landet hvis den hadde fått fortsette, og at «[d]et utvilsomt [er] viktig å hindre jødisk innflytelse».⁵¹⁹ De samme argumentene som i Tyskland om assimilering av «den oppstått blandingsrase med svakere jødiske innslag» benyttes og i lovforslagene er det en tydelig vinkling bort fra særlig radikale tiltak mot «blandingsjødene», og spesielt «kvartjøder».⁵²⁰ Tanks hovedmotivasjon i denne sammenhengen synes å være et forsøk på å sette de foreslåtte tiltakenes utstrekning i perspektiv mot de påståtte problemet som etter hans mening syntes å være små.⁵²¹ Da Lösener fikk med seg sin overordnede, Wilhelm Stuckart, til å argumentere mot en utvidelse av en jødedefinisjon for å inkludere «blandingsjødene» i tilintetgjørelsesprosjektet, var det med lignende argumenter om at de var relativt få, skapte få problemer, og i Tyskland var allerede tiltak iverksatt som hadde løst de potensielle utfordringene som kunne oppstått. Det lå rett og slett ingen overbevisende argumenter bak ønskene om en utvidelse av jødedefinisjonen til å inkludere Mischlinge.⁵²² Dette resonerer i Tanks forsøk på å bremse utviklingen mot den retningen Innenriksdepartementet signaliserte. Skulle det først innføres en jødelovgivning i Norge måtte den være proporsjonal med den faktiske utfordringen.

7.2 Oppsummering

Dette kapittelet har nærmet seg spørsmålet om årsakene til at de to involverte departementenes lovutkast hadde såpass ulik tilnærming til en norsk jødelovgivning. Gjennomgangen er ikke ment å være uttømmende, og må ses som bidrag til å belyse dette videre. Det er heller ingen

⁵¹⁷ Noakes 1989, s. 304.

⁵¹⁸ Dette for så vidt uavhengig av om Tank eventuelt var enig i tiltakene mot «fulljødene» eller ikke siden det er oppbygningen av argumentasjonen som er av interesse her.

⁵¹⁹ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 1-2.

⁵²⁰ Ibid., s. 1.

⁵²¹ «Så vidt jeg kan skjønne, er det ikke i Norge noe jødespørsmål i den forstand som i Mellom- og Øst-Europa».

⁵²² «Nobody has been able to convince me how a serious threat can be posed by the existence of a section of the population which consists of less than a thousandth of the whole population of the *Reich* in 1939, behaves entirely peacefully and loyally, and remains in its extraordinarily restricted legal and actual positions [...] (Noakes 1989, s. 347).

generalisbar komparativ analyse av departement og lovarbeid, men innenfor rammene av lov om visse bestemmelser om jøder. Grunnen til at spørsmålet er stilt er den nære sammenhengen mellom oppgavens problemstillinger knyttet til involverte aktører i lovutkastsaken og hovedspørsmålene om hvordan disse utkastene fremsto sammenlignet med hverandre og med tysk lovverk. Når utkastene har vist seg å ha stor avstand, er det naturlig å knytte disse problemstillingene sammen.

De institusjonelle og individuelle strukturene som her er beskrevet, må antas å ha påvirket hvordan de ulike lovutkastene ble seende ut. På den ene siden handler det om den ulike graden av nazifisering, samtidig med Innenriksdepartementets tilsynelatende behov for å markere posisjon i «jødespørsmålet». Dette er knyttet til en revirmarkering mellom departementene. Derneft kommer konstellasjonene på individplan, hvor lovgivningsspørsmål i Innenriksdepartementet ble frontet av den aktivistiske Ragnvald Lassen, mens lovavdelingen var ledet av den mer forsiktige og moderate Ragnar Kaare Larssen.⁵²³

Slike individuelle posisjoner er løftet videre ved at jeg har argumentert for at det finnes paralleller til de brytningene man også så i Tyskland mellom «tradisjonelle jurister» og radikale partiaktivister. Dette hevder jeg kan bidra til å peke på hvorfor vurderingene som ble gjort i utkastarbeidet må ha vært temmelig ulike. Partiaktivister kunne for øvrig meget vel også være jurister, men forskjellen besto i den mostanden de «tradisjonelle juristene» førte særlig mot det de opplevde som juridisk og administrativ irrasjonalitet i nazi-staten. Jeg har argumentert for at det er sider ved Tank og Larssens argumentasjon som minner om en slik diskrepans – med henvisning til Löseners virke i forbindelse med særlig Mischlinge-politikken i Tyskland. Det faktum at Lösener satt så sentralt plassert i nazi-regimet viser samtidig at de involverte individenes juridiske «tradisjonelle» tilknytning kan ha hatt like stor betydning som den institusjonelle nazifiseringen. Det betyr at institusjonell nazifiseringsgrad ikke alene er en forklaring på spørsmålet som her stilles, men det må også knyttes til involverte individers posisjoner og holdninger.

⁵²³ Larssen var altså også justisråd under lovarbeidet, men like fullt involvert med lov om visse bestemmelser om jøder.

8 Oppsummering og hovedkonklusjon

Denne oppgavens utgangspunkt har vært å studere primærkildene som finnes etter arbeidet med *lov om visse bestemmelser om jøder* fra høsten og vinteren 1942/1943. Utarbeidelsen var et forsøk på å innføre en helhetlig jødelovgivning i Norge med blant annet tiltak mot «raseblanding» og ved å innskrenke statsborgerlige rettigheter. I løpet av perioden 26. oktober 1942 til 13. januar 1943 ble tre utkast utarbeidet; to ved Innenriksdepartementet og ett ved Justisdepartementet. Sistnevnte var et revidert arbeid av Innenriksdepartementets første utkast. Diskrepansen mellom de to departementenes vurderinger er tydelig. Med dette som bakgrunn er følgende spørsmål stilt: 1) Hvilke aktører var involvert i arbeidene med lovutkastene og hvordan var den departementale saksgangen? 2) Hvordan skiller utkastene seg fra hverandre, og hva var kjernen i Justisdepartementets kritikk av Innenriksdepartementets første utkast? 3) Hvordan fremstår utkastene i et komparativt lys med tysk antijødisk lovgivning? 4) Hvordan kan de involverte aktørenes ulike vurderinger i lovspørsmålet forklares?

Arbeidsmåten og spørsmålene jeg har valgt er basert på det faktum at *lov om visse bestemmelser om jøder* ikke tidligere er systematisk behandlet i forskningslitteraturen. Jeg har derfor argumentert for at en første studie på området bør basere seg på en kildenær undersøkelse av dokumentene. Denne fremstillingens karakter er også påvirket av at det kun er Justisdepartementet som i sin lovtekniske gjennomgang av Innenriksdepartementets første utkast har etterlatt seg forarbeider med motiverende kommentarer og bemerkninger. I disse arbeidene er samtidig eksplisitt kritikk mot Innenriksdepartementets vurderinger uttrykt. Innenriksdepartementets to utkast foreligger uten noen form for forarbeider.

Til oppgavens første spørsmål har jeg beskrevet det som sannsynlig at Innenriksdepartementets utkast ble behandlet ved departementets statsrettskontor. På grunn av manglende forarbeider er det imidlertid vanskelig å gi mer presise vurderinger av involverte aktører. For Justisdepartementet er det annerledes. Der mener jeg å ha identifisert de sentrale aktørene bak lovutkast og kommentarer som sekretæren Yngvar Tank og byråsjef ved Lovavdelingen og senere justisråd, Ragnar Kaare Larssen. Det går av dokumentene frem at også andre aktører var involvert i saksgangen, som for øvrig er gjort skjematisk rede for. Av disse var blant andre Reichskommisariats Rudolf Schiedermair, hvilket reiser interessante spørsmål om tysk involvering. Kildematerialet gir imidlertid ingen ytterligere informasjon om dette. Som en overbygning er de to departementenes ulike nazifiseringsgrad. Dette tas videre i oppgavens siste spørsmål.

Oppgavens andre og tredje spørsmål utgjør en vesentlig del av fremstillingen, og markerer de viktigste elementene jeg har ønsket at denne studien skal bidra til å opplyse om: utkastenes innhold, diskrepans og relasjon til tysk lovgivning. I fremstillingen er dette gjort ved å gi en relativt kort presentasjon av Innenriksdepartementets første lovutkast med Justisdepartementets reaksjoner, slik de kommer frem i deres forarbeider til revidert lov. Selve grunnlaget for den skarpeste kritikken Tank og Larssen retter mot Innenriksdepartementet, og den kanskje tydeligste konfliktlinjen gjennom utkastene, kan sies å være avviket fra «grunntanken i den tyske ordningen».⁵²⁴ Det skyltes i særlig grad den definisjonen av «jøde» det opprinnelige utkastet la til grunn. Det ble etter Innenriksdepartementets definisjonsparagraf slått fast at begrepet «jøde» omfattet både «fulljøder», «halvjøder» og «kvartjøder», slik disse var blitt definert i lov om meldeplikt for jøder. Dette var et skritt vekk fra tysk rett, og i retning de krav som de mest radikale naziementene i Tyskland hadde stilt for å inkludere flest mulig av «jødisk blod» i antijødiske tiltak. Å overføre en slik begrepsforståelse til en helhetlig lovgivning ville nødvendigvis få store konsekvenser, hvor særlig «blandingsjødene» ville være mer utsatt. Justisdepartementet fremhevet flere av Innenriksdepartementets bestemmelser som «unødig hård[e]» mot disse gruppene.⁵²⁵

Et annet sentralt moment i kritikken Justisdepartementet rettet mot Innenriksdepartementet var at sistnevntes utkast var preget av liten sammenheng og konsekvens. Det skyldtes en gjennomgående inkonsekvent linje i utkastet: Der «jøde» blir definert svært vidt i deres første bestemmelse, og videreført i enkelte paragrafer, tok andre opp kategoriseringen av «full»- «halv»- og «kvartjøde». Dette gav enkelte paradoksale utslag, som at «kvartjøder» kunne gifte seg med «norsksblodig» men ikke ha samme som hushjelp.

Denne fremstillingens mest omfattende analyse er gjort i forbindelse med arbeidet der Innenriksdepartementets første utkast og Justisdepartementets reviderte versjon ble sammenlignet med hverandre og med tysk lovgivning. Dette er en detaljert gjennomgang der alle bestemmelser er behandlet selvstendig. Analysen viser at det er Nürnberglovene og dennes forordninger som er inspirasjonen bak begge departementenes lovutkast. Likevel er hovedfunnet at Justisdepartementet for sitt samlede utkast legger seg vesentlig tettere opptil eksisterende tyske lover enn hva Innenriksdepartementet hadde gjort. Dette skyldes i stor grad definisjonsparagrafen, som for Justisdepartementets del følger det tyske forbildet: det var kun

⁵²⁴ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets renskrevne utkast til lov, s. 1.

«[J]ødene skal skilles ut og deres utvandring fra Tyskland forberedes, raseblanding unngås og den oppståtte blandingsrase med svakere jødisk innslag hurtigst mulig assimileres» (ibid.).

⁵²⁵ Ibid., s. 2.

de som kunne defineres som «fulljøder» som ble betegnet som «jøder». Når sistnevnte begrep ble benyttet i Innenriksdepartementets utkast innebefattet det alle «kategorier». Det er vist at flere bestemmelser som i Tyskland kun gjaldt for «fulljøder» i Innenriksdepartementets utkast også rammet «halv»- og «kvartjøder». ⁵²⁶ Et ønske om å distansere «blandingsjødene» ytterligere fra «jødekategoriene» ser ut til å være motivasjonen bak Tank og Larssens forslag om å gi slipp på begrepene «halv»- og «kvartjøde» og heller snakke om «avstamning».

En annen grunn til at Justisdepartementets utkast kan vurderes som tettere opptil tysk rett skyldes det faktum at flere bestemmelser som Innenriksdepartementet hadde utelatt, og som hadde vært konkret tilstede i tyske lover, var hentet inn i førstnevnte departements tilfelle. Årsaken er antakelig den gjennomgående linjen i Tank og Larssens arbeide: En eventuell norsk antijødisk lovgivning måtte bygges på den tyske. Innenfor de rammene loven var forventet å dekke i henhold til «tysk retts grunnsyn» kan Tank ha vurdert det som nødvendig å supplere det norske lovverket.

Da Innenriksdepartementet utarbeidet sitt andre utkast hadde allerede innenriksminister Hagelin varslet at de ikke hadde til hensikt å ta noe overordnet hensyn til Justisdepartementets innvendinger. Det fulgte de i all hovedsak opp, og jeg vil hevde at analysene har vist at det nye utkastet på flere områder til og med var mer radikalt enn deres første. Den opprinnelige jødedefinisjonen var beholdt, og forståelsen som lå til grunn her overført på en mengde nye lover som Innenriksdepartementet hadde hentet fra Justisdepartementets utkast. Kun forslaget om jødestjerne var i sin helhet tatt ut. Statsborgernekt var beholdt fra Innenriksdepartementets første utkast, men nå var «kvartjøder» unntatt - dette også en viss innrømmelse overfor Justisdepartementet. Det var samtidig en bekreftelse på at inkonsekvensen i bruken av jødebegrepet også var beholdt fra første utkast. På de fleste områder radikaliseres Justisdepartementets forslag og tysk rett, og på enkelte selv deres eget første utkasts bestemmelser. ⁵²⁷

Til slutt i oppgaven har jeg forsøkt å trekke linjer mellom denne fremstillingens første spørsmål om aktører og andre og tredje spørsmål om utkastenes karakter og ulikheter. Det er gjort ved å spørre hva som kan være årsaken til diskrepansen mellom departementenes vurderinger. På den ene siden har jeg sett til ulik grad av institusjonell nazifisering i de to departementene, men mest vekt har jeg lagt på de individuelle aktørenes betydning. Her trekkes linjer til kampen om definisjonsmakt i Tyskland mellom radikale nazielementer som ønsket en

⁵²⁶ For eksempel bestemmelsene i Innenriksdepartementets utkast (§ 5) som rammet retten til å drive yrke og næring svært vidt og eiendomsrett (§ 3).

⁵²⁷ Her kan nevnes § 14, der «kjønslig samkvem utenfor ekteskap» nå skulle forbys også mellom «kvartjøder» innbyrdes (se kapittel 6.1.3).

videst mulig jødedefinisjon og mer tradisjonelle jurister og statsbyråkrater som argumenterte for å holde «blandingsjødene» utenfor jødebegrepet. Jeg har foreslått at slike paralleller kommer frem også i rivningen mellom de to norske departementene, der både Tank og Larssen fremstår mer moderate mot aktivistiske og radikale røster i Innenriksdepartementet.

«Hva Innenriksdepartementets utkast egentlig tar sikte på, er ikke lett å forstå», skrev Yngvar Tank i sine betraktninger om lovutkastet han hadde fått på sitt bord.⁵²⁸ Det kan jeg neppe besvare entydig. Mye tyder imidlertid på at det de ønsket var å inkludere flest mulig med «blandet jødisk blod» i antijødiske tiltak. Når denne fremstillingen skal endelig konkludere kan jeg derfor hevde at utkastene til lov om visse bestemmelser om jøder bidrar til å dokumentere at det fantes krefter i NS-byråkratiet som var villige til å strekke de antisemittiske, juridiske tiltakene også mot «blandingsjødene» svært langt. Likevel er det grunn til å minne om at selv denne oppgavens mest moderate lovutkast også er et antisemittisk dokument som støttet opp om nasjonalsosialismens jødehat som i sine tiltak skulle gå langt ut over lovgivning. Kanskje er nettopp de katastrofene som rammet den norske jødiske befolkningen samme høst og vinter som utkastene ble ferdigstilt årsakene til at noen samlet jødelovgivning aldri ble realisert her i landet. Videre forskning kan muligens belyse dette bedre, og kanskje kaste nytt lys over også andre sider ved «loven som aldri ble noe av».⁵²⁹

⁵²⁸ RA/S-3212/D/Dh/L0269, Justisdepartementets forarbeider og utkast til lov: Vedlegg, s. 1.

⁵²⁹ Sørensen 2019, s. 30.

Litteratur

Abrahamsen, Samuel (1991). *Norway's Response to the Holocaust. A Historical Perspective*. New York: Holocaust Library.

Arkivverket (2017). *Arbeidstjenesta (AT)* [internett]. Arkivverket. Oppdatert 16.03.17. Tilgjengelig fra: <https://www.arkivverket.no/utforsk-arkivene/andre-verdenskrig/naeringslivet/arbeidstenesta-at> [lest: 16.03.19].

Banik, Vibeke Kieding (2018). *Holocaust i Norge* [internett]. Store norske leksikon. Oppdatert 19.11.18. Tilgjengelig fra: https://snl.no/Holocaust_i_Norge [lest: 15.02.19].

Bohn, Robert (2000). *Reichskommissariat Norwegen. «Nationalsozialistische Neuordnung» und Kriegswirtschaft*. München: Olenbourg Verlag.

Bruland, Bjarte (2017). *Holocaust i Norge. Registrering, deportasjon og tilintetgjørelse*. Oslo: Dreyers forlag.

Bruland, Bjarte (2011). Norway's role in the Holocaust: The destruction of Norway's Jews . I: Friedman, Jonathan C. (red.). *The Routledge History of The Holocaust*. New York: Routledge.

Burleigh, Michael og Wippermann, Wolfgang (1991). *The racial state: Germany 1933-1945*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dahl, Hans Fredrik (1992). *Vidkun Quisling. En fører for fall*. Oslo: Aschehoug & Co.

Dahl, Hans Fredrik (2016). *Quisling nettverk*. Oslo: Aschehoug & Co.

Debes, Jan (1980). *Sentraladministrasjonens historie. 1940-1945*. Bind 5. Oslo: Universitetsforlaget.

de Figueiredo, Ivo (2014). *Sverre Riisnæs* [internett]. Store norske leksikon. Oppdatert 29.09.14. Tilgjengelig fra: https://nbl.snl.no/Sverre_Riisnæs [lest: 05.11.19].

Dolven, Arne S. (2014). *Håndverksbrev* [internett]. Store norske leksikon. Oppdatert 28.09.14. Tilgjengelig fra: <https://snl.no/h%C3%A5ndverksbrev> [lest: 25.10.19].

Dypvik, Astrid Sverresdotter (2017). *Nürnberglovene* [internett]. Store norske leksikon. Oppdatert 26.10.17. Tilgjengelig fra: <https://snl.no/N%C3%BCrnberglovene> [lest: 28.03.19].

Edelheit, Abraham og Edelheit, Hershel (1994). *History of the Holocaust: A Handbook and Dictionary*. New York: Routledge.

Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Lorenz, Einhart (2009). «Forord». I: Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Lorenz, Einhart (red.). *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*. Oslo: Cappelen Damm, s. 8-11.

Essner, Cornelia (2002). *Die «Nürnberg Gesetze»: oder Die Verwaltung des Rassenwahns 1933-1945*. Wien: Ferdinand Schöning.

Essner, Cornelian (2014). *Antisemitische Bruchstücke*. Berlin/Tübingen: Verlag Hans Schiler.

Falkanger, Thor (2017). *Bruksrettighet* [internett]. Store norske leksikon. Oppdatert 09.12.17. Tilgjengelig fra: <https://snl.no/bruksrettighet> [lest: 15.02.19].

Fein, Helen (1987). «Dimension of Antisemitism: Attitudes, Collective Accusations, and Actions». I: Fein, Helen (red): *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*. Berlin: Walter de Gruyter.

Friedländer, Saul (1997). *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution, 1933-1939*.

Gisle, Jon og Dørum, Knut (2018). *Embetsmann* [internett]. Store norske leksikon. Oppdatert 27.09.18. Tilgjengelig fra: <https://snl.no/embetsmann> [lest: 13.10.19].

Gisle, Jon (2018). *Sakfører* [internett]. Store norske leksikon. Oppdatert 05.12.18. Tilgjengelig fra: <https://snl.no/sakfører> [lest: 24.09.19].

Graver, Hans Petter (2015). *Dommernes krig. Den tyske okkupasjonen 1940-1945 og den norske rettsstaten*. Oslo: Pax Forlag.

Graver, Hans Petter (2019). *Okkupasjonstidens Høyesterett*. Oslo: Pax Forlag.

Heim, Susanne (2009). *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das national sozialistische Deutschland 1933-1945. Bind 2*. München: De Gruyter Oldenbourg.

Heim, Susanne (2019). *The Persecution and Murder of the European Jews by Nazi Germany, 1933-1945: German Reich 1938-August 1939*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg.

Heyck, Hartmut (2003). Labor Services in the Weimar Republic and their Ideological Grandparents. *Journal of Contemporary History*, 38 (2), s. 221-236.

Hilberg, Raul (2003). *The Destruction of the European Jews*. Vol. I-III. New Haven ad London: Yale University Press.

Hochstadt, Steven (red.) (2004). *Sources of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Jasch, HansChristian (2012). *Statssekretär Wilhelm Stuckart und die Judenpolitik. Der Mythos von der sauberen Verwaltung*. München: Oldenbourg Verlag.

Johansen, Per Ole (1984). *Oss selv nærmest. Norge og jødene 1914-1943*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.

Kater, Michael H. (1989). *Doctors Under Hitler*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

Kaurel, Finn-Egil (2014). *Handelsbrev* [internett]. Store norske leksikon. Oppdatert 28.09.14. Tilgjengelig fra: <https://snl.no/handelsbrev> [lest: 25.10.19].

Kershaw, Ian (2008a). *Hitler, the Germans and the Final Solution*. Jerusalem: Yad Vashem.

Kershaw, Ian (2008b). *Hitler*. London: Allan Lane/Penguin.

Kolsrud, Ole (2004). *En splintret stat. Regjeringskontorene 1940-1945*. Oslo: Universitetsforlaget.

Kraglund, Ivar (2017). *Arbeidsinnsats* [internett]. Store norske leksikon. Oppdatert 29.05.17. Tilgjengelig fra: <https://snl.no/arbeidsinnsats> [lest: 19.09.19].

Kroglund, Nina Drolsum (2016). *Hagelin. Quisling høyre hånd*. Forlaget Historie & Kultur: Oslo.

Krumme, Jan-Hendrik (u.å.). *Beamter* [internett]. Gabler Wirtschaftslexikon. Tilgjengelig fra: <https://wirtschaftslexikon.gabler.de/definition/beamter-28838> [lest: 12.10.19].

Köhler, Ingo (2008). *Die «Arierisierung» der Privatbanken im Dritten Reich*. München: Verlag C. H. Beck.

Lampe, Claus (1941). *Norges statskalender for året 1941*. Oslo: H. Aschehoug & Co.

Lampe, Claus (1943). *Norges statskalender for året 1943*. Oslo: H. Aschehoug & Co.

Lenaerts, Mariken (2015). *National Socialist Family Law: The Influence of National Socialism on Marriage and Divorce Law in Germany and the Netherlands*. Leiden/Boston: Brill Nijhoff.

Ley Michael (1997). «Zum Schutze des deutschen Blutes...». «Rassenschande»-Gesetze im Nationalsozialismus. Bodenheim bei Mainz: Philo Verlag.

Longerich, Peter (2007). «Dette visste vi ikke noe om». Oslo: Forlaget Historie og Kultur

Longerich, Peter (2010). *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. Oxford: Oxford University Press.

Lorenz, Einhart (2003). *Veien mot Holocaust*. Oslo: Pax Forlag.

Lorenz, Einhart (2009a). «Berlin: Fremveksten av «den moderne antisemittismen». I: Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Lorenz, Einhart (red.). *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*. Oslo: Cappelen Damm, s. 287-306.

Lorenz, Einhart (2009b). «Hitlers Tyskland 1933-1939». I: Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Lorenz, Einhart (red.). *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*. Oslo: Cappelen Damm, s. 441-458.

Lösener, Berhard og Knost, Friedrich (1939). *Die Nürnberger Gesetze: nebst den Durchführungsverordnungen und den sonstigen einschlägigen Vorschriften*. Berlin: Franz Vahlen

Majer, Dietmut (2013). «Non-Germans» under the third Reich. Lubbock: Texas Tech University Press

Marx, Fritz Morstein (1937). Germany's New Civil Service Act. *The American Political Science Review*, 31 (5), s. 878-883.

Mendelsohn, Oskar (1986). *Jødenes historie i Norge gjennom 300 år*. Bind II. Oslo: Universitetsforlaget.

Meyer, Beate (1999). «Jüdische Mischlinge»: Rassenpolitik und Verfolgungserfahrung. Hamburg: Dölling und Galitz.

Moe, Vibeke (2012) (red.) *Antisemitism in Norway? The attitudes of the Norwegian population towards Jews and other minorities*. Oslo: Holocaustsenteret. kle

Mouton, Michelle (2005). «Rescuing Children and Policing Families»: Adoption Policy in Weimar and Nazi Germany. *Central European History*, 38 (4), s. 541-571.

Newman, Amy (1999). *The Nuremberg Laws: Institutionalized Anti-Semitism*. San Diego: Lucent Books.

Niewyk, Donald L. og Nicosia, Francis R. (2000). *The Columbia Guide to the Holocaust*. New York: Columbia University Press.

Noakes, Jeremy (1989). «The Development of Nazi Policy towards the German-Jewish “Mischlinge” 1933-1945». *The Leo Baeck Institute Year Book*, 34 (1), s. 291-354.

NOU 1997:22. *Inndragning av jødisk eiendom i Norge under den 2. verdenskrig*. Hentet fra: <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/nou-1997-22/id141043/>.

Ringdal, Nils Johan (2004). *Gal mann til rett tid*. Oslo: Aschehoug.

Riisnæs, Sverre (1943). *Nasjonalsosialistens livssyn: vårt grunnlag og vår pakt med naturlovene*. Oslo: Kamban.

Röper, Erich (1999). Staatsangehörigkeit - Statsbürgerschaft. *Kritische Justiz* , 32 (4), s. 543-556.

Schendel, Gunther (2008). *Die Missionsanstalt Hermansburg und der Nationalsozialismus*. Münster: LIT Verlag.

Schleunes, Karl. A, (1972). *The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy Toward German Jews 1933-1939*. London: Lowe & Brydone Ltd.

Schmitz-Berning, Cornelia (1998). *Vokabular des Nationalsozialismus*. Berlin: Walter de Gruyter.

Schubert, Werner (2014). Das Adoptionsrecht in der NS-Zeit. I: *Hermann, Hans-Georg (red.). Von den Leges Barbarorum bis zum ius barbarum des Nationalsozialismus*. Köln: Böhlau Verlag, s. 434-457.

Simonsen, Kjetil Braut (2016). *Nazifisering, kollaborasjon, motstand. En analyse av Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet), 25. september 1940 – 8. mai 1945*. Avhandling for ph.d.-graden. Institutt for arkeologi, konservering og historie. Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo.

Simonsen, Kjetil Braut (2017). Vidkun Quisling, antisemittismen og den paranoide stil. *Historiske Tidsskrift*, 96, s. 446-467.

Skjønberg, Harald (1987). Norsk politikk overfor jødiske flyktninger, 1933-1940. *Arbeiderhistorie* s. 82-96.

Skodvin, Magne (2019). *Arbeidstjeneste* [internett]. Store norske leksikon. Oppdatert 17.01.17. Tilgjengelig fra: <https://snl.no/arbeidstjeneste> [lest: 19.09.19].

Solheim, John (2017). *Deutsche Zeitung in Norwegen* [internett]. Store norske leksikon. Oppdatert 10.02.17. Tilgjengelig fra: https://snl.no/Deutsche_Zeitung_in_Norwegen [lest: 23.10.19].

Støen, Ane (2013). *Justisdepartementet under okkupasjonen*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Sørensen, Øystein (1989). *Hitler eller Quisling: ideologiske brytninger i Nasjonal samling 1940-1945*. Oslo: Cappelen.

Vordermayer, Thomas (2014). Hitlers *Mein Kampf* als wissenschaftliche Edition. I: Kuchler, Christian (red.). *NS-Propaganda im 21. Jahrhundert: zwischen Verbot und öffentlicher Auseinandersetzung*. Köln: Böhlau Verlag, s. 61-78.

Whitman, James Q. (2018). *Hitler's American Model: The United States and the Making of Nazi Race Laws*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Østbye, Halldis Neegaard (red.) (1941). *Quisling har sagt 3: For Norges frihet og selvstendighet*. Oslo: Gunnar Stenersens forlag.

Upublisert litteratur

Sørensen, Øystein (2019). *NS-regimet og jødene* [upublisert på tidspunkt for denne oppgavens ferdigstillelse].⁵³⁰

Kilder

Riksarkivet i Oslo (RA)

Landssviksaker

Oslo politikammer: Dnr. 3148 – Ragnar Ørnulf Kaare Larssen.

Oslo politikammer: Dnr. 1822 – Arnvid Vasbotten.

Oslo politikammer: Dnr. 4895 – Ragnvald Lassen.

Oslo politikammer: Anr. 1559 – Sverre Riisnæs.

Oslo politikammer, Anr. 13759 – Yngvar Tank.

Rogaland og Stavanger politikammer, Anr. 2031 – Per Næsheim Riis.

S-3212: Justisdepartementet, Lovavdelingen

D/Dh: Lovgivning.

Digitalarkivet (DA)

RA, NS-administrasjonen 1940-1945 (Statsrådsekretariatet, de kommisariske statsråder mm): Lover. Digitalt tilgjengelig fra Digitalarkivet: <https://media.digitalarkivet.no/view/39767/47>, s. 367.).

RA, Landssvikarkivet, Oslo politikammer, Anr. 1559. Digitalt tilgjengelig fra Digitalarkivet: <https://media.digitalarkivet.no/view/70788/2292?indexing=>

Landesarchiv Berlin (LArch Berlin)

3 Rep 039, nr. 380. Lovutkast «Lov om visse bestemmelser om jøder» med oversendelsesbrev fra Innenriksdepartementet v/ Ragnvald Lassen til Finansdepartementet v/ ekspedisjonssjef von Hirsch, 13. januar 1943. I.D. jnr. 871/42 J 1.

Deutsches Reichsgesetzblatt (dRGBI)

⁵³⁰ Artikkelen er planlagt publisert på nyåret 2020.

(Digitalt tilgjengelig via Österreichische Nationalbibliothek, ALEX: Historische Rechts- und Gesetzestexte Online: <http://alex.onb.ac.at/>)

dRGBl I 1933, s. 175-177: Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums.

dRGBl I 1935, s. 769-771: Reichsarbeitsdienstgesetz.

dRGBl I 1935, s. 1146: Reichsbürgergesetz.

dRGBl I 1935, s. 1146-1147: Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre.

dRGBl I 1935, s. 1333-1334: Erste Verordnung zum Reichsbürgergesetz.

dRGBl I 1935, s. 1334-1336: Erste Verordnung zur Ausführung des Gesetzes zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre.

dRGBl I 1935, s. 1524-1525: Zweite Verordnung zum Reichsbürgergesetz.

dRGBl I 1936, s. 559-562: Verordnung über öffentliche bestellte Wirtschaftsprüfer im Genossenschaftswesen.

dRGBl I 1937, s. 41-70: Deutsches Beamtengesetz.

dRGBl I 1938, s. 627-628: Dritte Verordnung zum Reichsbürgergesetz.

dRGBl I 1938, s. 823-824: Gesetz zur Änderung der Gewerbeordnung für das Deutsche Reich.

dRGBl I 1938, s. 969-970: Vierte Verordnung zum Reichsbürgergesetz.

dRGBl I 1938, s. 1403-1406: Fünfte Verordnung zum Reichsbürgergesetz.

dRGBl I 1938, s. 1545-1546: Sechste Verordnung zum Reichsbürgergesetz.

dRGBl I 1938, s. 1580: Verordnung zur Ausschaltung der Juden aus dem deutschen Wirtschaftsleben.

dRGBl I 1938, s. 1709-1712: Verordnung über den Einsatz des jüdischen Vermögens.

dRGBl I 1938, s. 1751: Siebente Verordnung zum Reichsbürgergesetz.

dRGBl I 1939, s. 47-48: Achte Verordnung zum Reichsbürgergesetz.

Vedlegg 1

Lov

om

visse bestemmelser om jøder.

I samsvar med § 3 annet ledd i Ministerpresidentens kunngjøring av 5. februar 1942 fastsettes følgende som gjelder uten hensyn til grunnlovens bestemmelser:

§ 1.

Som jøder anses i denne lov fulljøder, halvjøder og kvartjøder, jfr. Lov om meldeplikt for jøder av 1942.

§ 2.

Jøder kan ikke være norsk statsborger, jfr. Lov om norsk statsborgerrett av 8. august 1924.

Fortegnelse over de personer som ved noværende lovs ikrafttreden taper norsk statsborgerrett kunngjøres i «Offentlige kunngjøringer», vedkommende gis så vidt mulig underretting i anbefalt brev.

§ 3.

Jøder kan ikke besitte eller erverve fast eiendom, skip eller industrianlegg i Norge eller besitte eller erverve aksjer i norsk aksjeselskap.

§ 4.

Jøder kan ikke være fast eller midlertidig ansatt eller konstituert i offentlig tjeneste (stat og kommune eller hel- og halvoftentlige institusjoner som hører inn under disse) eller inneha offentlig verv av noen art.

§ 5.

Jøder kan ikke gis tillatelse eller autorisasjon av det offentlige (stat og kommune eller hel- og halvoftentlige institusjoner som hører inn under disse) til å utøve yrke eller næring. Slik tillatelse eller autorisasjon som no innehas av jøder bortfaller ved denne lovs ikrafttreden.

§ 6.

Ekteskap må ikke inngås mellom fulljøder eller halvjøder og statsborger av norsk eller artsbeslektet blod eller kvartjøder.

Heller ikke må ekteskap inngås mellom kvartjøder innbyrdes.

Innenriksdepartementet kan gi samtykke til unntak fra bestemmelsene i 1. og 2. ledd.

§ 7.

Kjønslig samkvem utenfor ekteskap mellom fulljøder eller halvjøder og statsborger av norsk eller artsbeslektet blod eller kvartjøder er forbudt.

§ 8.

Jøder må ikke beskjeftige i sin husholdning kvinnelig arbeidshjelp under 45 år av norsk eller artsbeslektet blod.

En husholdning er jødisk når en jødisk mann er husfar eller tilhører husholdningen.

Som hushjelp regnes den som innenfor rammen av et arbeidsforhold er opptatt i husholdningen eller som er beskjeftiget med daglig husarbeide eller annet daglig arbeide som står i forbindelse med husholdningen.

§ 9.

Jøder må ikke bruke Norges flagg og farger eller solkorset.

§ 10.

Innenriksdepartementet kan bestemme at jøder under fengsel eller opphold på offentlig sted på klædedrakten skal bære en sekskantet gul stjerne med påskriften «jøde».

§ 11.

Innenriksdepartementet kan gi nærmere forskrifter til utfylling og gjennomføring av denne lov.

§ 12.

Den som forsetlig eller uaktsomt overtrer bestemmelsene i denne lov eller forskrifter utferdiget med hjemmel i denne lov eller medvirker hertil, straffes med bøter inntil kr. 10.000, eller med fengsel inntil 5 år.

§ 13.

Denne lov trer ikraft straks.

Vedlegg 2

Utkast

Til

lov om visse bestemmelser om jøder m.v.

I samsvar med § 3, annet ledd, i Ministerpresidentens kunngjøring av 5. februar 1942 fastsettes følgende som gjelder uten hensyn til Grunnlovens bestemmelser:

§ 1.

En person regnes i denne lov som:

Jøde, når minst tre av hans besteforeldre er av rasemessig fulljødisk avstamning eller har tilhørt det mosaiske trossamfund.

Person av halvjødisk avstamning, når to av hans besteforeldre er av rasemessig fulljødisk avstamning eller har tilhørt det mosaiske trossamfund.

Person av kvartjødisk avstamning, når en av hans besteforeldre er av rasemessig fulljødisk avstamning eller har tilhørt det mosaiske trossamfund.

Som jøde regnes i denne lov også en person av halvjødisk avstamning, når han

- a) ved lovens ikraftreden tilhører det mosaiske trossamfund eller senere blir opptatt i dette eller
- b) ved lovens ikraftreden er gift med en jøde eller senere inngår ekteskap med jøde.

§ 2.

Ved jødisk selskap forstås i denne lov:

- 5. Selskap hvis medlemmer er personlig ansvarlige for selskapets forpliktelser, når ett eller flere medlemmer er jøde.
- 6. Kommanditselskap (unntatt kommanditaksjeselskap), når ett eller flere fullt ansvarlige medlemmer eller en eller flere kommanditister er jøde.
- 7. Kommanditaksjeselskap, når
 - d) ett eller flere fullt ansvarlige medlemmer eller foretningsføreren (disponent, prokurist) er jøde eller
 - e) ett eller flere medlemmer av tilsynsrådet er jøde eller
 - f) mere enn en fjerdedel av kommanditkapitalen tilhører jøder eller jøder har kommanditaksjer som berettiger til mer enn halvdelen av stemmetallet.
- 8. Selskap hvis medlemmer ikke er personlig ansvarlige for selskapets forpliktelser, når
 - c) ett eller flere styremedlemmer eller foretningsføreren (disponent, prokurist) er jøde eller
 - d) mere enn en fjerdedel av kapitalen tilhører jøder eller jøder har mer enn halvdelen av stemmetallet.

Like med jøde regnes i denne paragraf jødes ektefelle.

§ 3.

Jøde eller person av halvjødisk eller kvartjødisk avstamning kan ikke ansettes eller konstitueres som embetsmann eller i annen overordnet eller særlig betrodd stilling i offentlig

tjeneste (stat, kommune og hel- eller halvoffentlig institusjon som forvaltningsmessig hører under stat eller kommune). Det samme gjelder person som er gift med jøde. Det departement som stillingen hører under, avgjør med endelig virkning hvorvidt stillingen skal anses som overordnet eller særlig betrodd. Departementet kan for sitt fagområde bestemme at jøde, person av halvj disk eller kvartj disk avstamning eller person som er gift med jøde, fremtidig heller ikke skal kunne ansettes i underordnet stilling eller i visse underordnede stillinger.

Når jøde, person av halvj disk eller kvartj disk avstamning eller person som er gift med jøde, innehar stilling som nevnt i første ledds første punktum, opphører tjenesteforholdet tre måneder etter denne lovs ikraftreden.

Det kan i særlige tilfelle gjøres unntak fra bestemmelsene i denne paragraf. Beslutning herom treffes av Ministerpresidenten.

  4.

Embetsmann eller statstjenestemann hvis tjenesteforhold opphører i henhold til   3 har fra opphøret krav på frilønn. Dette gjelder dog ikke den som kan oppsis fra sin stilling med tre måneders eller kortere oppsigelsesfrist, og den som er straffet for forbrytelse eller forseelse som har en politisk karakter.

Om fastsetting og beregning av frilønn gjelder bestemmelsene i forordning av 5. mai 1941 om utbetaling av frilønn, ventelønn m.v. til offentlige tjenestemenn    3-5 og   7.

Hvis vedkommende kan oppsis fra stillingen, bortfaller fril nnen fra det tidspunkt da vedkommende tidligst plikter å fratre etter oppsigelse. Oppsigelse regnes for å være foretatt ved lovens ikraftreden. Ellers bortfaller fril nnen fra utgangen av den måned hvori vedkommende dør eller reiser for å bosette seg i annet land, eller fra det tidspunkt han oppnår pensjon av Statens pensjonskasse eller annen offentlig pensjonskasse. Blir vedkommende idømt straff for forbrytelse eller forseelse som har en politisk karakter, bortfaller fril nnen fra den dag dommen blir rettskraftig.

For tjenestemann i kommune eller hel- eller halvoffentlig institusjon, hvis tjenesteforhold opphører i henhold til å 3, gjelder bestemmelsene i denne paragraf med de endringer som følger av lønnsregulativ, pensjonsreglement m.v.

  5.

J de eller person av halvj disk eller kvartj disk avstamning kan ikke oppnevnes eller velges til offentlig tillitsverv av noen art. Det samme gjelder person som er gift med jøde.

N r person som nevnt i første ledd, innehar offentlig tillitsverv, skal han fratre vervet innen tre måneder etter denne lovs ikrafttredelse.

  3 siste ledd f r tilsvarende anvendelse.

  6.

J de er utelukket fra arbeidstjeneste og ungdomstjeneste.

 7.

Jöde eller person av halvjödisk eller kvartjödisk avstamning kan ikke gis tillatelse til å utøve sakførervirksomhet eller tillatelse etter lov om inkasso-, auksjons- og rettshjelpsvirksomhet av 1. februar 1936. Sådant tillatelse som tidligere er gitt jøde eller person av halvjödisk eller kvartjödisk avstamning, trer ut av kraft seks måneder etter denne lovs ikrafttreden.

§ 3 siste ledd gjelder tilsvarende.

Den hvis tillatelse trer ut av kraft i henhold til første ledds annet punktum, kan av Finansdepartementet tilståes en etter billighet avpasset erstatning når særlige grunner tilsier det.

§ 8.

Jöde eller person av halvjödisk eller kvartjödisk avstamning kan ikke gis autorisasjon eller tillatelse til å utøve virksomhet som læge, tannlæge eller veterinær eller bevilling til å drive apotek. Sådant autorisasjon, tillatelse eller bevilling som tidligere er gitt jøde eller person av halvjödisk avstamning, trer ut av kraft seks måneder etter denne lovs ikrafttreden.

§ 7, annet og tredje ledd får tilsvarende anvendelse.

§ 9.

Jöde kan ikke ha handels- eller håndverksbrev og har ikke adgang til å drive virksomhet som megler eller revisor eller industriell virksomhet. Det samme gjelder person som er gift med jøde, og jödisk selskap. Handelsdepartementet kan, når særlige grunner tilsier det, gjøre unntak herfra.

Handelsdepartementet gir nærmere forskrifter til utfylling og gjennomføring av bestemmelsene i denne paragraf og bestemmer i disse når jøde, jödes ektefelle og jödisk selskap som ved lovens ikrafttreden har næringsbrev eller driver virksomhet som nevnt i første ledd, må opphøre hermed. Departementet kan også i forskriftene gi alminnelige bestemmelser om unntak fra første ledds første og annet punktum.

§ 10.

Jöde har ikke adgang til å drive redervirksomhet. Det samme gjelder person som er gift med jøde, og jödisk selskap. Sjøfartsdepartementet kan, når særlige grunner tilsier det, gjøre unntak herfra.

Sjøfartsdepartementet gir nærmere forskrifter til utfylling og gjennomføring av bestemmelsene i denne paragraf og bestemmer i disse når jøde, jödes ektefelle og jödisk selskap som ved lovens ikrafttreden driver redervirksomhet, må opphøre hermed.

§ 11.

Jöde kan ikke gis offentlig tillatelse til erverv av eiendomsrett eller bruksrett til fast eiendom eller av aksjer, medmindre vedkommende myndighet finner at særlige grunner tilsier at tillatelse gis. Det samme gjelder person som er gift med jøde, og jödisk selskap.

Selskap hvis medlemmer ikke er personlig ansvarlige for selskapets forpliktelser, formodes ved anvendelsen av bestemmelsen i første ledd å være ikke-jödisk, når ikke noen av de personer som er nevnt i § 2 under 4, a, er jøde. Det samme gjelder kommanditaksjeselskap, når ikke noen av

de personer som er nevnt i § 2 under 3, a og b, er jøde. Er det særlig grunn til mistanke om at selskapet er jødisk, plikter dog vedkommende myndighet å foreta nærmere undersøkelser.

§ 12.

Ekteskap må ikke inngås mellom jøde og norsk statsborger som er av norsk eller artsbeslektet blod. Heller ikke må ekteskap inngås mellom jøde og norsk statsborger som er av kvartjødisk avstamning.

Like med norsk statsborger regnes

- c) den som ikke er statsborger i noen land, når han tidligere har hatt norsk statsborgerrett, og
- d) den som er bosatt her i landet, unntatt dansk, finsk, islandsk eller svensk statsborger som ikke har vært bosatt her i landet i de siste to år før ekteskapets inngåelse.

§ 3 siste ledd gjelder tilsvarende.

Ekteskap som inngås i strid med bestemmelsene i denne paragraf, er ugyldig. Dette gjelder også ekteskap inngått i utlandet i hensikt å omgå loven.

Sak til ervervelse av dom for at ekteskap er ugyldig i henhold til denne paragraf, kan bare reises av påtalemyndigheten.

§ 13.

Ekteskap må ikke uten tillatelse av Justisdepartementet inngås mellom person av halvjødisk avstamning og norsk statsborger som er av norsk eller artsbeslektet blod eller av kvartjødisk avstamning.

§ 12, annet ledd, får tilsvarende anvendelse.

Ekteskap som inngås i strid med denne paragraf, er likevel gyldig.

§ 14.

Ekteskap må ikke uten tillatelse fra Justisdepartementet inngås mellom personer av kvartjødisk avstamning, såframt noen av brudefolkene er norsk statsborger.

§ 12, annet ledd, og § 13, siste ledd, får tilsvarende anvendelse.

§ 15.

Kjønnslig omgang utenfor ekteskap er forbudt mellom jøde og norsk statsborger som er av norsk eller artsbeslektet blod eller av kvartjødisk avstamning.

§ 12, annet ledd, får tilsvarende anvendelse.

§ 16.

Jøde kan ikke gis bevilling til adopsjon av person som er av norsk eller artsbeslektet blod eller av kvartjødisk avstamning.

Person av halvjødisk avstamning kan ikke gis bevilling til adopsjon av person som er av norsk eller artsbeslektet blod eller av kvartjødisk avstamning, medmindre vedkommende myndighet finner at særegne omstendigheter tilsier at bevilling gis.

Person som er av norsk eller artsbeslektet blod eller av kvartjødisk avstamning, kan ikke gis bevilling til adopsjon av jøde.

Person som er av norsk eller artsbeslektet blod eller av kvartjödisk avstamning, kan ikke gis bevilling til adopsjon av person av halvjödisk avstamning, medmindre vedkommende myndighet finner at særegne omstendigheter tillater at bevilling gis.

Meddeles etter denne lovs ikrafttredelse bevilling til adopsjon i tilfelle som nevnt i første og tredje ledd, er bevillingen ugyldig.

§ 17.

Jöde kan ikke gis bevilling til å anta slektsnavn med norsk klang eller skrivemåte.

Er jöde gitt bevilling til antagelse av slektsnavn, kan Justisdepartementet tilbakekalle bevillingen. Justisdepartementet avgjør samtidig hvorvidt personer som i henhold til lov av 9. februar 1923 om personnavn § 12 eller forøvrig gjennom sitt forhold til vedkommende har ervervet rett til navnet, eller noen disse skal frakjennes retten til navnet.

Beslutning kunngjøres i «Offentlige kunngjøringene». Den som beslutningen angår, skal så vidt mulig gis underretning ved anbefalt brev. Vedkommende plikter fra kunngjøringen å bruke det navn han har, når bevillingen anses for ikke å være gitt.

§ 18.

Bruk av det norske nasjonalflagget og nasjonale symboler er forbudt for jöder. Det samme gjelder partiets flagg og symboler.

§ 19.

Den som utøver yrke eller næring i strid med denne lov eller medvirker hertil, straffes med böter eller med fengsel inntil 2 år.

§ 20.

Den som inngår ekteskap i strid med § 12 eller medvirker hertil, straffes med fengsel inntil 3 år.

Den som overtrer forbudet i § 15 eller medvirker hertil, straffes med böter eller med fengsel inntil 2 år.

§ 21.

Den som bruker slektsnavn i strid med § 17, straffes med böter eller med fengsel inntil 6 måneder.

På samme måte straffes den som overtrer forbudet i § 18.

§ 22.

I lov av 31. mai 1918 om inngåelse og oppløsning av ekteskap skal følgende bestemmelser lyde slik:

§ 13 nr. 1:

Hver av dem skal fremlegge dåpsattest eller annen offentlig fødselsattest for seg og sine foreldre. Hvis noen av brudefolkene ikke kan skaffe sådan attest for seg uten særlig vanskelighet eller forhaling, kan annet tilfredsstillende bevis for navn og alder godtas. Hvis noen av

brudefolkene ikke kan fremlegge samtlige attester som er nevnt i første punktum, skal vigselsmannen rekvirere fremskaffet bevis for at det etter lov av om visse bestemmelser om jøder m.v. ikke er noe til hinder for inngåelse av ekteskapet. Har brudefolkene fremlagt samtlige attester, men vigselsmannen etter disse finner grunn til tvil og hvorvidt det etter lov av om visse bestemmelser om jøder m.v. er noe til hinder for inngåelse av ekteskapet, skal han kreve fremskaffet bevis for at noen sådan hindring ikke er tilstede.

§ 13 nr. 2:

Hvis noen av brudefolkene er under den alder som er bestemt i § 1, må tillatelse til ekteskapet fremlegges. Hvis ekteskapet etter lov av om visse bestemmelser om jøder m.v. ikke må inngås uten tillatelse, må tillatelse til ekteskapet fremlegges.

§ 13 nr. 6:

Brudefolkene skal begge skriftlig på ære og samvittighet erklære at de ikke er så nær beslektet eller besvogret som nevnt i § 7 eller § 8 og at det ikke foreligger noe forhold som etter lov av om visse bestemmelser om jøder m.v. er til hinder for inngåelse av ekteskapet.

§ 31:

Er ekteskap inngått i strid med denne lovs § 7, § 8 eller § 9 eller i strid med lov av om visse bestemmelser om jøder m.v. § 12, er det ugyldig.

I tilfelle av tvegifte vinner dog det nye ekteskap gyldighet uten ny vigsel, hvis det tidligere ekteskap er opphørt eller kjent ugyldig, før sak er reist til ervervelse av dom for det nye ekteskaps ugyldighet.

§ 23.

Lov av 31. juli 1854 om arv § 4 skal lyde:

«Ektefødte er ethvert barn hvis foreldre innen dets fødsel er kommet sammen i ekteskap, selv om dette omstøtes, eller det er ugyldig på grunn av slektskap, svogerskap eller tidligere ekteskap eller fordi det er inngått i strid med lov av om visse bestemmelser om jøder m.v. § 12.

Like med ektefødte aktes barn hvis foreldre etter dets fødsel er kommet sammen i ekteskap.

Vedlegg 3

Lov
om
visse bestemmelser om jøder.

I samsvar med § 3 annet ledd i Ministerpresidentens kunngjøring av 5. februar 1942 fastsettes følgende som gjelder uten hensyn til grunnlovens bestemmelser:

§ 1.

Jøder etter denne lov vil si fulljøder, halvjøder og kvartjøder, jfr. lov av 17. november 1942 om meldeplikt for jøder.

§ 2.

Jødisk selskap vil etter denne lov si:

9. Selskap hvis medlemmer er personlig ansvarlige for selskapets forpliktelser, når et⁵³¹ eller flere medlemmer er jøde.
10. Kommanditselskap (unntatt kommanditaksjeselskap), når ett eller flere fullt ansvarlige medlemmer eller en eller flere kommanditister er jøde.
11. Kommanditaksjeselskap, når
 - g) ett eller flere fullt ansvarlige medlemmer eller foretningsføreren (disponent, prokurist) er jøde eller
 - h) ett eller flere medlemmer av tilsynsrådet er jøde eller
 - i) mere enn en fjerdedel av kommanditkapitalen tilhører jøder eller jøder har kommanditaksjer som berettiger til mer enn halvdelen av stemmetallet.
12. Selskap hvis medlemmer ikke er personlig ansvarlige for selskapets forpliktelser, når
 - e) ett eller flere styremedlemmer eller foretningsføreren (disponent, prokurist) er jøde eller
 - f) mere enn en fjerdedel av kapitalen tilhører jøder eller jøder har mer enn halvdelen av stemmetallet.

Like med jøde regnes i denne paragraf jødes ektefelle.

§ 3.

Fulljøde og halvjøde kan ikke være norsk statsborger, jfr. lov om norsk statsborgerrett av 8. august. 1924.

Navnene på de personer som etter dette taper norsk statsborgerrett, kunngjøres i «offentlige kunngjøringer». Det skal også såvidt mulig gis dem underretning i rekommandert brev.

§ 4.

Jøder kan ikke råde over, eie eller ha særlige rettigheter i fast eiendom, skip, luftfartøy eller industriell bedrift i Norge eller råde over, eie eller ha særlige rettigheter i aksjer i norske aksjeselskaper. Det samme gjelder jødisk selskap og person som er gift med en fulljøde eller halvjøde.

⁵³¹ Sic. «Ett» benyttes i Justisdepartementets utkast.

Unntatt fra forbudet i første ledd er bruksrett til bolig og særlig rettighet ervervet under tvangsfyllbyrdelse.

§ 5.

Jøde kan ikke ansettes eller konstitueres i stilling i offentlig tjeneste (stat, kommune og hel- eller halvoffentlig institusjon som forvaltningsmessig hører under stat eller kommune). Det samme gjelder personer som er gift med en fulljøde eller halvjøde.

Når jøde eller person som er gift med en fulljøde eller halvjøde innehar stilling som nevnt i første ledd, opphører tjenesteforholdet 3 måneder etter at denne lov er trått ikraft.

Den hvis tjenesteforhold opphører i henhold til bestemmelsene i denne paragrafen har ikke krav på frilønn eller annen godtgjørelse.

Det kan i særlig tilfelle gjøres unntak fra bestemmelsene i denne paragraf. Beslutning herom treffes av Ministerpresidenten etter innstilling fra Innenriksdepartementet i samråd med det departement som stillingen sorterer under.

§ 6.

Jøde kan ikke oppnevnes eller velges til offentlig tillitsverv av noen art. Den samme gjelder person som er gift med fulljøde eller halvjøde.

Når person som nevnt i første ledd innehar offentlig tillitsverv, skal han fratre vervet innen 1 måned etter at denne lov er trått ikraft.

§ 7.

Jøde er utelukket fra arbeidstjeneste og ungdomstjeneste.

§ 8.

Jøde kan ikke gis tillatelse til å utøve sakførervirksomhet eller tillatelse etter lov om inkasso-, auksjons- og rettshjelpsvirksomhet av 1. februar 1936. Sådant tillatelse som tidligere er gitt jøde, bortfaller når denne lov trer ikraft.

§ 5 siste ledd gjelder tilsvarende.

§ 9.

Jøde kan ikke gis autorisasjon eller tillatelse til å utøve virksomhet som læge, tannlæge eller veterinær eller bevilling til å drive apotek. Sådant autorisasjon, tillatelse eller bevilling som tidligere er gitt jøde, trer ut av kraft seks måneder etter denne lovs ikrafttreden.

§ 5, annet og tredje ledd får tilsvarende anvendelse.

§ 10.

Fulljøde og halvjøde kan ikke ha handels- eller håndverksbrev eller helt eller delvis eie handelsfirma eller håndverksbedrift, og har ikke tilgang til å drive virksomhet som megler, revisor eller industriell virksomhet. Det samme gjelder jødisk selskap og person som er gift med fulljøde eller halvjøde. Innenriksdepartementet kan i samråd med Handelsdepartementet gjøre unntak herfra når særlige grunner tilsier det.

Personer som nevnt i første ledd og jødisk selskap som ved lovens ikraftreden har næringsbrev eller driver virksomhet som nevnt i første ledd, må opphøre hermed innen seks måneder etter at denne lov er trått ikraft.

§ 11.

Jøde har ikke adgang til å drive redervirksomhet. Det samme gjelder jødisk selskap og person som er gift med fulljøde eller halvjøde. Innenriksdepartementet kan i samråd med Sjøfartsdepartementet gjøre unntak herfra når særlige grunner tilsier det.

Personer som er nevnt i første ledd og jødisk selskap som ved lovens ikraftreden driver redervirksomhet, må opphøre hermed innen seks måneder etter at denne lov er trått ikraft.

§ 12.

Ekteskap må ikke inngås mellom fulljøde eller halvjøde på den ene side og norsk statsborger som er av norsk eller artsbeslektet blod eller kvartjøde på den annen side.

Heller ikke må ekteskap inngås mellom kvartjøder innbyrdes.

Like med norsk statsborger regnes

- a) den som ikke er statsborger i noe land, når han tidligere har hatt norsk statsborgerrett, og
- b) den som er bosatt her i landet, unntatt dansk, finsk, islandsk eller svensk statsborger som ikke har vært bosatt her i landet i de siste to år før ekteskapets inngåelse.

Innenriksdepartementet kan i samråd med Justisdepartementet gi samtykke til unntak fra bestemmelsene i 1. og 2. ledd.

Ekteskap som inngås i strid med bestemmelsene i denne paragraf, er ugyldig. Dette gjelder også ekteskap inngått i utlandet i hensikt å omgå loven.

Sak til ervervelse av dom for at ekteskap er ugyldig i henhold til denne paragraf, kan bare reises av Riksadvokaten etter samråd med Innenriksdepartementet.

§ 13.

En person av norsk eller artsbeslektet blod og kvartjøde kan kreve ekteskapet oppløst ved dom når han er gift med en fulljøde eller halvjøde. Kravet må settes fram innen 3 måneder etter at denne lov er trått ikraft.

Bestemmelsene i §§ 4, 5, 6, 10 og 11 gjelder ikke norsk statsborger av norsk eller artsbeslektet blod som i dag er gift med en fulljøde eller halvjøde, når han innen 3 måneder etter denne lovs ikraftreden har forlangt ekteskapet oppløst.

§ 12 annet ledd får tilsvarende anvendelse.

§ 14.

Kjønslig samkvem utenfor ekteskap er forbudt mellom fulljøde eller halvjøde på den ene side og norsk statsborger av norsk eller artsbeslektet blod eller kvartjøde på den annen side, likeledes mellom kvartjøder innbyrdes.

§ 12 annet ledd får tilsvarende anvendelse.

§ 15.

Fulljøde eller halvjøde kan ikke gid bevilling til adopsjon av person av norsk eller artsbeslektet blod eller av kvartjøde.

Person av norsk eller artsbeslektet blod eller kvartjøde kan ikke gid bevilling til adopsjon av fulljøde eller halvjøde.

Innenriksdepartementet kan i samråd med Justisdepartementet gjøre unntak fra bestemmelsene i denne paragraf.

Meddeles etter denne lovs ikrafttreden bevilling til adopsjon i tilfellene som nevnt i første og annet ledd, er bevillingen ugyldig.

§ 16.

Jøde kan ikke gis bevilling til å anta slektsnavn med norsk klang eller skrivemåte.

Er jøde gitt bevilling til antakelse av slektsnavn, kan Justisdepartementet i samråd med Innenriksdepartementet tilbakekalle bevillingen. Justisdepartementet avgjør samtidig hvorvidt personer som i henhold til lov av 9. februar 1923 om personnavn § 12 eller for øvrig gjennom sitt forhold til vedkommende har ervervet rett til navnet, eller noen av disse skal frakjennes retten til navnet.

Beslutningen kunngjøres i «Offentlige kunngjøringer». Den som beslutningen angår, skal så vidt mulig gid underretning ved rekommandert brev. Vedkommende plikter fra kunngjøringen å bruke den navn han hadde før bevillingen be gitt.

§ 17.

Jøde må ikke bruke Norges flagg og farger eller solkorset.

§ 18.

Fulljøde eller halvjøde må ikke beskjeftige i sin husholdning kvinnelig arbeidshjelp under 45 år av norsk eller artsbeslektet blod.

En husholdning er jødisk når er fulljøde eller en halvjøde er husfar eller tilhører husholdningen.

Som hushjelp regnes den som innenfor rammen av et arbeidsforhold er opptatt i husholdningen eller som er beskjeftiget med daglig husarbeid eller annen⁵³² daglig arbeid som står i forbindelse med husholdningen.

§ 19.

Innenriksdepartementet kan gi nærmere forskrifter til utfylling og gjennomføring av denne lov. Hvis forskriftene angår et annet departements fagområde, gis de i samråd med vedkommende departement.

§ 20.

Den som forsettlig eller uaktsomt overtrer bestemmelsene i denne lov eller forskrifter utferdiget med hjemmel i denne lov eller medvirker hertil, straffes med bøter eller fengsel inntil 6 år.

§ 21.

Denne lov trer ikraft straks.

⁵³² Sic.